

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

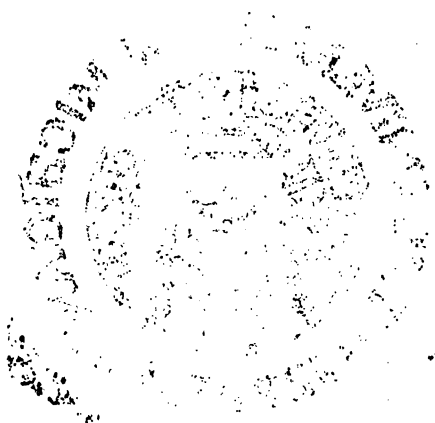
GRAD
EREN
857
BUHR

A 993,331

215

G. Y. Liska

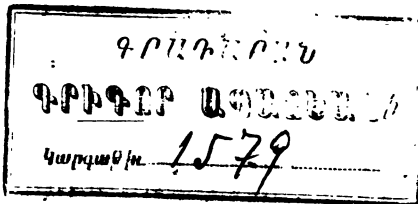

Լ Է Օ

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՒԵՏԻՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆՏԻ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ՀեՐՄԷՍ», Միխայելևան փողոց № 81.

1904

(25)

БОГАД
ЕДИН
957
Бухар

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 3 Мая 1904 г.

GRAP
EPEN
857
a. 10. 99

ՌՈՂԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ներածութիւն 1—8:

Շաղկաճի Սուրբ (ի՛նչ ճանապարհորդական յուսածոցն)
8—23:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ.—Ասիականացեալն զինուորներ:

Ա.—Արևելքի քաղաքակրթութիւնը:—Միջագետք:
—Ուրարտեան երկիրներ:—Հայերի գալուստը:—Նոր
հայրենիքի քաղաքական կազմակերպութիւնը:—Շրջապատը.
—ասիական բռնապետութիւն:—Ասորեստանը՝ նախատիպ:—Գաղանային պաշտամունք:—Արևելեան քաղաքակրթութեան յատկանիշները:—Բօլլի կարծիքը:—Ասորեստանի անկումը և Նաուս մարգարէ:
Արևելքի հակադրութիւնը:—Արևմուտք:—Հելլէնականութիւն:—Անհատ, ազատութիւն, հայրենիք:
—Արևելեան հարցի սկիզբը—ընդհարում Ալեքսանդրի և Ասիայի մէջ 25—44:

Բ.—Ասորեստանի յաջորդները:—Մարաստան և Գարսկաստան:—Գարսկական մեծ պետութիւնը:—Նուաճողը և նուաճվածները:—Հարկեր, արքունիքի շտապութիւններ:—Մատրապներ:—Գարսկա-յուճական պատերազմները իբրև եւրոպականութեան և ասիականութեան մրցում 44—52:

Գ.—Հայերը՝ ասիականութեան զինուորներ:—Գարսկական ազդեցութիւնը հայերի վրա:—Մտաբօնի մի բնորոշ մոլորութիւնը:—Կրօնական ազգակցութիւն:—Ալէքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքը:—Հելլէնականութիւնը աշխատում է պատուաւով Ասիայում:—Արիստոտէլի կարծիքը:—Ալէքսանդրի ջանքերը:—Հայերի վերաբերմունքը դէպի հելլէնականութիւն:—Արևմուտքը զիջողութիւն է անում Արևելքին, հայերին 52—62:

Գարթնները և հայերը:—Տիգրան Մեծը իբրև ասիական բռնապետութեան ներկայացուցիչ:—Բ. Մօմզէնի նկարագրութիւնները:—Հայաստանը՝ կրօնաւիճակը Հոսի և Գարսկաստանի մէջ:—Տակիտոսի վկայութիւնը հայերի մասին:—Ութ դարի կեանք 62—73:

ՆՈՒՅՆՆԵՐ ՄԱՍ. — Օնդաւոյնում

Ա. — Քրիստոնէութիւնը իբրև եւրօպական կրօն:—
Նկեղեցու առաջադիմական ջանքերը և յոյների կա-
տարած դերը այդ գործերի մէջ:— Քրիստոնէութիւնը
հպածովածից դառնում է տիրապետող:— Նկեղեցական
շարժումներ 75—80:

Բ. — Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում:— Դա ժո-
ղովրդական շարժում չէր:— Թագաւորի հրամանով և
զօրքերով:— Հեթանոսութեան դիմադրութիւնը:— Նա
չք ջնջվեց բոլորովին:— Հեթանոսասէր կուսակցու-
թիւն և Պարսկաստան:— Ժողովուրդը տգէտ է:—
Քրիգոր Լուսաւորչի դիջողութիւնները և ձեռք առած
միջոցները:— Հեթանոսական յիշատակարանների ո-
չնշացում, յոյն-ասորական դպրոցներ, օտար ուս-
մունք, օտար լեզու:— Քրիստոնէութիւնը չէ ժողովր-
դականանում:— Ամբողջ չորրորդ դարը հեթանոսու-
թեան մրցումն է քրիստոնէութեան դէմ:— Փաւստոսի
մի նկարագրութիւնը:— Նկեղեցական իշխանապետու-
թիւն ժառանգական դինաստիայի ձեւով 80—92:

Գ. — Քրիգոր Լուսաւորչի տոհմը իբրև խոշոր հողա-
տէր ազնուականութիւն:— Դինաստիական շահեր և
պարտաւորութիւններ:— Պատիւ և ազդեցութիւն:—
Նկեղեցին ու պետութիւնը չը միացան իրար հետ:—
Հայ սուլթանիզմը հնացած, ուժասպառ:— Կոյն եկե-
ղեցու դէմ:— Տիրանի անգթութիւնները:— Քաղաքա-
կան պատճառ:— Շապուհ երկրորդ, հալածանք յունա-
կան քրիստոնէութեան դէմ:— Ալբիանոսի կաթողի-
կոսական տոհմը իբրև հակադրութիւն Լուսաւորչի
յունասէր տոհմի դէմ:— Դա պահպանողական-ազգային
կուսակցութիւն է, հաւատարիմ արքունիքին:— Պարս-
կական կուսակցութեան զոհերը:— Նախարարների
բաժանումը 92—109:

Դ. — Վտանգաւոր ժամանակ յունական քրիստո-
նէութեան համար:— Ներսէս Մեծ:— Բարեկարգութիւն-
ների շրջան. ապարդիւն ջանքեր:— Հայաստանը՝ վա-
նական միաբանութիւն:— Բարեգործական դրախտ:—
Ներսէսի հզօր ազդեցութիւնը:— Ի՞նչ էր Արշակ երկ-
րորդը:— Բարեգործութիւնների միւս երեսը:— Քիստ
բէակցիւք յունական ազդեցութեան դէմ. Մեհրուժան
և պարսկական կուսակցութեան աջողութիւնները:—

Ներսէսի վերաբերմունքը դէպի Արշակ Թագաւորը:—
Պապ. նրա զգոյշ քաղաքականութիւնը:—Գործողու-
թիւններ Ներսէսի դէմ:—Ներսէսի թունաւորման ա-
ռասպելը:—Եկեղեցական անկախութիւն:—Ներսէսի
մահը ցոյց է տալիս որ քրիստոնէութիւնը արհես-
տական էր:—Մեղաւժը էր ժողովուրդը 109—130:

Ծ.—Պապը յունական կուսակցութեան զոհն է դառ-
նում:—Երկու ազդեցութիւնների կռիւը սաստկանում
է:—Հայաստանի բաժանումը յոյների և պարսիկների
մէջ:—Բիւզանդականութիւն և քրիստոնէութիւն:—
Հայաստանի երկու բաժինները.—ճրտեղ էր լաւ:—
Պարսիկների միջոցները հայերի յունական քրիստո-
նէութեանը դէմ:

Չորրորդ դարի յուսահատական վերջը:—Ի՞նչ
էր սպանում ճգնաժամը:—Չգացվում է մեծ անհրա-
ժեշտութիւնը 130—143:

ՆՐՐՈՐԻ ՄԱՍ.—Ուսուցիչը

Ա.—Կորիւն վարդապետ:—Նրա գրած կենսագրու-
թեան արժէքը:—Հարուստ տեղեկութիւններ շունենք:
—Մեարձայ թէ Մաշտոց 145—150:

Բ.—Արքունի դիւանադպիրը:—Սահակ կաթողիկոս:
—Մեսրոպի ճղնաւորական կեանքը:—Միսիօնարա-
կան գործունէութիւն:—Գողթան գաւառում:—Հեթա-
նոս հայերի դիմադրութիւնը:—Բնութիւնը հանճա-
րեղ միտք է ճնեցնում 150—160:

Գ.—Գրերի և գրականութեան համար հոգսեր:—
Նպաստաւոր ժամանակ. Վրամշապուհը Հայաստա-
նում, Յագկերտ առաջինը Պարսկաստանում:—Որո-
նում են հայկական տառեր:—Դանիէլի տառերը, ա-
ռաջին դպրոցներ, անաջողութիւն:—Մեսրոպի ճանա-
պարհորդութիւնը Միջագետք:—Հայկական տառերի
գիւտը:—Ի՞նչ էր այդ գիւտը հների համար և ի՞նչ
պիտի լինի մեզ համար:—Այբուբենի առաջին գիւտը:
—Ազգերը միմեանցից փոխ առան տառերը:—Երկու
կարծիք հայկական այբուբենի մասին:—Ի՞նչն էր
դժուարը Մեսրոպի համար:—Լեզուի տարբայութեանը
160—178:

Դ.—Հանդէս Վաղարշապատում:—Ընդհանուրին էր
պատկանում նոր գիւտը:—Գոյութեան կռիւը Մեսրո-

պի տառերի համար:—Գլխաւորական մեծ շարժում:—
Նրկրի բոլոր տարրերը առաջ են քաշվում:—Լուսա-
ւորութեան գործիք:—Անգիր ժողովրդի դրութիւնը:
—Մեքսիկոյի իրրե դպրոցներ կառավարող:—Հոգսեր
յունական Հայաստանի համար:—Մեքսիկոյի Կ. Պոլսում:
178—193:

Ս.—Գրականութեան պահանջը:—Ո՛ւմ աշակերտել.
Ասորիք և Արեւմտեան աշխարհ:—Առաջին հայ ուսա-
նողներ և արտասահմանեան կրթութիւն:—Անդրանիկ
և կրտսեր աշակերտներ:—Ո՛ւր և ի՛նչ էին նրանք
սովորում:—Վերագարձ և դրական աշխատութիւններ:
—Սահակի և Մեքսիկոյի մշակած լեզուն:—Ինքնուրոյն
գրականութիւն:—Դա զուտ Կրօնական է:—Միկեղեցու
նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնը 193—209:

Զ.—Սահակ-Մեքսիկոյեան գործունէութիւնը հելլէ-
նականութեան յաղթանակն էր:—Ասիականութեան
վերաբերմունքը. Գարսկաստանի առաջին փորձը հայ-
ոց Թագաւորութիւնը վերջացնելու մասին:—Յազ-
կերտի որդին Հայաստանում:—Վրամ Թագաւորը և
փոփոխութիւն պարսկական քաղաքականութեան մէջ:
—Միհրնբրտէն:—Նրա ծրագիրը Հայաստանի մասին:
—Գարսկական կուսակցութիւն և Արտաշիւր Թագաւորը:
—Ս. Սահակի ապարդիւն ջանքերը:—Ամբաստանու-
թիւններ և դատաստանական կատակերգութիւն պար-
սից արքունիքում:—Թագաւորութիւնը վերջացած, ս.
Սահակը կաթողիկոսութիւնից զրկված:—Աղէտի դէմ
դուրս է հրաւիրվում կրթական և գրական շարժումը:
—Սահակի և Մեքսիկոյի ջանքերը:—Նրկու աննման գոր-
ծակիցներ:—Ս. Սահակի մահը:—Ս. Մեքսիկոյի վախ-
ճանվում է վեց ամսից յետոյ:

Ս. Մեքսիկոյի կեանքը ամբողջապէս չէ ներ-
կայացրված:—Նա էլ մարդ էր:—Նրկու փաստեր:
—Բռնութիւնը իրրե քրիստոնէական կրօնի պաշտպան:
—Ժամանակի ոգին. 209—232:

ԶՈՐՈՐՆ ՄԱՍ.—ՀԵՏԵԼԱՃԳԻՆԵՐ

Ա.—Սահակ-Մեքսիկոյեան գործունէութեան շարու-
նակութիւնը:—Յազկերտ երկրորդ և Միհրնբրտէնի կա-
ռավարութիւնը:—Քրիստոնէութիւնը ջնջելու ծրագիր:
—Հայերի պետական հաւատարմութիւնը 235—241:

Բ.—Միհրնբրսէնի առաջարկութիւնը:—Ստհակ Մեսրոպեան դպրոցները Արտաշատի ժողովում:—Մերժողական պատասխան:—Հայերը ինքնաբերաբար հրաժարվում են ասիականութիւնից:—Ինքնագոհութեան պատրաստականութիւն:—Սրկիրը մեծ արկածի մէջ:—Իրութեան գնահատութիւնը 241—247:

Գ.—Մաղղեղականութիւնը իբրև պարսիկների միակ մտաւոր հարստութիւն:—Այդ կրօնի նախնական ձևը:—Բնապաշտութիւն:—Զրադաշտի վերանորոգութիւնը:—Աստուածութիւն, պաշտամունքներ:—Բարոյական և առաջադիմական սկզբունքներ:—Բայց որքան էր կրօնը բարձրացնում մարդուն:—Պատիժներ:—Կրօնական անհամբերողութիւն:—Սկզբնական մաքրութիւնից շեղվելը:—Հին աստուածներ, նորամուտ պաշտամունքներ:—Սասանեանների վերանորոգած մաղղեղականութիւնը:—Հոգևորականների լուծը:—Կրօնը ծէսի փոխված:—Մանիի փորձը, քարացման յաղթանակը 247—260:

Դ.—Կարող էին հայերը ընդունել մաղղեղականութիւնը:—Եզնիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոց» իբրև ժամանակի լուսաւորութեան յուշարձան:—Քրիստոնէութեան սկիզբը:—Հին աշխարհը կրօն է որոնում:—Փիլիսոփայական սիստեմներ:—Քրիստոնէութիւնը պարմարվում է հին գիտութեան:—Ալէքսանդրիայի սոփիստները:—Եկեղեցու ընդունածը. աւանդութիւն և գէղեղիկականութիւն:—Քրիստոնէութիւնը իբրև նոր ազգերի ուսուցիչ:—«Եղծ Աղանդոց»-ի հանգամանքները:—Քրիստոնեայ գրող և գիտութիւն:—Եզնիկի քննադատական կարողութիւնը:—Մաղղեղականութեան հերքումը:—Գիտնական փորձ:—Եզնիկը միակ երևոյններ չէ հինգերորդ դարում:—Ընդհարումը պարսիկների հետ անխուսափելի էր 260—275:

Ե.—Հարկադրանքի միջոցներ:—Միհրնբրսէնը գործում է պարսկական կուսակցութեան միջոցով:—Ուրացում, քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ջնջված:—Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցները գրքի մարդիկ չէին միայն պատրաստում:—Գործի մարդիկ. Անոնդ երէց:—Գիմադրութիւն:—Աստուածպետական կառավարութիւն:—Ապստամբական կազմակերպութիւնը:—Որդին հօր դէմ, եղբայրը եղբօր դէմ:—Ժամանակի հո-

գերամուծիւնը:—Ուրացող նախարարների վերադարձը:—Ահաբեկում:—Ներքին պատերազմը:—Վասակի դերը:—Իսպարսկասէր կուսակցութեան բնորոշ ներկայացուցիչն էր:—Վասակին արդարացնող հանգամանքներ:—Հանգամանքներ, որոնց չէ կարելի ոչ մի կերպ արդարացնել:—Վասակի գործերը և ապստամբական անգթութիւններ:—Ժամանակաւոր թուլութիւն պարսից քաղաքականութեան մէջ:—Յոյսեր Արեւուտքի օգնութեան վրա:—Իրականութիւնը այդ յոյսերի դէմ:—Միհրներսէհի և Վասակի ջանքերը և ուխտապահների կորուստները:—Վարդան:—Նահատակութեան փափագ:—Պատերազմը անխուսափելի է:—Նրա քաղաքական նշանակութիւնը:—Նրա բարոյական-կուլտուրական նշանակութիւնը 275—310:

Զ.—Պատերազմող կողմերը Աւարայրի դաշտում:—Հայերի թուլութիւնը:—451 թ. յունիսի 2-ի օրվայ խորհուրդը:—Երկիրը պատերազմից յետոյ:—Աքսորներ, նահատակութիւններ:—Պարսկական կուսակցութեան կատարեալ յաղթանակը:—Մոայլ տարիներ:—Վատութիւնը և դաւաճանութիւնը խրախուսված:—Պերոզի վկայութիւնը իբրև բարոյական անկման ապացոյց:—Կայծեր աւերակների տակ:—Հայ կանանց կատարած դերը:—Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցները չեն մեռել:—Լեռներում և անտառներում:—Պարսկաստանում:—Զուիկ տիկին:—Նորից ապստամբական շարժում:—Վահան Մամիկոնեան:—Նրա կազմակերպած պատերազմական գործողութիւնները:—Նրա աջողութիւնը:—Այդ աջողութեան պատճառները:—Պարսկաստանը նեղ գրութեան մէջ:—Վաղարշ թագաւորը փոխում է պարսկական քաղաքականութիւնը:—Նուարսակի դաշնադրութիւնը:—Երեք պայմաններ:—Հինգերորդ դարի շարժման ընդհանուր պատկերը:—Յունականութեան նշանակութիւնը այդ շարժման մէջ:—Յետագայ դէպքերը:—Անջատում յունականութիւնից, կղզիացում:—Հինգերորդ դարի հեղինակութիւնը յետագայ դարերի համար:—Դեկտվարող է նա, ներքին ոյժ է:—Մեսրոպեան գիւտը իբրև հայութեան միակ պաշտպան:—Նոր ժամանակների լուսաւորութիւնը և Մեսրոպի գործը 310—334:

Գրականութիւն 335:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Չորս հարիւր երեսուն ինն թւականի ձմեռն էր: Հայոց Մեհեկան ամիսը նոր էր մօտենում իր կէսին և Արարատեան մեծ դաշտի վրա դեռ տիրում էր սառնամանիքների մեռելութիւնը: Բայց մարդիկ ցուրտ ու անզգայ չէին բնութեան պէս: Նրանց մէջ սաստիկ յուզմունք էր նկատվում: Պատահել էր մի տխուր դէպք:

Տերևազուրկ ու անկենդան փոված են այդինները դաշտի երեսին, և ծառաստանների այդ ընդարձակ տարածութեան միջից բարձրանում են մի քաղաքի կաւէ պարիսպներն ու աշտարակները: Վաղարշապատն է, Հայաստանի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մէկը:

Թագաւորներ շինեցին ու վարդարեցին նրան, թագաւորներ էին նստել նրա մէջ. բայց այժմ թագաւորական մայրաքաղաք չէր Վաղարշապատը, և բազմաթիւ բարձր ապարանքները այժմ միայն վկայ էին թէ նա մի

ժամանակ եղել է Արշակունի թագաւորների սիրած-փայփայած կալուածն ու բնակատեղին: Վաղուց էր նա գրկվել այդ փառքից: Մի ժամանակ նա նախանձով էր նայում իր հարաւ-արևելեան դաշտեցի հարևան Դուխնին, ուր փոխադրվել էր արքունիքը: Այժմ նախանձելու առիթ էլ չէր մնացել. այժմ նըրան չէր նախանձում և հին ու հռչակաւոր մայրաքաղաք Արտաշատը, որ նայում էր Դուխնին միւս կողմից, Արաքսի ափից: Երեք մայրաքաղաք մի դաշտի վրա, երեքն էլ այրիացած: Այժմ այլ ևս թագաւոր չէր ապրում ոչ մի տեղ, այժմ սարդն էր ոստայններ գործում թագաւորների դահլիճում*): Հայաստանի թագը վերացել էր. հայերը իրանք չը կամեցան թագ ունենալ. ու գնացին, պարսիկներին տուին իրանց թագը:

Բայց հայոց աշխարհում դեռ մնացել էր մի համազգային հիմնարկութիւն: Վաղարշապատի ապարանքներից մէկը գտնվում էր կաթողիկէ եկեղեցու մօտ: Քաղաքական կործանման միջոցին նա էլ բաւական խախտվել էր, բայց կարողացաւ պահվել և նրա շնորհիւ Վաղարշապատը այժմ էլ շարունակում էր մայր քաղաք լինել Հայաստանի համար: Այդ ապարանքը կաթողիկոսարանն էր:

Այդտեղ ահա, Մեհեկանի 13-ին (Փե-

*) Ֆրդուսի խօսքերը:

տրվարի 17-ին) մի մարդ մեռաւ, և այդ դէպքն էր, որ յուզմունք տարածեց մայրաքաղաքի մէջ:

Վերջին տասը տարիների ընթացքում հայ ժողովուրդը մեծ-մեծ կորուստներ էր ունեցել: Կորցրեց թաղաւորութիւնը, վերջացաւ Արշակունիների տոհմը. կաթողիկոսական իշխանութիւնը խլվեց Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից, յանձնվեց վատ ու արատաւոր օտարազգիների: Վեց ամիսը դեռ նոր էր անցել, ինչ խորին վշտի մէջ մեռել էր գահից հեռացրած հայոց կաթողիկոսը, որի հետ վերջանում էր Լուսաւորչի հռչակաւոր տոհմի հողէտր տիրապետութիւնը: Իսկ այժմ այս կորուստը, վերջինը, որ տանում էր իր հետ զեղեցիկ յիշատակներ: Ձգում էին որ հայ աշխարհից վերանում է մի սուրբ, մի նուիրական բան: Եւ մինչդեռ կաթողիկոսարանի սենեակում զրված էր այդ վերացողի անշունչ մարմինը, նրանից քիչ հեռու տաք վիճաբանութիւն տեղի ունէր: Հաւաքվել էին մարդիկ, մտածում էին թէ Հայաստանի մէջ ո՞ւր պիտի որոնել այն մի ասի հողը, որ այդ մարմինը իր ծոցում ամփոփելու պատիւն ունենայ: Երեք տեսակ կարծիքներ կային, երեք վիճող կողմեր, ամեն մէկը մի տեղ էր առաջարկում, պատճառաբանութիւններ էր բերում, չէր ուզում զիջել միւսներին:

Եւ այդքան սիրված ու յարգված հանգուցեալը հռչակված իշխանաւոր չէր, մեծանուն մի տոհմից չէր վարում իր ծագումը, պատերազմի հերոս չէր կամ հարուստ մի կալուածատէր, աշխարհ կառավարող, հրամանատար չէր եղել, ոչ իսկ այս աշխարհի հզօրներից մէկն էր: Մօտ ութսուն տարեկան մի ծերունի վարդապետ—վարդապետ և ոչ իսկ եպիսկոպոս,—հասարակ գիւղացու որդի.—անա ով էր նա:

Բայց այդ ծերունին մի հատ անուն ունէր. նա առաջին հայ ուսուցիչն էր: Գործել էր երեսուն ու հինգ տարի, և այժմ, երբ մահը խլել էր նրա ձեռքից թուղթն ու գրիչը, հայոց աշխարհը, առաջին անգամ իր պատմութեան սկզբից, գլուխ էր իջեցնում այդ նոր, մինչև այդ չեղած, գործիչի առջև: Երևոյթը որքան նոր էր, այնքան, և աւելի էլ, զարմանալի մեծ ու խորհրդաւոր էր: Մի երկիր, որ դարերի ընթացքում իմացել էր միմիայն կոպիտ ոյժի յառջև խոնարհվել, այժմ գտնում էր պաշտելու արժանի մի նոր սկզբունք—մտաւոր ոյժը: Գրքի հերոսը, առաջին անգամ հայ հողի վրա, ստանում էր այն պատիւներն ու մեծարանքները, որ մինչև այդ սովոր էին մատուցանելու սրի հերոսին...

Բացվել էր փետրվարեան օրը, բաց էին և Վաղարշապատի դռները: Մարդկային

գլուխների մի ամբողջ ծով դանդաղ, յոր-
ձանքներ տալով, դուրս է թափվում: Մայ-
րաքաղաքը շատ էր տեսել փայլուն զօրա-
հանդէսներ, արքայական յուզարկաւորու-
թիւններ. այժմ նա ցոյց էր տալիս թէ գա-
հից ու ինքնուրոյնութիւնից զրկված մի եր-
կիր ինչ հզօր նեցուկ էր դտել: Շարժվում
էր ծովացած, լուրջ ու մտախոհ ամբօխը:
Պլպլում էին ճրագներն ու ջահերը, եկեղե-
ցական երգեցողութիւնը տիրապէս ծաւալ-
վում էր պաղ օդի մէջ: Ճանապարհին գիւ-
ղական խմբեր էին միանում հանդէսին:

Իսկ ճանապարհը երկար էր: Արարա-
տեան դաշտի երեսին անագին բազմութիւնը
ամփոփվեց, համեմատաբար փոքր էր երե-
ւում շրջապատող տափարակների անհուն
տարածութեան վրա: Մասիսը, գետնից մինչև
երկինք ձգված ձիւնեղէն սիւնը, հարաւից
էր նայում հայոց աշխարհի այս նոր երևոյ-
թին, իսկ հիւսիսից Արագածի սուր գագաթ-
ները իրանց առաջապահ բարձրութիւնների
ձիւնոտ գլուխների վրայով տեսան որ յու-
զարկաւորութիւնը թեքվեց դէպի իրանց
կողմը:

Եւ իրաւ: Կաթողիկոսարանում վիճող
կողմերից մէկը պիտի յաղթէր, ու յաղթողը
չէր կարող մի ուրիշը լինել, երբ վիճողների
թւում էր և հայոց հազարապետը, Վահան

Ամատունին: Պարսից արքունիքը, ջնջելով հայոց թագաւորութիւնը, պարսիկ կառավարիչ (մարզպան) էր ուղարկում Հայաստան: Ամատունին նշանակված էր հազարապետ և երկրի կառավարութիւնը, մարզպանից յետոյ, նրա ձեռքումն էր: Դա հայ լաւագոյն իշխաններից մէկն էր և կառավարում էր ժողովուրդը «հայրաբար», ինչպէս վկայում է պատմութիւնը: Եւ պէտք է որ այդպէս լինէր, որովհետև նա մէկն էր կրթված հայերից: Առաջին հայ ուսուցչի դագաղը շրջապատել էին նրա աշակերտները: Դրանք էին ամենից շատ վշտացած, դրանք էին վէճ բացել թաղման տեղի մասին: Վահան Ամատունին էլ այդ աշակերտներից մէկն էր: Բնական էր որ նա կամենար իր սեփական կալուածում թաղել իր սիրելի ուսուցչին: Իսկ նրա կալուածը այս դաշտից քիչ բարձր էր գտնվում—Օշական ամրոցը: Հայոց հազարապետը թաղման հանդէսի դուռին անցաւ. նրա հետ էր այն ժամանակվայ առաջնակարգ և աղղեցիկ ազնուական տան ներկայացուցիչը — Հմայեակ Մամիկոնեան, Վարդանի եղբայրը:

Դաշտը տեղի տուեց քարքարոտ բլուրներիին. Արագածի շղթայի առաջին ոտներն էին: Բազմութիւնը հասաւ ամենամեծ բլուրի գլուխը, իջաւ Քասաղ գետի մեծ ձորը,

Նորից դէպի բարձր դիմեց: Օշականն էր:
Այդտեղ իջեցրին դադաղը, այդտեղ եկեղե-
ցին հրաժեշտ տուեց իր վարդապետին, իսկ
ժողովուրդը վերջին անգամ երկրպագեց ու-
սուցչին:

Գերեզմանը փակվեց: Եւ այն օրից Օ-
շականի հողը պահում է իր ծոցի մէջ ս.
Մեսրոպին:

ՕՃԱԿԱՆԻ ՍՈՒՐԲԸ

(Իմ ճանապարհորդական յուշատետրից)

Անողորմ է յուլիսեան արեգակը Արարատեան դաշտում: Շուրջդ ամեն ինչ այրվում է: Երկնակամարն անգամ—չես հաւատում թէ շիկացած երկաթից չէ: Մի բանի դէմ միայն անզօր է յուլիսեան արևը.—Մասիսի վեհափառ գագաթի դէմ, որ օրն ի բուն շողացնում է իր ձիւնեղէն գտակը և իր ոտների տակ տապակվող աշխարհին ասում է թէ արարատեան արեգակն էլ, այնուամենայնիւ, ամենակարող չէ: Բայց դրանից ի՞նչ մխիթարութիւն խեղճ ուղևորին...

Քրտնաթաթախ, մոծակներից և հազար ու մի անտեսանելի մժեղներից խոցոտված ու այրված, մենք—ես և պրօֆէսօր պ. Գ. Խալաթեանը—1902 թւականին, վաղ առաւօտեան, կառք ենք նստում Վաղարշապատ դիւղում: Դաշտի ծանր, այրող փոշին մլլում է

անիւնների տակից, օդի մէջ շարժվող մասնիկ չը կայ: Մի օր էլ է բացվել, այրվելու մի երկար օր էլ: Գնում ենք միշտ երեսներս դէպի հիւսիս: Իսկ հիւսիսի ամենաբարձր կէտից, կապոյտ ու ժպտուն երկնքի միջից, մեզ նայում է գեղեցիկ Արագածը: Այնտեղ կը գտնենք զովութիւն, կանաչներ:

Դաշտը դանդաղ կերպով բաց է թողնում մեզ իր այրող գրկից: Երևացին աղքատ, չոր, վհատեցուցիչ բլուրներ: Ամեն ինչ կրակված վերջացած է. ուր չը կայ ջրի մի շիթ, այնտեղ մէկ է բոյսի, հողի, քարի վիճակը—այրվել:

Մեր ճանապարհը նոր է շինված, խճուղի է. և ձիաների ու մեր յարմարութեան համար նա ոլորվում է բլուրների լանջերով, երկար շրջաններ է տալիս: Նոր ժամանակի պահանջը—երկար լինի, հանգիստ լինի: Այսպէս չէր հին դարերում, այն ժամանակ յարմարութեան մասին չէին մտածում, այլ կարճութեան: Ահա և այդ հին ժամանակների ճանապարհը. նա նեղ է, ծուռ ու մուռ, կրտորում-անցնում է ուղիղ ու համարձակ, մեծ շրջաններ տալու, յարմար դիրքեր բռնելու բան չունի, կամ սողում է դէպի բարձր, կամ գլխիվայր ցած է վազում:

Կառքից նայում եմ այդ հին կածանին և ինձ թւում է թէ տեսնում եմ նոյն այն

ուղին, որով 1463 տարի առաջ Վահան Ամատունին տանում էր Թաղման մեծ հանդէսը: Սխալվում էի արդեօք.— ո՞վ կարող է ասել: Դարերը անխնայ քանդել են մեր երկիրը,— այս ճիշտ է. բայց և ինչպէս լաւ գիտէին շատ բան անշարժ ու անխախտ պահել: Միշտ շարժուն, անհանգիստ, որոնող մարդու վրա անգամ այնքան շատ բան է մընացել հին ու անփոփոխ, մի՞թէ անհնար է որ մնար մի հատ ճանապարհ այս լերկ բլուրների լանջերին:

Ես չը գիտեմ, ես երևակայում եմ: Ամեն մի մեծութիւն բնութեան և մարդկային կեանքի մէջ իրաւունք ունի անփոփոխ մնալու ոչ թէ երէկ ու այսօր, այլ յաւիտեանեղե՛կ է որ և է փոփոխութիւն այն հայեացքի մէջ, որ դարերի սկզբից Մասիսն ու Արագածը բեռնած ունեն այս ապառաժոտ լանջերի վրա: Բնութիւնը չէ խօսում որ ասէ. մարդկային անցեալը խորհրդապահ ու լուռ է բնութեան պէս, բայց դու զգում ես նրան, շօշափում ես հոգով: Եւ ահա ես տեսնում եմ— աչքո՞վ արդեօք— մեծ բաղմութիւնը, որ տանում էր դագաղը ձեռքից ձեռք, ուսից ուս տալով: Այստեղ, այս ձորակում, երևի, հանգիստ առան յուզարկաւորողները, — առջևի լանջը շատ է ցից ու դիք: Այստեղ, երևի, մարդիկ իրար անցան, օգնու-

Թեան հասան իրար, որպէս զի դագաղը զգոյշ տանեն, ցած չը գլորեն: Այս սապատող լանջը ծածկված էր մարդկանցով, որոնք այստեղ ցրիւ ընկած էին զնում,—այսպէս է ասում, չը գիտեմ ինչու, տեղի դիրքը: Այն բլուրների գլխից մարդիկ էին նայում հանդէսին և հարց ու փորձ էին անում թէ ով է այսպիսի պատուով թաղվում: Իմանում էին և զարմանում:

Ու հարիւր ու մի այսպիսի մանրմունք տեսարաններ: Թւում էր թէ տեսնում եմ խունկի ծուխը, լսում եմ սաղմոսների ձայնը, ահա նա մարեց այն ձորում, ահա նորից հնչեց, դուրս գալով այն մի բարձրութեան գլուխը:

Ամբողջ ճանապարհը ես այդ հանդէսի հետ եմ: Վերին աստիճանի ախորժեղի մի զգացմունք է այն, երբ սկսում ես ազատ շունչ քաշել, երբ օդի մեղմութիւնը աշխոյժ է տարածում թուլացած մարմնիդ մէջ: Այս յանկարծակի, սիրուն փոփոխութիւնը, այս նոր աշխարհը, որ դտնվում է Վաղարշապատի մոծակներից ու այրվող օդից բարձր, աւելի ուժեղացնում է մտքիդ թռիչքը դէպի հեռու, դէպի ալևոր դարերի խորքը: Ինձ թւում էր թէ ամեն ինչ այնպէս է տեղի ունեցել, ինչպէս ես եմ ինձ ներկայացնում, թէ կարելի է այժմ, առանց դրքերի ու վկայ-

ութիւնների, կազնեցնել կառքը և այստեղ իսկ, արևի տակ, գրել հազարամեայ այդ պատմական եղելութեան մանրամասն, ճիշտ պատկերը:

Ինչո՞ւ է այսպէս: Ինչո՞ւ թուում է թէ հիմա էլ գնում եմ այն հին, սգաւոր հանդէսի ետևից, ինչո՞ւ երևակայութիւնը այնքան ուժեղ է, որ տասն և չորս դարերի ետևից ստուերներ է հանում՝ նրանց մարմին և արիւն հաղորդելու համար: Ինչի՞ց է այս եռանդուն, տենդային ջանքը:

Մենք գնում ենք Մեսրոպի գերեզմանը տեսնելու—ահա ինչու: Անունը հեռուից է ազդել, մենք լցված ենք ուխտաւորի ջերմեռանդ ոգևորութեամբ: Օշականը դեռ չէ երևում, ես երբէք նրան չեմ տեսել, բայց գիտեմ, հաւատում եմ որ այս բլուրների ետևում պիտի տեսնեմ մեր դժբախտ, արիւնոտ պատմութեան ամենամեծ հրաշքը, պիտի հաղորդակից դառնամ այն հիացմունքին, որ տասն և հինգ դարերի ընթացքում հայ աշխարհի բոլոր կողմերից հաւաքվել է այս համեստ, սովորական հայ գիւղում: Իբրև հայ գրագէտ, պիտի խոնարհվեմ իմ մեծ պապի առջև, որ ինձ, ինչպէս և ինձ նման հազարներին, գծեր է տուել սրտի և հոգու իղձերը, թախիծն ու զգացմունքները պատկերացնելու, իսկ իբրև որդի մի ազգի, որին դարե-

րի սև փոթորիկների մէջ պահողը եղել է գիրն ու լեզուն, պիտի իմ անհուն, կրակոտ երախտագիտութիւնը թափեմ այդ գերեզմանի վրա...

Ահա և հոչակաւոր, անմահացած գիւղը՝ Մենք բարձրացել ենք մեծ բլուրի գլուխը: Որքան մեծ ու խոր ձոր է իր համար փորել Քասաղ գետը: Այգիների մի երկար տեսարան է բացվում.— գեղեցիկ է Օշականը: Հինաւուրց կամուրջի տակով քարէքար ընկած վազում են Քասաղի պարզ ու վճիտ ջրերը և իրանց մեղմ վշտոցով ողջունում են նորեկին, աւելի խտացնելով այն յափշտակութիւնը, որ գրկում է նրան այս անուանի վայրերում:

Կամուրջի միւս կողմը գիւղն է, որ վերևից գալիս է սեղմվում ձորի բաշին, կախ ընկնում նրա լանջերով: Օշականը գեղեցիկ շրջականներ ունի, նա հարուստ է իր այգիներով, բայց և այդպէս, մեր այժմեան սովորական գիւղերից մէկն է իր փոքրիկ տներով, աղքատ փողոցներով:

Սակայն ուխտաւոր այցելուի համար ժամանակակից գիւղական հարցերը երկրորդական են: Ամենից առաջ նրան հիացում է այս հասարակ դիւղի երկարակեցութիւնը: Ո՞ր ժամանակներից է նա մաքուր ու հնչիւն պահել իր անունը: Հոչակված, համաշխար-

հային մայրաքաղաքներ են եղել, որոնք այժմ մոխրի կոյտեր են ներկայացնում. իսկ այս խղճուկ գիւղը հաստատ ու անսասան է մնացել իր ձորի ծայրին, ապրել է և ապրում է:

Մտնելով Օշական, սւր կարելի է ուղղել քայլերը, եթէ ոչ դէպի եկեղեցին: Մեր ժամանակների մի շինութիւն է դա բարձր զանգակատնով, բաւական մաքուր ու վայելուչ տեսքով: Ներսից էլ լաւ տպաւորութիւն է թողնում. գիւղական եկեղեցուց քիչ—այն, քիչ—աւել մի բանի է նման: Աջ կողմի խորանում մի դուռ է բացվում, մի քանի աստիճան ցած էք գնում և ձեր առջև, քարէ կամարների յաւիտենական ցուրտ լուծեան ու մթութեան մէջ, սպիտակին է տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու անզարդ քար: Ահա ս. Մեսրոպը...

Այստեղ թո՛ղ լռեն ուխտաւորի զգացմունքները: Սիրտն էլ այս անձուկ ու մութ խորշի նման է. շատ բան է պարունակվում նրա մէջ, բայց դրսի աշխարհը նրան չէ տեսնում և լսել չէ կարող: Այն միայն հնարաւոր է այստեղ ասել, որ գերեզմանը հարկադրում է խորին, անսահման շնորհակալութեամբ լրցվել դէպի այս խաւարն ու խոնաւութիւնը, այս քարերն ու կամարները, դարաւոր հաւատարիմ աւանդապահները: Այցելուն գիտէ

որ այս գերեզմանի մէջ ամփոփված է մի մեծազորութիւն, որ արժանի էր մեծ ու փառահեղ յուշարձանների: Ամեն ազգ իր երախտագիտութեան ամենաաքանչելի ցոյցերն է թափում իր նուիրական գերեզմանների վրա, չոյս, օդ, լայնարձակ հրապարակներ է յատկացնում նրանց, որպէս զի տպաւորութիւնը ազդու լինի, վեհ: Ո՛ւր է Մեսրոպի յաւիտենական օթեանի փառահեղութիւնը, ո՛ւր է արուեստը, որ նշանակէր, շեշտէր այս նուիրական վայրը:

Ոչինչ չը կայ, և այցելուն առաջին վայրկեան մի տեսակ վիրաւորանք է զգում:

Բայց գա վայրկենական զգացմունք է, և անցնում է շուտով, երբ հասկանում ես հայրենի բազմադարեան իրականութիւնը: Կարճ էր փառահեղութիւնը կանգուն մնալ, դիմանալ մեր երկրում: Մի երկիր է դա, որի սարերն անգամ մաշվել են յարձակվողների անխոնջ ձիաների սմբակների տակ. ի՞նչ կը դառնային կոթողներն ու մահարձանները, եթէ նրանք դրված էլ լինէին Մեսրոպի դամբարանի վրա...

Արուեստը հիացնում է կրթված, լուսաւոր սրտերը, բայց կատաղութիւն է ներշնչում վայրենիներին, որոնց հասկանալի է միայն քանդելու, կողոպտելու պաշտամունքը: Երկաթն ու որձաքարը ոչնչանում են

վայրենիների մուրճի տակ և ոչնչացնում են այն դէպքերն ու անունները, որոնց յաւէժացնելու համար էին դրված: Ֆիդիասի հանճարն անգամ չը կարողացաւ թուլացնել քանդողների թևերը: Իսկ այստեղ, Արագածի փէշին կպած այս փոքրիկ գիւղի փոքրիկ եկեղեցին իր պատերի մի խոռոչում պահելպահպանել է, աւերման դարերի անվերջ շարքերով անց է կացրել ու մեզ հասցրել մի անշուք քար, որ այսօր մեր ամենանուիրական պարծանքն է *):

Ոչ թէ հրապարակներում պաշտել այդ պարծանքը, այլ լռիկ խաղաղութեան մէջ փոքրիկ, դողդոջուն ճրագը ձեռքին մտնել ստորերկրեայ փոսը, ուր խոնաւութիւնն ու մութը անյայտութիւն և մոռացութիւն են ապահովում, և այդտեղ տեսնել ու զգալ, մտածել ու յուզվել—այս հնարաւորութիւնն է տուած եղել հային...

Ո՞վ էր, որ սկզբից և եթ հասկացաւ թէ այս կերպով կարելի է յաւէժացնել մեծ մարդուն, նրա աճիւնը յանձնել դարերին իբրև հաստատ աւանդ:

Եկեղեցին մտնելիս, դուք ուշադրութիւն

---

*) Ս. Մեսրոպի գերեզմանաքարը շինված է Գէորգ IV-ի հրամանով 1884 թւականին և ունի մի խրդճուկ արձանագրութիւն, որ աւելի նորոգողին է հռչակում: Դա մի Անդրէաս արքեպիսկոպոս է, Կ. Պօլսեցի:

էք դարձրել բակի ծայրում բարձրացած քարէ գեղեցիկ, քառակուսի մի արձանի վրա: Այժմ, ս. Մեսրոպի գերեզմանից հեռանալիս, այցելեցէք այդ արձանը: Նա հին չէ, շինված է մեր օրերում և գիր ու յիշատակ չունի: Բայց յայտնի է որ նրան կանգնեցրել ևս ի յիշատակ Վահան Ամատունու: Արդէն գիտէք որ նա Մեսրոպի աշակերտներից էր, հայոց աշխարհի հազարապետ էր կարգված և հօր պէս էր կառավարում երկիրը: Բայց Օշականի իշխանը դրանից էլ աւել աչքի ընկնող գործեր ունի: Հինգերորդ դարի ապստամբական շարժման գլխաւորներից մէկն էր նա, Վարդանի, Ղևոնդ երէցի կողմնակիցը և զինակիցը: Աւարայրի պատերազմում Ամատունեաց գնդի հրամանատարն էր. պատերազմում անվնաս մնաց, բայց պատերազմից յետոյ միւս նախարարների հետ Պարսկաստան քշվեց, ուր տարիներով կրեց գերութեան կապանքները:

Այս նահատակութիւններն էլ բաւական են, որ մեր ոսկեդարի այգ հերոսն ունենայ այսպիսի մահարձան: Մակայն Վահան իշխանի գլխաւոր երախտիքը այդ չէ: Նա թաղեց Մեսրոպին իր Օշականում, բայց մեծ ուսուցչի համար այդքանը քիչ համարեց և նրա գերեզմանի վրա եկեղեցի էլ կանգնեցրեց, որի ցածրիկ, ստորերկրեայ խորշում

մօտ 1500 տարի է, ինչ պահվում է այդ գե-
րեզմանը: Եւ նրա մահարձանը Օշականի ե-
կեղեցու բակում—դեղեցիկ միտք է: Ուսու-
ցիչն ու աշակերտը միասին. և աշակերտը
այժմ էլ, հազարաւոր տարիներէից յետոյ, իր
առանձնութեան անկիւնից կարծես նոյն հի-
ացմունքով է նայում այն պատերին, որոնց
ետևում ծածկված է ուսուցիչը...

Նստենք, ընթերցող, Օշականի եկեղե-
ցու բակում: Վաղարշապատի այրվող դաշ-
տից յետոյ ռըքան հաճելի է հանգստանալ
այս՝ մեղմ օրօրվող՝ ծառերի զով շուաքում:
Սարի շունչը հանգարտ շօյում է մեր ճակա-
տը, եկեղեցու պատերը քաղցր խորհրդաւո-
րութիւն են հաղորդում ամառնային առաւօ-
տին: Դարերն են շշնջում, լսենք նրանց: Ես
դիտմամբ բերի ձեզ այստեղ: Մեսրոպի պատ-
մութիւնը մի այլ տեղ անել չուզեցի: Լաւ է
խօսել վկաների ներկայութեամբ. ահա՛ Վա-
հան Ամատունին, ահա և ինքը, մեծ մարդը:

Ո՞վ է նա, այդ մարդը: Դուք լաւ գի-
տէք: Դիտէք որ հինգերորդ դարում մի հայ
վարդապետ, Մեսրոպ կամ Մաշտոց անունով,
հայերէն տառեր գտաւ և դրա համար էլ մեր
նշանաւոր մարդկանցից մէկն է համարվում:
Ես միայն այդ չը պիտի կրկնեմ ձեզ: Չոր

ու ցամաք կենսագրութիւնը շատ բան չի տա՝
ձեզ. նա անդքատ է, չափազանց համառօտյ
նա այդպէս էլ հասել է՝ մեր ձեռքը և այդ
թերակատար դրութեան մէջ յայտնի է հինգ-
երորդ դարից: Կենսագրական նիւթի այդ
պակասութիւնը մենք, այսօրվայ մարդիկս,
կարող ենք միայն մի բանով լրացնել, այն
է՝ պարզելով Մեսրոպի նշանակութիւնը մեր
ամբողջ անցեալի նկատմամբ: Այս մենք կա-
րողութիւն ունենք անելու, որովհետև պատ-
մութիւն կայ, փաստեր կան, որոնք չոր ու
ցամաք, պատահական եղելութիւններ չեն
ներկայացնում, այլ և մի ընդհանուր միտք,
մի խորհուրդ, որի մեծութիւնը ապշեցնող է:

Հէնց այս պատճառով էլ բերել եմ ձեզ
այստեղ: Նախ երկու խօսք այն աշխարհի
մասին, ուր այս բօլէին գտնվում ենք մենք:

Այստեղ, ինչպէս գիտէք, Արագածի ոտ-
ներն են: Մեր նախնիքները այսպէս էլ ա-
նուանում էին այս կողմերը—Արագածոսն:
Մեծ ու ընդարձակ մի գաւառ, որ բոլոր հայ-
կական գաւառների մէջ ամենից շատ հռչակ-
վածն է: Հռչակը նրան հաղորդել են ոչ թէ
Արագածի գեղեցիկ գիրքերը, այլ այն, որ
սա մեր պատմութեան որրանն է: Աչք ածե-
ցէք ձեր շուրջը: Առաջներիս փոված է Արա-
րատեան դաշտը կամ Արաքսի հովիտը: Նա
ձգվում է, հարթ ու լայն, արևելքից դէպի

արևմուտք, իսկ հարաւից և հիւսիսից եզերված է լեռնային շղթաներով: Հարաւային շղթայի առջև տիրաբար կանգնած է Մասիսը առանձնակի, իսկ հիւսիսային շղթայի վրա բազմած է Արագածը: Այդ երկու խրոխտ հսկաները իրարից բաժանող տարածութեան վրա, մեր պատմութեան վաղ արշալոյսին, հանդէս եկան հայերը: Մովսէս Խորենացին, պատմելով Արմենակի գաղթի աւանդութիւնը, ասում է. «Եւ արևելեան դաշտը կարծես երեսն ի վեր պառկած, տարածում է երկայնութիւնը գէպի արեգակի կողմը. սարերի ստորոտից էլ շատ ականակիտ աղբիւրներ բղխելով և իրանց սահմանների մօտ հաւաքվելով՝ գետեր են դառնում և սարերի ստորոտներով ու դաշտի ծայրերով հեզաբար բոլորում են ինչպէս մի քանի պատանիները օրիորդների շուրջը: Բայց մինչև արեգակը բարձրացած հարաւային սարը (Մասիսը), սպիտակ գագաթով, երկրից ուղղաձիգ բուսած, փոքր առ փոքր սրածայր է դառնում և ճիշտ որ ծեր սար է երևում երիտասարդ սարերի մէջ. երեք օր դնալով, ինչպէս մերոնցից մէկն ասաց, արագաքայլ մարդը կը շրջապատէ նրան: Արմենակը, այս խոր դաշտի մէջ բնակվելով, շէնցրեց դաշտի հիւսիսային կողմի մի մասը և սարի նոյն կողմի ստորոտը, սարը իր անունով Արագած կո-

չեց, իսկ կալուածները—Արագածոտն»:

Ահա ինչ գեղեցիկ և վեհ տպաւորութիւն էին թողել այս կողմերը առաջին հասցերի վրա: Այստեղ էլ դրվեց մեր հիմքը, այստեղ մենք զարգացանք, մտանք պատմական ազգերի շարքը: Արաքսի հովիտը մի լայն ու մեծ ճանապարհ էր Արևելքի և Արևմուտքի մէջ. այստեղ իրար հանդիպում էին, իրար հետ բաղխվում էին ամեն տեսակ ազգեր. պարսիկ, սկիւթացի, ասորեստանցի, հռոմայեցի, բիւզանդացի, արաբ, սելջուկ, մոնղոլ, թիւրք, ղաղստանցի: Այստեղ մենք գործում էինք, տանջվում էինք, ընկնում, նորից վերկենում: Մեր պատմութիւնը այս հովտում կազմվեց:

Օշականի բարձունքների վրա մի դործ կատարենք, ընթերցող: Կուտենք հին-հին դարերը Արարատեան գաշտում, թողնենք որ նրանք դնան այնպէս, ինչպէս զնացել են իրանց ժամանակին, Մասիսի ու Արագածի մէջ տեղով, իսկ մենք նայենք այն կոյտերին: Մեծ գործը պէտք է լուսաբանել շատ կողմերից, դնել լայն հօրիզոնների մէջ: Ս. Մեսրոպը միայն իր ժամանակը չը յեղափոխեց, այլ իր ժամանակի հայութեան ամբողջ անցեալը, ամբողջ ներկան ու ապագան: Մեր պատմութիւնը ուրիշ նոյնանման մեծագործութիւն չունի, չէ ճանաչում: Սխալ

կը լինի այդ մեծագործութիւնը միայն իր
բամանակի մէջ տեսնել: Մենք պիտի տես-
նենք երեք բան. ինչ կար, ինչ եղաւ և ինչ
հետևանքներ ծնվեցին:

Ս. Մեսրոպի ծառերի տակ հանգստու-
թեան շատ ժամեր ունենք: Արևը դեռ չէ
բարձրացել, յուլիսեան առաւօտը մեղմ ու
կազդուրիչ է: Մեր ուղևորութիւնը դէպի
հին դարերը լաւ յարմարվում է այս առա-
ւօտին...

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՍԻԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

Ա.

Արևելքի քաղաքակրթութիւնը:—Միջագետք:—
Ուրարտեան երկիրներ:—Հայերի գալուստը:—Նոր
հայրենիքի քաղաքական կազմակերպութիւնը:—Շըր-
ջապատը. —ասիական բռնապետութիւն:—Ասորես-
տանը՝ նախատիպ:—Գազանային պաշտամունք:—Ա-
րևելեան քաղաքակրթութեան յատկանիշները:—Բօկլի
կարծիքը:—Ասորեստանի անկումը և Նաոմ մարգարէ:
Արևելքի հարկադրութիւնը:—Արևմուտք:—Հել-
լէնականութիւն:—Անհատ, ազատութիւն, հայրենիք:
—Արևելեան հարցի սկիզբը—ընդհարում Եւրօպայի
և Ասիայի մէջ:

Հին լատինական ասացուածք կայ թէ
լոյսը արևելքից է գալիս: Եթէ բանը վերա-
բերվէր արեգակի լոյսին, չարժէր էլ այդ
մասին ասացուածք կազմել և կրկնել նրան
իբրև ճշմարտութիւն, որովհետև ճիշդ էլ յայտ-
նի որ արևը արևելքից է ծագում: Բայց մի-
այն այս հանրաժանօթ իրողութիւնը չէ ծածկ-
ված այդ խօսքի մէջ: Կայ և աւելի խոր
իմաստութիւն.—աշխարհը մտաւոր լոյսն էլ
արևելքից ստացաւ:

Նախապատմական աղջամուղջի, քառասական խաւարի մէջ Արևելքն էր այն տեղը, ուր առաջին անգամ վառվեցին մարդկային քաղաքակրթութեան ճրագները: Այդ լոյսերի հայրենիք հանդիսացան հարաւային մի քանի մեծ գետերի հովիտներ, ուր նախնական մարդը աւելի մեծ յարմարութիւններ գտաւ բնութեան դէմ կուելու և իր կացութիւնը բարւոքելու համար:

Թողնելով չինական, հնդկական, եգիպտական գետահովիտները, կասենք, որ ամենահին քաղաքակրթութեան որրաններից մէկը շատ մօտ էր այն երկրին, որ հայերի պատմական հայրենիքը դարձաւ: Հայաստանի լեռներից բզխող երկու մեծ գետեր, Նփրատն ու Տիգրիսը, իրանց ստորին ընթացքում, Միջագետքից մինչև Պարսից Մոցը, տաննեակ դարեր պահում էին իրանց ափերի վրա մարդկային խելքի և առաջադէմ ողու զարմանալի գործերը: Մինչդեռ այժմեան Եւրօպան դեռ բոլորովին վայրենի էր և նրա բնակիչները ապրում էին անտառների մէջ, գազանների նման, Տիգրիս-Նփրատեան հովտում ծաղկած էին ահադին քաղաքներ, երկրագործութիւնը, արուեստները, գիտութիւնը այնքան առաջ էին դնացել, որ մարդը նոյն իսկ փարթամութեան վերին աստիճաններն էր բարձրացել: Նոյն այդ հովտում էլ կազ-

մակերպվեց առաջին ասիական մեծ պետութիւնը, Ասորեստան:

Միջագետքը—դա համաշխարհային քաղաքակրթական, խոշոր որրան էր: Բայց կային և մասնաւոր, տեղական շրջանակներ, ուր լռելեայն, առանց ամբողջ աշխարհի ուշադրութեան արժանանալու, զարգանում էին ազգութիւններ: Այսպիսի տեղերից մէկն էր մեր Արաքսի հովիտը: Անյայտ հին ժամանակներից այստեղ ապրում էին ուրարատեան կամ նախահայեր կոչված ցեղերը: Նրանք պետութիւն կազմեցին, ուժեղացան, կուլտուրա զարգացրին, տարածվեցին մինչև Վանի լճի ափերը և ուրիշ տեղեր: Քրիստոսից վեց դար առաջ այդ ցեղերի բնակութեան տեղերը, Արաքսի և Վանի լճի աւազանները, ենթարկվեցին արևելքից եկած բարբարոսների արշաւանքին: Երկիրը քարուքանդ եղաւ և նախահայերի թագաւորութիւնը ոչնչացաւ. բազմաթիւ ազգաբնակութեան մի մասը միայն ազատվեց կոտորածից, այն էլ հեռացաւ ուրիշ տեղեր, թողնելով երկրի մէջ փոքրիկ, թոյլ մնացորդներ:

Այդ սարսափելի փոթորիկից յետոյ բաւական ժամանակ անցած՝ Ուրարտեան երկիրներում երևան է գալիս մի նոր ազգ—հայերը: Սրանք, ինչպէս ենթադրում են այժմեան դիտնականները, արևմուտքից եկան,

Փռււզիայից: Էօթներորդ դարի վերջերում դուրս գալով այդ երկրից, հայերը կամաց-կամաց առաջացան, գրաւեցին հայկական լեռնաշխարհը, աւելի խաղաղ միջոցներով, քան զէնքի ոյժով ձուլեցին իրանց մէջ տեղացի բնիկ ազգերը:

Ի՞նչ ազգ էին այդ նորեկները: Հաստատ տեղեկութիւններ չը կան, ազգային աւանդութիւններն էլ կցկտուր են, վայրիվերոյ: Յայտնի է այն, որ այդ ազգը հնդկա-եւրօպական ցեղին էր պատկանում, ուրարտացիների հետ ոչինչ ազգակցութիւն չունէր: Իբրև քաղաքական կազմակերպութիւն, նա աչքի ընկնող ոյժ չէր ներկայացնում, իսկ իբրև կուլտուրական մարմին՝ չունէր խիստ որոշվող, բարձր յատկութիւններ պարունակող ինքնուրոյնութիւն: Դա հովուական-երկրագործ մի ժողովուրդ էր, որ բերում էր իր հետ արիական ցեղերին յատուկ պաշտամունքներ, հասարակական—իրաւական, ընտանեկան կազմակերպութիւն:

Պատմական յիշատակարանները առաջին անգամ Հայաստանի անունը տալիս են Բրիստոսից առաջ հինգերորդ դարում: Այդ ժամանակ նրանց երկիրը Պարսկաստանի դէմ ապստամբված է և նորից նուաճվում է Դարեհի ձեռքով: Թւում է թէ այդ միջոցին հայերը դեռ Հայաստանի արևմտեան մասե-

րում էին կենտրոնացած: Դրանից առաջ, արեւմուտքից դէպի արեւելք շարժվելիս, հայերը ընկել էին մարաց պետութեան լուծի տակ: Նախնական այդ շրջաններում էլ հայերին տեսաւ և նկարագրեց յոյն զօրավար և մատենադիր Քսենոփոնը: Որքան կարելի է դատել այդ նկարագրութիւնից, հայերը բաւական ցած էին գտնվում քաղաքակրթութեան աստիճանների վրա և ունէին այդ դրութեան համապատասխանող հասարակական կազմակերպութիւն: Քսենոփոնը չէ ստում որ հայերը այդ ժամանակ ունէին թագաւորութիւն. հայոց երկիրը կառավարում էր պարսկական սատրապը, և բացի նրանից՝ միակ իշխանութիւնը, որին հանդիպում ենք այդ նկարագրութեան մէջ, դիւղական տանուտէրն է: Բայց այս չէ նշանակում որ Հայաստանը չունէր թագաւորութիւն. սատրապը հայոց թագաւորն էր, ինչպէս ենթադրում են գիտնականները: Նոյն Քսենոփոնը իր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ մանրամասն նկարագրել է հայոց Տիգրան թագաւորին և նրա ընտանիքը: Բայց սեփական թագաւոր ունենալը չէր խանգարում որ երկիրը հպատակ լինի մի այլ պետութեան: Այս երևոյթը շատ սովորական է հին ժամանակներում, մանաւանդ Արեւմտեան Ասիայում:

Եւ այսպէս, սկզբից և եթ հայ ազգը,

դատելով եղած տեղեկութիւններից, պատմութեան բեմի վրա երևան է գալիս իբրև ուրիշների հպատակ: Անկասկած, նա ոչ իր ցեղական յատկութիւններով, ոչ իր թւով չէր էլ կարող անկախ դեր խաղալ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Առաջաւոր Ասիայում կազմվում էին վիթխարի, աշխարհակալ միապետութիւններ: Կարևոր է, սակայն, ի նկատի առնել այն կազմակերպութիւնը, որ ստացաւ Հայաստանը, երբ վերջացել էր հայերի առաջխաղացութիւնը և տեղի վրա գտնվող քնիկ ազգաբնակչութիւնը վերջնականապէս խառնվեց նրանց հետ: Ուրարտական կամ նախահայերի երկրում գոյութիւն ունէին քաղմաթիւ մանր, անկախ իշխանութիւններ, որոնք սեպածև արձանագրութիւնների մէջ կոչվում են թագաւորութիւններ և որոնք հարկաւոր դէպքերում գիտէին միանալ՝ արտաքին թշնամուն դիմադրելու համար: Հայերը, տիրելով նրանց երկիրներին, չը կարողացան վերացնել տեղական անկախութիւնների այդ սիստեմը, այլ հարկադրված եղան իրանց պետական կազմակերպութիւնը ենթարկել նրան: Այնպէս որ Հայաստանը իր քաղաքական գոյութիւնը վերջնականապէս հաստատում է մանր անկախութիւնների մի խիտ ցանցի ձևով: Իրանք մեր նախարարութիւններն են, որոնք, ինչպէս յայտ-

նի է, երկրի մշտական թուլութեան ամենագլխաւոր պատճառներն էին: Այդպիսի կազմակերպութիւնը չէր թոյլ տալիս որ երկիրը կենսորոնացնէ իր ոյժերը, ընդհանուր, հաւաքական ջանքերով իր վիճակը տնօրինէ և հանգէս բերէ իր ընդունակութիւնների միահամուռ պատկերը: Իբրև ներսից թոյլ մի մարմին, նա միշտ ենթարկված էր մեծ պետութիւնների խիստ ազդեցութեան:

Ազդեցութեան հարցը չափազանց կարևոր է իւրաքանչիւր փոքր, ուրիշներին հպատակված ազդութեան համար: Դա նրա քաղաքական և հասարակական դաստիարակութեան հարցն է, դա այն միջավայրն է, ուր տիրող կարգերն ու օրէնքները մշակում են յայտնի դրութիւններ, աշխարհայեցողութիւններ, պաշտամունքներ: Ուստի մենք պիտի ծանօթանանք այն միջավայրի հետ, որին ենթարկվեցին հայրերը իրանց նոր հայրենիքում, ուրիշ խօսքերով՝ պիտի տեսնենք թէ ինչ էր պարսից միապետութիւնը, որի մի մասն էր կազմում Հայաստանը: Ի՞նչ էր առհասարակ ասիական միապետութիւնը:

Ինչպէս ասացինք, ասիական առաջին մեծ պետութիւնը կազմակերպվեց Միջագետքում: Դա Ասորեստանն էր, որ ներկայացնում էր Տիգրիս-Եփրատեան հովտի քաղաքակրթութիւնը:

Մի պետութիւն էր դա, որի հազարամեայ տարեգրութիւնները խօսում են անվերջ նուաճումների, պատերազմների մասին: Պատերազմը այն տարրն էր, առանց որի չէր կարող ապրել Ասորեստանը: Դա զինուորական մի բանակ էր, որ չէր կարող հանգիստ նստել իր տեղը, որ տիրապետում էր անթիւ ազգերի վրա: Ասորեստանի աստուածը արիւնի, գազանութիւնների աստուած էր. նա հրամայում էր լինել անխնայ և անդուլթ, քանդել, աւերել. և ասորեստանական թագաւորները պարծանքով յիշում են որ իրանք ամենայն ճշտութեամբ կատարում էին այդ ահաւոր պատուէրները: «Ես կոտորեցի, ես չը խնայեցի, ես քարուքանդ արի այնպէս, որ մարդու և անասունի ձայն չէր լսվում, ես մարդկանց ցից հանեցի, ես ապստամբների կաշին քերթել տուի ողջ-ողջ և այդ կաշով ծածկեցի բերդի պատերը, ես բռնաբարեցի աղջիկներին և տղաներին»: Այս և այսպիսի գործերի անվերջ կրկնութիւններ են պարունակում իրանց մէջ ասորեստանական արձանագրութիւնները, սարսափ ու զգուանք ազդելով ընթերցողին:

Զինուորական արիւնարբու բռնապետութիւնը իր աջողութիւնների համար պիտի շարունակ զարդացնէր գազանական ոգին: Այդ բռնապետութեան կենտրոնը կազ-

մում էր մի երկրաւոր աստուած, որի առջև սողում էր ամեն ինչ: Եւ դա թագաւորն էր: Ամբողջ պետութիւնը, մեծից սկսած մինչև փոքրը, թագաւորի ստրուկն էր: Բռնակալը ամեն մի կեանքի տէրն էր և նրա քմահաճոյքից, նրա կամայականութիւնից էր կախված անհատների և ամբողջ հասարակութիւնների ապրելը կամ մեռնելը: Նրա իւրաքանչիւր խօսքը, ակնարկը երկնային պատգամ էր այս աշխարհի վրա, ամեն ինչ նրան էր ծառայում, նրանով էր երկիրը կենդանութիւն ստանում կամ ընկնում: Ինչպէս յատուկ է զինուորական միապետութեան, Ասորեստանը բարգաւաճում էր միայն այն ժամանակ, երբ նրա թագաւորը եռանդոտ, ուժեղ մարդ էր լինում. արշաւանքները, պատերազմական աւարը, հարկերը առատ էին լինում: Իսկ երբ թագաւորը թոյլ ու անընդունակ էր լինում, նա միայն վայելում էր բռնապետի անսահման երջանկութիւնը, և պետութիւնը, չը նայած իր գրաւած դիրքին, թուլանում էր, փառքից զրկվում:

Ասորեստանեան արիւնածարաւ պաշտամունքների մէջ զարգանում էր և կուլտուրան, որ ամբողջապէս փոխ առնված էր Բաբելոնից: Թագաւորները իրանց քմահաճութիւնների մէջ ունէին և այն, որ հովանաւորում էին երկրագործութիւնն ու ա-

րուեստները, հասարակական շինութիւններ էին կառուցանում, ջրանցքներ էին անցկացնում: Գիտութիւնը, գրականութիւնն էլ առաջդիմութեան քայլեր էին անում: Բայց այդ ամբողջ կուլտուրական գործունէութեան վրա էլ դրոշմված էր զինուորական-բռնապետական պաշտամունքը: Քանդակագործը թաղաւորի յաղթութիւններն էր պատկերացնում քարերի վրա, ճարտարապետը թաղաւորական պալատներ էր կառուցանում, տալով նրանց բերդի կերպարանք և ամբութիւն: Աստղաբաշխութիւնը բաւական ծաղկած էր, բայց նրա հիմքը դիտական ճշմարտութիւններ որոնելը չէր, այլ դործնական կեանքին ծառայելը. պէտք էր գուշակել թէ ինչ աջողութիւն կունենայ թագաւորը այս կամ այն արշաւանքի մէջ, պէտք էր գտնել մարդու ճակատագիրը, իմանալ թէ ինչ բախտ է որոշված նրա համար և այլն: Քուրմերը, ժամանակի գիտնականները, այս տեսակ հարցերով էին զբաղված:

Կար, այո՛, քաղաքակրթութիւն, և նրա փառաւոր մնացորդները այժմ էլ հիացմունք են պատճառում դիտնականներին և սիրողներին: Բայց ի՞նչ էր այդ քաղաքակրթութեան ողին, ի՞նչ էր նա տալիս ամբողջ ժողովրդին, այն ահագին բազմութեան, որ աշխատում էր պետութեան փառքի համար:

Բօկլը իր «Քաղաքակրթութեան Պատմութիւն» նշանաւոր գրքի մէջ, քննութեան ենթարկելով Ասիայի և Աֆրիկայի, առհասարակ տաք երկիրների հնագոյն քաղաքակրթութիւնը, այսպէս է բնորոշում նրան. «Ժողովուրդը համարվում էր ոչինչ, նա ոչինչ ձայն չունէր պետական կառավարութեան մէջ, ոչ մի վերահսկողութիւն այն հարստութեան վրա, որ իր աշխատասիրութեան արդիւնքն էր: Նրա միակ գործն էր աշխատել, միակ պարտաւորութիւնը—հնազանդվել: Ահա ուր է սկիզբը այն տրամադրութեան դէպի հանդարտ, ստրկական հնազանդութիւնը, որ, ինչպէս մենք գիտենք պատմութիւնից, այդպիսի ազգերի յատկանիշն էր միշտ: Այդ հարուստ և պտղատու երկիրներում շատ են եղել փոփոխութիւններ, բայց ամենքը սկսվել են վերևից և ոչ ներքևից: Ռամկավարական տարր բոլորովին չը կար գրանց մէջ: Եղել են բազմաթիւ պատերազմներ թագաւորների, դինաստիաների մէջ, եղել են յեղափոխութիւններ կառավարութեան մէջ, յեղափոխութիւններ արքունիքում, յեղափոխութիւններ գահի վրա, բայց բոլորովին չեն եղել ժողովրդի մէջ»:

Նոյն իսկ այն վիթխարի շինութիւնները, որոնք այսօր հին աշխարհի պարծանքն են կազմում, պէտք է համարել ժողո-

վրդի դժբախտութեան վկաներ: Այսպէս, ե-
զիպտական բուրգերը մի ստրուկ, հարստա-
հարվող ժողովրդի տառապանքներն են պատ-
մում: «Որպէս զի կարելի լինի շինել այդ-
պիսի հրէշաւոր չափերով և մի և նոյն ժա-
մանակ այդքան անօգուտ բաներ, պէտք է
որ կառավարիչները բռնակալներ լինէին, իսկ
ժողովուրդը—ստրուկ,—ասում է Բօկլը: Ժո-
ղովրդի ամբոխը քիչ էր զանազանվում բա-
նող անասուններից, նրան ընդունակ չէին
համարում մի որ և բանի, բացի միայն ան-
ընգհատ, անվարձ աշխատանքից: Ամբողջ
ժողովրդի բանուորական ոյժերը փոքրամաս-
նութեան անպայման տրամադրութեան տակ
էին գտնվում և այսպիսով ընդունակութիւնն
ու արուեստը ծառայում էին ի վնաս նրանց,
որոնց պիտի օգուտ բերէին»:

Ահա ասիական քաղաքակրթութեան է-
ութիւնը: Նա ամբողջապէս մարդու արտա-
քին կեանքն էր շօշափում, և շնորհալի քան-
դակադորժը, ընդունակ ճարտարապետը, ինչ-
պէս և առհասարակ ամեն մի մարդ, ստրուկ-
ներ էին: Չը կար հասարակական, անհատա-
կան զարգացման գաղափար, որևէ հասկա-
ցողութիւն ազատութեան մասին: Ամեն տեղ
ժանրացած էր լուծը: Օրէնք, իրաւունք,
կարգ կարող էր այն միայն լինել, ինչ կա-
մենում էր թագաւորը:

Գարաւոր նուաճումներով ձեռք բերված երկիրներէից կազմվել էր ասորեստանեան ահագին պետութիւնը, բայց այդ երկիրները միութիւն չէին ներկայացնում, ներքին կապերով չէին կապված իրար հետ: «Իմ լուծը դրի նրանց վրա», ասում է Նինուէի թագաւորը, պատմելով թէ ինչպէս յաղթեց, ինչպէս կոտորեց ու քանդեց այս ինչ երկիրը: Այդ լուծը ծանր էր, և յաղթվածները ամեն յարմար դէպքում աշխատում էին ազատվել նրանից: Ապստամբութիւնները ճնշվում էին սոսկալի գազանութիւններով. Ասորեստանը միայն մի միջոց գիտէր իր հպատակներին հնազանդութեան մէջ պահելու համար—սարսափ աղդել: Բայց զարմանալի է որ սարսափը դեռ այն հին ժամանակներում վատ դաստիարակ էր ժողովրդների համար: Չէ կարելի առանց յուզմունքի կարդալ այն ապստամբութիւնների պատմութիւնը, որոնք տեղի ունեցան Ուրարտեան երկիրներում ասորեստանցիների դէմ: Յաղթական տիրապետողը արիւն ու աւերանք տարածեց երկրի մէջ, լեռների սուր ծայրերն անգամ չը կարողացան ազատել յաղթվածներին այն գազանային պատիժներից, որ այնպիսի տաղանդով հնարում էին Նինուէի թագաւորները: Բայց այդ բոլոր սարսափների մէջ առանձին ցեղեր շարունակում էին կուել, չը

նայած որ փոքրաթիւ էին, թոյլ էին և յաղթելու ոչ մի յոյս ունենալ չէին կարող:

Այսպէս երկար ու երկար ապրեց Ասորեստանի բռնապետութիւնը, մինչև որ երևան եկաւ մի նոր ուժեղ ազգ, որ իր հարուածը ուղղեց նրա դէմ: Դա Մարաստանն էր: Եւ ասորեստանեան ահագին պետութիւնը փլվեց ու քայքայվեց այդ մի հարուածից: Պատմութիւնն էր պատրաստել այդ վիճակը: Ասորեստանը իր սեփական սիստեմի, իր բռնապետական պաշտամունքի զոհը դարձաւ: Վ՛ր դարում մարաց թագաւորը, Բաբելոնի թագաւորի հետ, պաշարեց Նինուէն: Հռչակաւոր մայրաքաղաքը, որին հպատակվել էին անթիւ ազգեր, որի մէջ ամբարված էին ազգերի հարստութիւնները՝ իբրև սեփականութիւն աշխարհակալ թագաւորների, ծածկվեց, անյայտացաւ իր աւերակների տակ: մի 50—60 տարի անցած՝ ասորեստանեան մեծ պետութիւնից յիշողութիւն անգամ չը մնաց, և Նինուէի տեղն անգամ յայտնի չէր:

Ի՞նչ տպաւորութիւն թողեց այդ կործանումը աշխարհի վրա: Հրէական ազգը իր վրա փորձել էր թէ ինչ է ասորական սուրը, ինչ է Նինուէից տարածվող լուծը. և նրա մարգարէներից մէկը, Նաումը, այսպէս էր խօսում Նինուէի վերջի վրա.

«Վայ արիւնահեղութիւնների քաղաքին,

որ ամբողջովին լիքն է ստույթեամբ և յափշտակութեամբ: Հսկում են խարազանի շրուինդը և պտտվող անիւնների ձայները, ձիաների խրխնջոցը և սլացող կառքի աղմուկը: Արշաւում է ձիաւոր զօրքը, փայլում է սուրը, պսպղում են չիզակները. շատ վիրաւորներ, մեռածների բազմութիւն. դիակները վերջ չունեն: Պոռնիկի պոռնկութիւնների շատութեան համար է այս, պոռնիկի, որ լաւ շնորհալի է իբրև կախարդութիւնների տիկին, որ ազգերը ծախում է իր պոռնկութեամբ և ազգատոհմները՝ իր կախարդութիւններով: Բժշկութիւն չը կայ քո վէրքի համար, ցաւեցնող է քո խոցը: Եւ ամեն մէկը, լսելով քո լուրը, պիտի ծափահարէ, որովհետև ո՞ւմ վրա չէ տարածվել քո չարութիւնը»:

Մենք երկար խօսեցինք Ասորեստանի մասին, բայց նկարեցինք այն պետական սիստեմը, որ ծնվեց Ասիայի հողից: Ասորեստանը նախատիպն էր, հայրն էր: Նրանից յետոյ Առաջաւոր Ասիայի զանազան կողմերում, զանազան ժամանակ, զանազան չափերով սովորական դարձաւ բռնապետութեան այս ձևը: Այսօր էլ շատ բան անփոփոխ է մնացել Ասիայի երկնքի տակ: Էութիւնը, ոգին միշտ մնաց:

Բայց այն ժամանակ, երբ Ասորեստանի կործանումը, մարգարէի գեղեցիկ խօսքերով, բոլոր տեղերում ծափահարութիւն էր արուցանում, հեռու այս տեղերից, արեւմուտքում, Բալկանեան թերակղզու բոլորովին հարաւային ծայրին և նրան շրջապատող կղզիների վրա, նկատվում էր հիմնովին հակառակ տեսարան:

Այդտեղ զարգանում էր մի ազատ մարդկութիւն, որ իր մտաւոր սքանչելի գործունէութեամբ եւրոպական քաղաքակրթութեան հիմքը դրեց: Հելլէն ազգն էր դա: Փոքրիկ ազգ, փոքրիկ երկրի վրա: Բայց այդ մի բունը ժողովուրդը մտքի հերոս հանդիսացաւ, հետզհետէ մշակեց հասարակական կարգեր, հանրապետական սկզբունքները գործադրեց, քաղաքացիական իրաւունքները ու պարտաւորութիւնները օրինականացրեց և անհատի ազատ զարգացումը առաջ տարաւ: Այդտեղ այլ ևս սուրն ու աշխարհակալութիւնը չէին մարդուն բարձրացնողը, այլ տաղանդը, խելքը, իմաստութիւնը: Այդտեղ պետական գաղափարը բոլորովին ուրիշ կերպարանք ստացաւ. բռնապետութիւնը չէր կլանում ամեն ինչ, նրա տեղ կար աւելի բարձր և վսեմ իդէալ—հայրենիքի հասկացողութիւնը: Հայրենիքին հպատակվում էին ամենքը, բայց ոչ թէ սարսափից ստիպված, այլ գիտակցա-

քար, այնպիսի ջերմ սիրով, որ հրաշալի անձնագոհութեան աստիճանին էր հասնում:

Նշանաւոր է որ Ելլադան աշակերտեց Արևելքին: Նա սովորեց Ասորեստանից, Բաբելոնից, Փիւնիկիայից և Եգիպտոսից շատ բան, մինչև իսկ աստուածներ փոխ առաւ այն տեղից: Բայց անկախ պահեց իր ոգին, իր վերջբաժը վերամշակեց, հաղորդեց նրան իր քաղաքակրթութեան գոյնը: Ասիացին զարգացնում էր իր երևակայութիւնը միայն, նրա աստուածները ահաւոր էին, շրջապատված գերմարդկային հանգամանքներով, երկիւղ էին ազդում իրանց յատկութիւններով, իրանց կերպարանքով: Յոյնը, ընդհակառակըն, մօտեցրեց աստուածները մարդկային հասկացողութիւններին, մարմնացրեց նրանց մէջ մարդկային հոգին ու ձգտումները: Նա երևակայութեան գերի չէր, նրան առաջնորդողը բանականութիւնն էր, որ հրաւիրում էր նրան ուսումնասիրել բնութիւնը, մտնել նրա գաղտնիքների մէջ, գտնել նրան կառավարող օրէնքները: Այդ խուզարկող, որոնող, պատճառներ ու հետևանքներ տեսնող ուսումնասիրութիւնն էր, որ փարթամ ծաղիկների պէս բացեց քաղաքակրթութեան, լուսաւորութեան բոլոր դործօնները. գիտութիւնը, գրականութիւնը իր բազմաթիւ ճիւղերով, գեղարուեստը ոսկի դար բերին այդ զար-

մանալի ազգի համար: Արևելքում ամենքը մի էին—ստրուկներ թագաւորի առաջ. այնտեղ շնորհքը, ընդունակութիւնը մեծագործութիւնների չէր կարող հասցնել, մինչդեռ Յունաստանի ազատ միջնուրրտում բազմանում էին խոշոր տաղանդները, որոնք թագաւորում էին մարդկանց մտքերի վրա, խաղաղ կեանքի մէջ հերոսներ էին հանդիսանում, աշխատելով հասարակաց բարիքի համար: Փոքր էր այդ ազգը, բայց մեծ ու ուժեղ էր իր ազատ հիմնարկութիւններով:

Այստեղ, Յունաստանում, Եւրօպան էր. այնտեղ, Ասորեստանում, Ասիան: Երկու անուններ, որոնք միայն աշխարհագրական միտք չունեն: Դրանք երկու ողիններ են, երկու սկզբունքներ, Վիմեանց հակառակ, միմեանց բացասող, միմեանց հետ՝ անհաշտ: Եւ նրանք իրարից հեռու չը մնացին, անտարբեր ու առանձնացած չէին: Նրանք կանգնեցին իրար հանդէպ, զինվեցին իրար դէմ: Սկսվեց պայքարը Ասիայի ու Եւրօպայի, Արևելքի ու Արևմուտքի մէջ, արիւնոտ պայքար, որ տանջանքների ու սոսկալի ցնցումների մի անվերջ շղթայ դառնալով, ձգվեց այն ժամանակներից մինչև մեր օրերը և դեռ լուծում չէ ստացել: Սկսվեց Արևելեան Հարցը. դա երկու սկզբունքների տիրապետութեան հարցն էր. մի կողմից կուլտուրա, քա-

զաքակրթութիւն, ազատութիւն, միւս կողմից՝ բռնակալութիւն, անշարժութիւն, ստորկութիւն: Դարերի ընթացքում զէնքին է յանձնվում հարցի լուծումը—ո՞վ պիտի տիրապետէ . . . .

Պայքարը սկսողը, առաջին անգամ արիւնով ներկողը Ասիան էր:

Ասորեստանի յաջորդները: — Մարաստան և Պարսկաստան: — Պարսկական մեծ պետութիւնը: — Նուաճողը և նուաճվածները: — Հարկեր, արքունիքի շոյլութիւններ: — Մատրապներ: — Պարսկա-յունական պատերազմները իբրև եւրօպականութեան և ասիականութեան մրցում:

Մարաստանը, կործանելով Ասորեստանը, տիրացաւ նրա ժառանգութեան: Դա մի պարզակեաց, խստաբարոյ ժողովուրդ էր. բայց ստացած ժառանգութիւնը շուտով փոխեց նրան: Նինուէի անհուն հարստութիւնների հետ ասորեստանական կարգերն էլ մրտան Մարաստանի մէջ: Բայց նրան չէր վիճակված երկար վայելել ասիական մեծ պետութեան փառքը: Արդէն պատրաստ էր և նրա ժառանգը: Դա նրա ցեղակից Պարսկաստանն էր:

Պարսից ժողովուրդը պատմական ասպարէզն էր դուրս գալիս նոյնպէս իբրև մի

պարզասէր, խաղաղ երկրագործ արիական ազգ, որ ունէր խաղաղութիւն, աշխարհաշինութիւն քարոզող մի կրօն: Բայց Պարսկաստանը կուսական երկիր չը մնաց. նա սկսեց նուաճողական քաղաքականութիւնը, անչափ մեծացրեց իր սահմանները և ենթարկվեց ասիական մեծ պետութեան ճակատագրին: Մարաստանից ստանալով ասորեստանական ժառանգութիւնը, նա կազմակերպվեց նոյն բռնապետական սկզբունքների վրա, փոփոխել: իր բարքերը, սակաւապէտութիւնից անցնելով դէպի շքեղութիւն, փափկասիրութիւն: Նոյն իսկ նրա կրօնն էլ օտար ազդեցութիւնների տակ սկսեց կերպարանափոխվել, կորցնել իր նախնական պարզութիւնը, իր վերին աստիճանի գեղեցիկ բարոյական հիմքերը:

Նոյն իսկ Ասորեստանը նսեմացաւ Իւրանի պետութեան փայլի և ոյժի առաջ: Ասիան դեռ չէր տեսել մի այդպիսի ահագին տարածութիւն, ենթարկված մի իշխողի գայլիսոնին: Հնդկաստանից մինչև Միջերկրական ծովը և Նեղոսի հովտից մինչև Արալեան ծովը ամեն ազգ և ամեն լեզու հպատակված էր պարսից զէնքին: Այս վիթխարի մարմնի կենտրոնն էլ, ինչպէս Ասորեստանում, անսահման ինքնակալ թագաւորն էր, որի առջև ամեն ինչ սողում էր իբրև ստրուկ:

Պարսկական բռնապետութիւնը մի քանի քայլ առաջ գնաց իր ասորեստանեան նախատիպից: Աւելի սաստկացաւ նուաճողական թափը, աւելի նպատակայարմար կարգեր մտցրվեցին՝ անագին տարածութիւնների վրա փոխած միլիօնաւոր ժողովուրդները կառավարելու համար: Աքեմենեան Շահերի մէջ կան մի քանիսը, որոնք մեծ անուն են հանել պատմութեան մէջ: Նրանք գնացին նուաճելու այն ամենը, ինչ կարելի էր նուաճել, յաճախ նոյն իսկ չիմանալով թէ ուր են գտնվում նուաճելի ազգերը, ինչ է նրանց երկիրը: Մի քանի բարեկարգութիւններ, որոնք այդ աշխարհակալների գործերն են, ցոյց են տալիս որ բռնակալութիւնը կատարելագործվելու ձգտումներ ունէր: Այսպէս, Աքեմենեանները մտցրին դրամական սիստեմ, պօստային հաղորդակցութիւն ստեղծեցին, որ, սակայն, միմիայն ղիսուորական նպատակներին էր ծառայում: Բարելաւութիւնները, իհարկէ, չը փոխեցին ասիականութեան ոգին: Բռնապետութիւնը նոյնն էր, ժողովուրդը խեղճ ու իրաւազուրկ: 80 միլիօն հպատակների տուած հարկերը դարսված էին Շահերի պալատների նկուղներում, ուր մնում էին առանց գործադրութեան, լոկ Իրանի տիրոջ հարստութիւնը առասպելական չափերի հասցնելու համար:

Պետական կազմակերպութիւնը անփոփոխ մնաց և այն մասում, որ վերաբերվում էր նուաճած ազգերին: Պարսկական աշխարհակալութիւնը քանի՜ տարբեր ազգեր ու կուլտուրաներ էր հաւաքել իր ձեռքի տակ: Բայց դա ներքին կապերից, փոխադարձ համերաշխութիւնից զուրկ մի ժողովածու էր: Թագաւորողը այդ բոլոր բաժան-բաժան մասնիկների վրա հպատակութեան լուծն էր, որ արտայայտվում էր համարեա միայն հարկեր տալով: Պարսիկները չէին դիպչում իրանց նուաճած ազգերի տեղական ներքին կազմակերպութեան, այնպէս որ իւրաքանչիւր ազգ կառավարվում էր իր աւանդական սովորութիւններով:

Թէ ինչ բարբարոսական հասկացողութիւններ էին տիրում Իրանի լայնատարած պետութեան մէջ, ցոյց են տալիս այն հարկերը, որ տալիս էր պարսից արքունիքին իւրաքանչիւր երկիր: Հերոդոտը պատմում է որ Բարիլոնից և Ասորեստանից թագաւորը ստանում էր ամեն տարի 1000 տաղանդ արծաթ և 500 ներքինացրած երեխաներ, իսկ կողքիացիները, շարունակում է նոյն պատմահայրը, իւրաքանչիւր հինգ տարին մի անգամ տալիս էին 100 երեխաներ և 100 աղջիկներ: Դժբախտ էին այսպիսի հարկեր տուող երկիրները, բայց մի՞թէ պակաս դժ-

բախտ էր և ընդունողը:

Եւ միլիօնները այսպէս կեղեքվում էին՝ Իրանի վեհապետին առասպելական փարթամութեան մէջ պահելու համար: Յատուկ նըշանակված էին մարդկանց խմբեր, որոնք շրջում էին պետութեան մէջ և Շահի սեղանի համար ամեն տեսակ համադամներ և խմիչքներ էին որոնում: Իւրաքանչիւր երկիր իր լաւագոյն, հոշակված բերքերն էր ուղարկում պարսից դուռը: Յոյն մատենագիրներից մէկը հաղորդում է որ Շահի ճաշը օրեկան նստում էր 400 տաղանդ, այսինքն մօտ 700 հազար բուբլի: Որքան էլ չափազանցութիւն լինի այդ թուանշանի մէջ, փաստ է մնում այն, որ պարսից արքունիքի շոայլութիւնը ընդունակ էր առասպելներ ստեղծել: Եւ այս գումարը հաւանականութիւնից շատ հեռու չի լինի, եթէ նկատի առնենք բռնակալի կանանոցը, արքունիքը, ուր տասնեակ հազար մարդիկ էին ապրում: Երբ Շահը ճանապարհորդում էր իր երկրում, նրա հետևորդները, կանանոցը այնպէս էին պլոկում ու թալանում շրջակայքը, որ կարծես մորեխ էր անցել այդ տեղերով: Վերջապէս, սեմական ազգերի բռնապետութեան աւելի նմանվելու համար, Պարսկաստանում, ինչպէս վկայում են յոյն պատմագիրները, գոյութիւն ունէր և մարդկանց զոհաբերու-

թիւնը, թէև դա հակառակ էր պարսից կրօնի ոգուն:

Բռնապետական սիստեմը միայն արքայական պալատների համար չէր նուիրագործված: Մեծ բռնապետը օրինակ էր հանդիսանում բազմաթիւ մանր բռնապետների համար: Պետութիւնը բաժանված էր 20 մասերի, որոնց կառավարիչները սատրապ էին կոչվում: Սրանք էլ մի մի թագաւորներ էին իրանց տեղերում, այն տարբերութեամբ միայն, որ Շահինշանը իրանից բարձր ԱհուրաՄազդա աստուածն ունէր, որի ողորմութիւնը միշտ իր հետ էր, իսկ սատրապները դողում էին Շահինշանի առաջ, որովհետև բաւական էր նրա մի հատ խօսքը և այսօրվայ ամենակարող սատրապը վաղը կը լինէր մի մերկ ու թշուառ ստրուկ:

Սատրապների անմիտ շռայլութիւնն ու կամայականութիւնները առածի ձև են ստացել: Հերօդոտը պատմում է որ Բաբիլօնի նահանգում չորս գաւառ պարտաւոր էին, իբրև հարկ, կերակրել ու պահել սատրապի հնդկական ահագին շները: Նոյն այդ սատրապն ունէր 16800 ձի: Աւելացրէք և սատրապական ուրիշ քմահաճոյքները, մանաւանդ կանանոցները, որոնք Պարսկաստանի իսկական կառավարիչներն էին, և դուք մօտաւոր հասկացողութիւն կը կազմէք թէ ազգաբնա-

կութիւնը ի՞նչ դրութեան մէջ պիտի պահէր իրան՝ իր անթիւ խոշոր ու մանր բռնապետների կոկորդը իր հարստութիւններով լըցնելու համար:

Հայաստանն էլ պարսկական մի սատրապութիւն էր: Ճիշտ է, պատմագէտներից ոմանք ենթադրում են, որ հայ թագաւորներն էին սատրապի պաշտօն կատարում, բայց եթէ տեղի ունեցած էլ լինի մի այդպիսի բացառութիւն մեր երկրի համար, դարձեալ փաստ է մնում որ Հայաստանը պարսկական միապետութեան մի կտորն էր հարիւրաւոր տարիների ընթացքում:

Եւ ահա ասիականութեան այս լայնատարած, վիթխարի ներկայացուցիչն էր, որ կամեցաւ իր սարսափելի զէնքով ոչնչացնել եւրօպականութիւնը, ազատ ողին: Պարսկաստանը պատերազմներ սկսեց Յունաստանի դէմ: Բայց ի՞նչ պարզվեց այդ ահաւոր ընդհարումներից: Այն, որ վայրենի ոյժը չէ կարող յաղթահարել լուսաւորութիւնը. մտաւոր ոյժը անհամեմատ գերազանց հանդիսացաւ Ֆիդիկական անհեթեթ ոյժի վրա:

Պարսկաստանը Ասիայից Եւրօպա անցկացրեց մի բանակ, որ առնուազն 8—9 հարիւր հազար հոգուց էր բաղկացած: Այդտեղ էին պարսից աշխարհի մէջ ապրող բոլոր ազգերը, որոնք գնացել էին կուելու յանուն

այն միակ հասկանալի սկզբունքի, որ պարսկական Շահի հրաման էր կոչվում: Չը կար Ասիայում մի ազգ, որ չը մասնակցէր այս արշաւանքին, ասում է Հերոդոտը: Ուրեմն, բառացի մտքով, ամբողջ Ասիան ոտքի էր կանգնել մի փոքրիկ ազգ նուաճելու համար:

Բայց նուաճել չը կարողացաւ: Ազատ ոգին, ժողովրդական-նամկավարական սկզբունքը դիմադրեց, յաղթեց և Քսերքսը կորազլուի վերադարձաւ Ասիա: Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը փրկված էր: Բայց սա վերջին պատերազմը չէր Ասիայի և Եւրոպայի մէջ...

Հայերը՝ ասիականութեան զինուորներ:—Պարսկական ազդեցութիւնը հայերի վրա:—Ստրաբոնի մի բնորոշ մոլորութիւնը:—Կրօնական ազգակցութիւն:—Ալէքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքը:—Հելլէնականութիւնը աշխատում է պատուաստվել Ասիայում:—Արիստոտէլի կարծիքը:—Ալէքսանդրի ջանքերը:—Հայերի վերաբերմունքը դէպի հելլէնականութիւն:—Արևմուտքը զիջողութիւն է անում Արևելքին, հայերին:

Ի՞նչ էր հայ ազգը երկու աշխարհայեցողութիւնների, երկու սկզբունքների այս ընդհարման մէջ:

Մենք ասիականութեան զինուոր էինք: Սա բնական էր, շատ հասկանալի: Մի համեմատաբար թոյլ ու փոքրիկ ազգ, մենք, բնակվելով Ասիայում, ենթարկվեցինք այդտեղի ոգուն, որ, ի դէպ ասած, բնական է զարգացման ստորին աստիճանների վրա կանգնած ազգերի մէջ: Հայերն էլ Քսէրքսի բանակում գնացել էին Յունաստան՝ քաղաքակրթութիւնը ջնջելու, և Հերոդոտը նկա-

քաղցրում է մեր հագուստն անգամ: Կրթութեամբ, բնաւորութեամբ, ձգտումներով մենք այն էինք, ինչ մեզանից շատ մեծ, մեզ վրա տիրող ազգն էր: Իրանը մեր մէջ էր ապրում: Պահպանելով մեր լեզուն, ազգային անհատականութեան այս առաջնակարգ սյօը, պահպանելով մեր աւանգական առանձին, ցեղային յատկութիւնները, մենք մեր սեփական տեղն էինք գրաւում ազգերի այն խառնարանի մէջ, որ Իրանի պետութիւն էր կոչվում: Բայց մի և նոյն ժամանակ մենք ձրգտում էինք դէպի իրանականութիւնը, ներս էինք ծծում իրանական ազդեցութիւնը, կուլտուրական, հասարակական և պետական հասկացողութիւնները:

Քրիստոսից չորս հարիւր տարի առաջ Քսենոփոնը իր տասն հազար յոյների հետ անցնում էր Հայաստանով: Մտնելով մի հայ գիւղ, նա հանդիպում է ջրի գնացած կանանց և խօսում է նրանց հետ պարսկերէն լեզուով: Եթէ պարսկերէնը այդքան լաւ ծանօթ էր հայերին մի յետ ընկած գիւղում, հասկանալի է թէ ինչ կը լինէր նա աւելի խոշոր կենտրոններում, մանաւանդ երկրի այն մասի մէջ, որ Քսենոփոնի տեսած տեղերից աւելի մօտ էր Պարսկաստանին: Եւ այս բանը չը պիտի զարմացնէ մեզ: Հայերը առհասարակ հեշտ էին ենթարկվում իրանց

ըրջապատող ազգերի ազգեցութեան: Այնպէս որ Քսենոփոնից մի քանի դար յետոյ ապրած յոյն հռչակաւոր աշխարհագրագէտ Ստրաբօնը նոյն իսկ զարմանում է որ հայերը, ասորիները, արաբները առանձին ազգեր են համարվում, մինչդեռ դրանք բոլորը իրանց նիստ ու կացով, բնաւորութեամբ, լեզուով և կերպարանքով նման են իրար, այն տեղերում, ուր իրար մօտ են ապրում: Նոյնպիսի նմանութիւն ունեն հայերը և պարսիկների ու մարերի հետ:

Յոյն հեղինակի այս կարծիքը, անկասկած, միակողմանի է և չափազանցութիւն: Ազգերը արհեստական միջոցով, քմահաճոյքով չեն կազմակերպվում, այլ ցեղական յայտնի պայմանների ազդեցութեամբ. անկարելի է բոլոր յիշված ազգութիւնները մի համարել մանաւանդ այն պատճառով, որ ասորիներն ու արաբները սեմական ցեղին են պատկանում: Բայց չէ կարելի չը խոստովանել և այն, որ Ստրաբօնի դիտողութիւնը պտուղ է այն հանգամանքի, որ Արեւմտեան Ասիայում մի տեսակ քաղաքակրթութիւն էր տիրում, և նրան ենթարկվում էին այդտեղ ապրող այն բոլոր ազգերը, որոնք սեփական, առանձնայատուկ, աչքի զարնող քաղաքակրթութիւն մշակել չէին կարողանում:

Այդ անկարողութիւնը շատ ակներև է

մանաւանդ հայերի վերաբերմամբ: Նոյն իսկ սեփական անկախ ու ինքնուրոյն կրօն չը կարողացան նրանք ստեղծել և երկրպագում էին ասորական, մանաւանդ իրանական աստուածներին, որքան մեզ յայտնի է, ունենալով շատ չնչին քանակութեամբ և նշանակութեամբ ազգային պաշտաւունքներ: Մեր բարքերի պատկերը լրացնելու համար յիշենք և այն, որ մարդկային զոհաբերութիւնն էլ, այն զգուելի պաշտամունքը, որ Արեւմտեան Ասիայի մեծ պետութիւնների մէջ տարածված էր, անծանօթ չէր և Հայաստանում: Մովսէս Խորենացուն վերագրվող մի պատմութեան մէջ ասված է թէ Հայաստանի լեռներում վիշապներին զոհ էին բերվում կոյս աղջիկներ և անմեղ պատանիներ:

Այս մտաւոր եղբայրակցութիւնը հաստատված է և պատմական բազմաթիւ փաստերով: Երրորդ դարում Ք. ա. 40 հազար հետևակ և 7 հազար ձիաւոր հայեր պարսից Դարեհ թագաւորի առաջնորդութեամբ կուում էին Ալէքսանդր Մակեդոնացու դէմ: Իսկ ի՞նչ էր Ալէքսանդրը: Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչը, որ նուաճում էր Արևելքը՝ հելլէնական ոգին տարածելու համար: Այս անգամ արդէն Արևմուտքն էր յարձակվողը, այս անգամ նա էր ձգտում զէնքի ոյժով ջնջել ասիականութիւնը և նրա տեղը

դնել եւրօպական սկզբունքները: Եւ Ալէքսանդրի առջև ոչինչ չը դիմացաւ. վիթխարի Պարսկաստանը հին Ասորեստանի նման ցրիւ եկաւ մի ուժեղ հարուածից: Մակեդոնական զօրքերը հասան Հնդկաստան և Ալէքսանդրը արևելեան Պարսկաստանի ծայրերում էլ քաղաքներ հիմնեց; հելլէն ազգաբնակիւթիւն դրեց նրանց մէջ: Ամեն եռանդ գործ էր դնում երիտասարդ աշխարհակալը, որ պատմութեան մէջ «Մեծ» տիտղոսին արժանացած առաջին մարդն է: Բայց ունեցաւ այդ մեծ խելքը աչքի ընկնող աջողութիւն: Նուաճել Արևելքը, ոչնչացնել պարսկական պետութիւնը դեռ կարելի էր: Բայց «կարելի» էր փոփոխել ասիական ոգին, կարելի էր դարերով ստրկութեան մէջ ապրած և ստրկութիւն զարգացրած ժողովուրդներին հասկացնել տալ թէ ինչ է ազատութիւնը: Ալէքսանդրի ուսուցիչը, յոյն մեծ փիլիսոփայ Արիստօտէլը, կարծում էր որ անկարելի է: Նա լաւ գիտէր թէ ինչ է Ասիան և ինչ է հելլէնականութիւնը: Ուստի խորհուրդ էր տալիս իր աշակերտին վարվել հելլէնների հետ իբրև բարեկամների և ցեղակիցների հետ, իսկ ասիացիների հետ՝ իբրև անասունների և բոյսերի հետ: «Ասիայի ազգերը, —ասում էր Արիստօտէլը— օժտված են կենդանի մտքով և ճարպիկութեամբ արուեստների

մէջ, բայց զուրկ են քաջութիւնից, ուստի, նրանք ունեն հրամայողներ իսկ իրանք ստրուկներ են. յոյն ազգը նոյնքան քաջ է, որքան և մտածող. այդ պատճառով նա ունի ազատութիւն և պետական լաւագոյն կեանք»:

Ալէքսանդրը մտածում էր այլ կերպ: Նա կարծում էր թէ կարելի է փոխել ասիական ոգին, հիմնովելով, ի հարկէ, այն մտքի վրա, որ ազգերը բնութիւնից չեն այսպէս կամ այնպէս ծնվում, որ անշարժութիւնը ճակատագրական չէ: Այդ մտքի մէջ մեծ ճշմարտութիւն կայ, բայց և այդպէս, անսխալ հանդիսացաւ մեծ փիլիսոփայի կարծիքը և այսօր էլ նա ճիշտ է արեւելեան շատ ազգերի վերաբերմամբ:

Ինչից էր այս հակասութիւնը, ինչից էր որ մարդկային առաջադիմութեան օրէնքը սնանկ էր հանդիսանում Ասիայի մէջ:

Առաջադիմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը նուաճողի հրամաններով ու կարգադրութիւններով չէ մտնում մի երկրի մէջ, այլ ժողովրդի յօժարակամ, երկարատե աջակցութեամբ: Մեծ աշխարհակալի կամքը չէր կարող մի քանի տարիներում կերպարանափոխել Ասիան: Որքան էլ Ալէքսանդրը աշխատում էր ցոյց տալ թէ իր նոր պետութեան մէջ չը կան նուաճողներ ու նուաճվողներ, այլ ամենքը հաւասար են, որքան

էլ նա գործով ու խօսքով յարգում էր տեղական սովորութիւնները, իր հպատակների ցեղական և ազգային առանձնայատկութիւնները, բայց նա, այնուամենայնիւ, մի հատմարդ էր անհամար ազգերի ու լեզուների մէջ: Ասիական աշխարհի համար նա մի խորթ հրամայող էր, խորթ՝ իր հայեացքներով ու ձգտումներով: Աշխարհակալի կամքին հակառակվող չը կար և հելլէնական լեզուն, կուլտուրան տարածվում էին Ասիայում մինչև Հնդկաստան: Բայց դա արտաքին յաղթութիւն էր, մի խորթ եկուոր, որ երբէք չընտանեցաւ ասիական ազգերին, չը լուծվեց նրանց մէջ, չը մարսվեց: Եւ բացի դրանից, հելլէնականութիւնն էլ աղճատվեց Ասիայում: Նուաճողները կամենում էին յարմարվել տեղական սովորութիւններին, մտերմանալ տեղացիների հետ, ուստի և իւրացրին շատ ասիական կարգեր: Այդպիսով Ալէքսանդրի պետութիւնը փոխանակ զուտ հելլէնական ոգու արտայայտութիւն լինելու, դարձաւ կիսա-եւրոպական և կիսա-ասիական մի միապետութիւն...

Ինքը Ալէքսանդրը երկար կեանք չունեցաւ որ անձամբ համոզվի թէ իր քաղաքակրթական դերը Ասիայում այնքան էլ մեծ չէ կարող լինել: Բայց պատմութիւնը ունի իր առջև այդ իրողութիւնը: Չը կար Ալէք-

սանդրը, բայց նրա պետութիւնը բաւական
երկար ժամանակ պահվեց Արևելքում: Որ-
քան էլ Ալէքսանդրի յաջորդները խելքի և
եռանդի կողմից հասարակ մարդիկ լինէին,
բայց կար այն հանգամանքը, որ երկու հա-
րիւր տարուց աւելի պարսկական հին պե-
տութեան հողի վրա գոյութիւն պահպանեց
ելբոպացիների ձեռքով հիմնված մի պետու-
թիւն, որի մէջ տիրապետող տարրը յոյն
ազգն էր: Ի՞նչ կարողացաւ անել այդ պե-
տութիւնը Ասիայի համար:

Նշանաւոր է այն դիրքը, որ գրաւել էր
Հայաստանը Մակեդոնական տիրապետու-
թեան ժամանակ: Ալէքսանդրի մահից յետոյ
Պարսկաստանը և Արևմտեան Փոքր Ասիան
մտան Սելևկեան թագաւորութեան մէջ: Հայ-
աստանը մասամբ վասսալական դրութեան
մէջ մնաց, վերջը անկախութիւն էլ ստացաւ:
Բայց մեզ աւելի պիտի հետաքրքրէ այն
հարցը թէ ի՞նչ էր նա: Իր աւանդութիւննե-
րով ու ձգտումներով նա ներկայացնում էր
պարսկական աշխարհը և թէև շատ անգամ
էր շփվում մակեդոնական աշխարհի հետ,
բայց հելլենականութիւնը համարեա ոչ ինչ
ազգեցութիւն չարաւ նրա վրա: Հայաստա-
նը և նրա հետ Կապադովկիան ու Պօնտ ոսր
անկախութիւն ստացան, վերանորոգեցին ի-
րանց թագաւորութիւնները Սելևկեան ար-

քունիքի համաձայնութեամբ: Դա չէր նշանակում թէ հելլէնականութիւնը մի քայլ առաջ դնաց Ասիայում: Բոլորովին ոչ: Ընդհակառակն, դա ցոյց էր տալիս որ իրանականութիւնը զարթնում է, որ ասիական պետութեան զաղափարը չէ մոռացվել: «Դա առաջին քայլն էր դէպի փոփոխութիւնների մի նոր շարք», ասում է հելլէնականութեան յայտնի պատմագիր Դրոյզէնը.— «դա առաջին զիջումն էր, որ անում էր նուաճող օտար տարրը Արևելքին, առաջին զոհը, որ բերում էր մակեդոնական իշխանութիւնը, որպէս զի հաշտեցնէ իր հետ Ասիան և նրա վրէժխնդրութեան առաջն առնէ»:

Ահա ինչ էր Հայաստանը: Նրա անկախութեամբ մի վտանգաւոր պատուար էր ստեղծվում մակեդոնական տիրապետութեան դէմ: Հարցը այն չէր թէ որքան ուժեղ է այդ պատուարը, հարցը այն էր, որ այդ անկախութիւնը նշանակում էր թէ ասիական սկզբունքը պիտի նորից գլուխ բարձրացնէ և յետ խլէ այն տեղերը, որ Ալէքսանդրի սուրը նուաճել էր եւրոպական կուլտուրայի համար:

Եւ ճիշտ, պարթևների հարստութիւնը նորից իրանականութեան գիրկը գցեց Արևելքի հողերը: Բայց եւրոպական արշաւանքն էլ կանդ չառաւ: Մակեդոնական թույլ

պետութիւնը անցաւ հոսմայեցիներին, որոնք նոյնպէս հելլէնական քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչներ էին և շարունակեցին հին, արիւնոտ պայքարը Արևելքի հետ: Տեսնենք թէ Հայաստանը ինչ էր այդ պայքարի նոր կերպարանաւորութեան մէջ:

Պարթևները և հայերը:—Տիգրան Մեծը իբրև
ասիական բռնապետութեան ներկայացուցիչ: — Թ.
Մոմզէնի նկարագրութիւնները: — Հայաստանը՝ կը-
ռուսիանձոր Հոսմի և Պարսկաստանի մէջ:—Տակիտո-
սի վկայութիւնը հայերի մասին:—Ուրի դարի կեանք:

Պարթևների թագաւորութեան ժամա-
նակ Հայաստանը աւելի ևս մօտեցաւ Պարս-
կաստանին: Այժմ սերտ կապեր հաստատող-
ները միայն ընդհանուր աշխարհայեցողու-
թիւնները, կուլտուրական ու կրօնական շա-
հերը չէին. աւելացաւ և ազգակցական մեր-
ձաւորութիւնը: Հայաստանում էլ պարթև-
ներ էին թագաւորում, հայ իշխանները ա-
մուսնական կապերով ազգականութիւն էին
հաստատում պարթևների հետ: Պարթև ա-
նունը հայերին շատ սիրելի դարձաւ:

Հայկական թագաւորութեան մասին
տեղեկութիւնները շատ խառն ի խուռն են,
բայց ընդհանրապէս կարելի է ասել որ նա

ոչնչով չէր զանազանվում ասիական միւս պետութիւններից: Այստեղ էլ սերունդից սերունդ կենդանի էին նոյն օրէնքները, որոնք յատուկ են ասիական բռնապետութիւններին: Եւ դրա փայլուն ապացոյցն է մեր Տիգրան թագաւորը, որի օրով Հայաստանը մի նոր, զարմանալի երևոյթ դարձաւ:

Արևելքում ամեն ինչ կախված է թագաւորոզ անձի յատկութիւններից: Տիգրանը քաջ էր ու եռանդուն. ուստի կարողացաւ մի նշանաւոր աշխարհակալ դառնալ: Հայաստանը նա ժառանգեց մի խեղճ դրութեան մէջ: Երկիրը բաժանված էր երկու մասի, պարթևները խլել էին շատ հողեր: Տիգրանը միացնում է Հայաստանը, յետ է մղում պարթևներին, արշաւանք է գործում դէպի Պարսկաստանի խորքերը և խլում է նոր երկիրներ: Պատմութեան ասպարէզն է իջնում մի նոր, թարմ ազգ, որ Արևելքի և Արևմուտքի ուշադրութիւնն է գրաւում: Տիգրանը, —ասում է դերմանացի գիտնական Մօմզէնը իր հոշակաւոր «Հռօմէական Պատմութեան» մէջ, —տալիս է Հայաստանին այն առաջնակարգ ազդեցութիւնը Ասիայում, որ Աքեմենեաններից անցել էր Սելևկեաններին և այս վերջիններից՝ պարթև Արշակունիներին»:

Եւ իրաւ, Տիգրանը դուրս է գալիս իր երկրի սահմաններից և սկսում է անխնայ

նուաճումներ տարածել աջ ու ձախ: Ատրպա-
տականն ու Կորդուաց աշխարհը, իբրև հար-
կատու թագաւորութիւններ, ենթարկվում
են Հայաստանին: Նինուէի թագաւորութիւ-
նը, Միջագետքի մի մեծ մասը հայերի ձեռ-
քում են: Եղեսիան Տիգրանը տալիս է հա-
րաւային Միջագետքից իր ձեռքով գաղթե-
ցրած մի արարական ցեղի, որպէս զի նրա
միջոցով տիրապետէ Եփրատի անցքի և ա-
ռետրական այն մեծ ճանապարհի վրա, որ
անցնում էր Փոքր Ասիայից դէպի Հայաս-
տան: Այնուհետև Տիգրանը անց է կացնում
իր զէնքը Եփրատի միւս կողմը, խոշոր գրա-
ւումներ է անում Կապադովկիայում, մեծ հեշ-
տութեամբ նուաճում է Արևելեան Կիլիկիան,
Հիւսիսային Սիրիան, Փիւնիկիայի մեծ մա-
սը: Հասնում է հրէական թագաւորութեան
սահմաններին և սպառնական դիրք է բռն-
ում այդտեղ:

Ահա մի մեծ պետութիւն ասիական ու-
գով: Եւ ոչինչ չէ պակասում նրան: Տիգրա-
նը մի քանի մայրաքաղաքներ ունի, որոն-
ցից մէկն է Անտիոքը, նրա հրամանին հնա-
զանդվում են տեսակ-տեսակ ազգեր և լե-
զուներ: Պատկերը լիակատար դարձնելու
համար բերենք այստեղ Մոմզէնի նկարա-
գրութիւնը:

«Թւում էր թէ վերածնվել է Նինուէի

Քաղաքացիների՝ Մայմանասարի և Մանհէրի-
րի ժամանակը, — ասում է նա. — արեւելեան
բննագեոնութիւնը նորից, ծանրանում էր սի-
րիական ակերի վան առականական ակա-
քնակութեան վրա, ինչպէս մի ժամանակ
Տիւրոսի և Սիդոն՝ ը վրա. նորից ցամաքային
մեծ պետութիւն ները յարձակվում էին Միջ-
երկրականի ափերի երկարութեամբ գտն-
վող երկիրն երի վրա. նորից Կիլիկիայի և
Սիրիայի ծովափերում կանգնած էին բա-
նակներ, որոնք մտաւորապէս կէս միլիոն
գինուղիներից էին կազմված: Ինչպէս մե ժա-
մանակ Մայմանասարն ու Նաբուզոզոնսուորը
տանում էին հրէաներին Բաբելոն, այնպէս
էլ այժմ նոր Քաղաքութեան սահմանա-
կից երկիրներից՝ Կորդուէնից, Ադիարենից,
Ասորեստանից, Կիլիկիայից, Կապադովկիայ-
ից բնակիչները, մանաւանդ յոյն և կէս—
յոյն քաղաքացիները, պարտաւոր էին, եր-
կիւղ կրելով իրանց բոլոր կայքերի դրաման
սպառնալիքից, բնակութիւն հաստատել ի-
րանց ունեցած-չունեցածով նոր մայրաքա-
ղաքում: Դա մէկն էր այն վիթխարի քաղաք-
ներից, որոնք աւելի շուտ ազգերի ոչնչու-
թեան մասին են վկայում, քան տիրոջների
մեծութեան մասին և որոնք կարծես գետնից
էին բուսնում Եփրատի երկրում իւրաքան-
չիւր նոր մեծ սուլթանի հզոր մի խօսքով

ամեն անգամ; երբ փոփոխութիւն էր տեղի ունենում թագաւորական գահի վրա:

«Տիգրանի նոր քաղաքը, Տիգրանակերտը, որ հիմնված էր Տիգրիսի աջ ափին, Միջագետքի սահմաններում, և պիտի լինէր հայկական նոր նահանգների մայրաքաղաքը, դարձաւ Նինուէի և Բաբելոնի նման մի քաղաք, յիսուն կանգուն բարձրութիւն ունեցող պատերով և սուլթանիզմի հետ անբաժան կապված պալատով, այգով և ծառաստանով: Միւս բաների մէջ էլ նոր տիրապետողը հաւատարիմ մնաց աւանգութեան. ինչպէս որ յաւիտեան մանուկ մնացող Արևելքում առհասարակ երբէք չէ վերացել երեխայական հասկացողութիւնը գլխի վրա իսկական թագ կրող թագաւորների մասին, այնպէս էլ Տիգրանը այն օրերում, երբ երևում էր հասարակութեան մէջ, ցոյց էր տալիս փարթամութիւն Դարեհի և Քսէրքսի ժառանգի հագուստում. կրում էր ծիրանի բաճկոն, կէսը սպիտակ, իսկ կէսը նոյնպէս ծիրանի շապիկ, երկաթ և լայն վարդիք, բարձր ապարօշ և արքայական վարսակալ. ուր որ նա շրջում էր կամ կանգնում, ամեն տեղ նրան ուղեկցում էին չորս «թագաւորներ», որոնք ծառայում էին նրան իբրև ստրուկներ»:

Ամեն ինչ գուցէ լաւ դնար այդ մեծ սուլթանութեան մէջ, եթէ Տիգրանին վի-

ճակված չը լինէր Քսէրքսի և Դարեհի բախտը, այն է՝ եւրօպացիները հեռ ընդհարվելը: Առժամանակ Հայաստանին էր բաժին ընկել վարելու Ասիայի դառը եւրօպականութեան դէմ, և ահա այստեղ էր հայ Քսէրքսի ճակատագրի ողբերգական կողմը: Տիգրանի դէմ արշաւում են հռոմէական փոքրաթիւ բանակներ: Բաւական է մի ընդհարում և ահա այն պետութիւնը, որ կարողանում էր կուտել Միջերկրականի ափերում կէս միլիօն զօրք, խորտակվում է խաղաթղթերից շինած տան նման: Տիգրանակերտի մօտ Լուկուլլոսից յաղթված Տիգրանի մէջ խօսում էր պատմական այն օրէնքը, որից Ասորեստանը թաղվեց Նինուէի պատերի տակ, իսկ Պարսկաստանը ոչնչացաւ Ալէքսանդրի մի հարուածից: Հայկական մեծ պետութիւնը չափազանց ստիպեալ էր, նոյն իսկ իր հիմնադրի չափ էլ կեանք չունեցաւ: Տիգրանը ստիպված եղաւ բաւականանալ Հայաստանի հին սահմաններով. Ասիայի նախապատիւ մեծ սուլթանը ընդունեց Հռոմի գերիշխանութիւնը ու այդպէս կարողացաւ շարունակել իր թագաւորութիւնը Արտաշատի մէջ:

Այս կարճատե պատմութիւնը ցոյց է տալիս որ ասիական պետութիւնը կարող էր հեշտ բարձրանալ և նոյնպիսի հեշտութեամբ էլ ընկնել. Առաջաւոր Ասիան թէ հին և թէ

միջին դարերում անթիւ այսպիսի օրինակներ ունի: ՍԵ հոռոմայեցիները չը փորձեցին էլ իրանց շարդած մեծ պետութիւնը ձուլելու հոռոմէական նահանգների հետ: Նրանք գիտէին որ արևելեան բարբարոսները երբէք չեն միանայ մի եւրօպական ազգի հետ, ուստի և համարեա անկախութիւն տուին հայերին, միայն մի քանի չնչին պարտաւորութիւններ դնելով նրանց վրա: «Հայաստանը—ասում է Մօմղէն—մի այնպիսի պետութեան մէջ չէր մտցրված, որի հետ նրան կապէին ազգայնութեան կապերը: Հոռոմայեցիները, ի հարկէ, գիտէին, որ Եփրատի արևելեան ափին գտնվող երկիրները իրանց կայսրութեան միացնելը կը լինէր յափշտակութիւն մի երկրի, որ վազուց ի վեր պատկանում էր արևելեան ազգերին և այդ բանը Հոռոմի համար իսկապէս ոյժի աւելացում չէր լինի»: Այս փորձը արել էր եւրօպականութիւնը Մակեդոնական պետութեան միջոցով և հոռոմէացիները թոյլ տուին որ Հայաստանը պահպանէ իր անկախութիւնը, ճանաչելով, սակայն, Հոռոմի գերիշխանութիւնը:

Մեզ չը պիտի շփոթեցնէ այն հանգամանքը, որ հելլէնականութիւնը, այնուամենայնիւ, մի քանի հետքեր թողեց Հայաստանում: Յայտնի է, օրինակ, որ յունաց աս-

տուճանքի արձանները փոխադրվեցին Հայաստան, իսկ մեր Տիգրանի որդի Արտաւազը Թագաւորը այնքան հեղինակէր էր, որ յունական Թասարոն էր պահում իր արքունիքի մէջ և ինքն էլ յունարէն լեզուով ողբերգութիւններ էր գրում: Իւրաքանչիւր փաստ իր հետևանքներով պէտք է գնահատել: Յունական արձանները եկան մեզ մօտ պարզապէս մեր հայ-իրանական աստուածներին ներկայացնելու համար, նրանք փոփոխութիւններ չը մտցրին մեր ազգային պաշտամունքի մէջ: Իսկ Արտաւազդի հեղինակութիւնը մի մասնաւոր, սահմանական երևոյթ էր: Պարսկաստանի պարթև Թագաւորների մէջ կային այնպիսիները, որոնք իրանց սնուան կայցնում էին «Հեղինակութեամբ»: Իսկ գուցէ և շատ ճիշտ էր, բայց չէր էլ խանգարում որ Պարսկաստանը Պարսկաստան լինի, իսկ այդ հեղինակութեամբ պարսկական Շահ:

Պարթևների և հոմայեցիների մէջ երկուր ժամանակ պատերազմներ էին տեղի ունենում Հայաստանի վրա գերիշխանութիւն պահպանելու համար: Երկու պետութիւնները իրար ձեռքից խլում էին այդ իրաւունքը. և եթէ Հայաստանը այդ ընդհարումների ժամանակ երբեմն հոռի կողմ էր անցնում, այդ դարձեալ չէր ցոյց տալիս թէ հայերը

եւրօպական կոլտուրային են ուղում հայաստակվել: Քաղաքական շահն էր այդտեղ խօսում: Հոռոմէական երեւելի պատմագիր Տակիտոսը այսպէս է բնորոշում հայերին. «Հայերը, որոնք իրանց երկդիմի հաւատարմութեամբ հրաւիրում էին մէկ և միւս կողմի (պարթևների և հոռոմէացիների) զէնքը, իրանց երկրի դիրքով, բարքերի նմանութեամբ աւելի մօտ էին պարթևներին, նրանց հետ խանութած էին ամուսնութիւններով և, անծանօթ լինելով ազատութեան հետ, աւելի թեքվում էին դէպի այնտեղ, դէպի ստրկութիւնը»: Մի ուրիշ տեղ Տակիտոսն ասում է թէ հայերը ատում էին հոռոմայեցիներին:

Մօմզէնը հոռոմէական տիրապետութեան ամբողջ ժամանակամիջոցը բնորոշում է այսպէս. «Հայաստանը հոռոմէական երկարատե տիրապետութեան ժամանակ էլ մնաց ոչ-յունական մի երկիր, որ անխզելի կապերով կապված էր պարթևների պետութեան հետ թէ լեզուի ու կրօնի միութեամբ, թէ բազմաթիւ ազգականական կապերով նշանաւոր ընտանիքների մէջ, թէ հազուատի և զէնքերի նմանութեամբ»:

Բայց պէտք է այստեղ, միակողմանիութիւնից խուսափելու համար, ասել և այն որ արևմտեան աշխարհը, իբրև նուաճող և տէր, այնպէս չէր պահում իրան Հայաստանի մէջ,

որ կարողանար ազգաբնակութեան համակրանքները վայելել: Լուսաւորված եւրոպացիները վարվում էին հայերի հետ, ինչպէս մի բարբարոս ազգի հետ: Դեռ Քսենոփոնի զինուորները իրաւունք էին համարում խլել հայերից այն ամենը, ինչ հաւանում էին: Հոմայեցիները յաճախ նենգ և ստոր արարքներով վրդովում էին հայերին: Բաւական է միայն յիշել Անտոնիոսին, որ անաջողութեան հանդիպելով պարսկական արշաւանքի մէջ, իր բարկութիւնը թափեց Տիգրանի որդի Արտաւազդի վրա, որ հոմայեցիների դաշնակիցն էր: Պարէութեամբ բռնելով Արտաւազդին, Անտոնիոսը տարանրան Եգիպտոս՝ իր սիրունի Կլէօպատրային սիրաշահելու համար և սրա կամքով էլ սպանեց անմեղ թագաւորին:

Այդ ստորութիւնը կատաղեցրեց հայերին. Արտաւազդի որդին հրամայեց կոտորել Հայաստանում գտնվող հոմայեցիներին, իսկ Հոմը, ի հարկէ, իր միջոցները ձեռք առաւ Հայաստանը նորից խաղաղացնելու համար: Երկրում ծագեցին ներքին խռովութիւններ, որոնց ժամանակ սպանվեց Արտաւազդի որդին: Թէև խաղաղվեց երկիրը, թէև հոմայեցիները տէր մնացին, բայց Հայաստանում ատելութիւնը և ընդդիմութիւնը հոմայեցիների դէմ չը պակասեց:

Այս գեղքերը պատմական, կրօնական և
պատահականներէց, մէկն են բացարձակ: Եւայն
Տաղկատուի վիպութիւնը հայերի մտքին հը-
մարտութիւն է անկախ այս գեղքերէց,
Անտօնիոսը, և միւսները երկարողական, հը-
նակութիւն ունին: Պատմական, հասարակ. Եւ-
րոզութիւնն, այն է, որ, ցեղական—քրոնոսո-
կրթական: հանգամանքներն էին հայերին
մտնեցնում, պարթևներին և հետագայում պ-
րկմտեան աղբերից:

Այսպէս աղբերինք մէկը մտք ուի գործ,
աղբերի ու բնութաների այն պիտակն իրական-
բանում, որ կոչվում է Արևմտեան Ասիա:
Կենիւ ասիականութեան գիտութիւնը — որս
պարտաւորեցնում էր մեզ մեր գոյութիւնը
մեր կրթութիւնը:

Բայց աղբերի կեանքի մէջ աւելի են
ունենում գեղքեր, որոնք պիտաւորեա լի-
րաշրջում են նրանց ճակատագիրը, բոլորք-
վին այլ ճանապարհի և գիրքի վրա են դը-
նում նրանց:

Անդ համար էլ պատգամաւոր էր մի
աղբիսի վիճակ:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՄԱՍ

Յ Ե Ղ Ա Շ Ր Զ Ո Ի Մ

Ա.

Քրիստոնէութիւնը իբրև եւրօպական կրօն:—
Եկեղեցու առաջադիմական ջանքերը և յոյների կա-
տարած դերը այդ դործերի մէջ:—Քրիստոնէութիւնը
հալածվածից դառնում է տիրապետող:—Եկեղեցական
շարժումներ:

Չորրորդ դարի սկզբում համաշխարհ-
հային պատմութեան մէջ նկատելի է դառ-
նում նոր, մեծ ոյժի յաղթանակը: Քրիստո-
նէական կրօնը զարգացած է, այլ ևս հալած-
վող ու գաղտնի մի վարդապետութիւն չէ:
Շուտով նա դարձաւ պաշտօնական կրօն հո-
մէական ահագին պետութեան մէջ և սկսեց
արագ կազմակերպվել, տիրապետութեան
հասնել և նուաճումներ անել:

Ի՞նչ էր բերում այդ նոր կրօնը:

Ֆրանսիացի գիտնական Բընանը իր մի
ճառի մէջ ասում է. «Քրիստոնէութիւնը այն
մտքով, ինչպէս հասկանում է հաւատացեալ-
ների ահագին մեծամասնութիւնը, իսկապէս
հնգիս-եւրօպական ստեղծագործութեան ար-
դիւնք է»: Եւ դա ճիշտ է:

Երևան գալով սեմական ցեղի մէջ, քրիստոնէութիւնը երկար ժամանակ չը մնաց Պալէստինի քարացած հրէութեան սեփականութիւն: Նոր կրօնը իր սկզբունքներով չէր էլ կարող այդպէս սահմանափակված մնալ: Քրիստոսի մահից յետոյ նրա աշակերանները Երուսաղէմում հիմնեցին առաջին եկեղեցին և հրէանէրը շատապէս չհազարգեւ նրան իր քանց ազգային գոյնը: Փարսիից ի վեր հրէութեան իդէալն է եղել կղզիանալ, բաժանվել աշխարհից իբրև Աստուծու ընարած մի հատիկ ժողովուրդ, որ բարձր է ամենքից, ուրիշն ի երկնքի խնամքները միայնակ պիտի վայելէ: Նաք եկեղեցու մէջ հրէան մնում էր հրէայ, նոյնպէս սասնգապան, նոյնպէս հնապաշտու նա չէր ընդունում որ Արվեստի օրէնքները ջնջված են Քրիստոսի ձեռքով և հանդգնած էր որ հին, նախանձուս Ահովանու Քրիստոսի հաշակցնազ, ազատութիւն և նախապատիւն քարոզող վարդապետութիւնը մի և նոյն սկզբունքներն են: Տօնն և հինգ հրէայ կախկողութաներ, որոնք երբեք հրէայի եկեղեցու տաճարացիներն էին, թախտալած մարգիկ էին. քրիստոնեայ հրէայի համար Երուսաղէմի տանաքը նախրական էր: Հնաթանսաները չէին կարող միանալ եկեղեցուն. նոյն իսկ խորութիւն կար տեղացի և օտար երկրացի, օտար լեզուով խօսող հրէաների

մէջ. վերջիններս ասելի համբերող հոգի ունէին և յարարելութիւնն էին պահպանում հեթանոսների հետ, ուստի և նրուսաղէմացի ուղղահաւատ հրէութեան համար ասելի էին

Երուսաղէմում. յարուցած հալածանքները հանում են քրիստոնէութիւնը լծացած հրէականութեան գրկից. առաքեալները և նրանց աշակերտները քարոզչական գործունէութիւն են սկսում Պալէստինի սահմաններից դուրս, հիմնում են եկեղեցիներ, որոնք բազմաթիւ հեթանոսներ են ընդունում իրանց մէջ: Միջերկրականի փոքրում անբոլոր դանազան ազգերն ու ցեղերը մասնակից են դառնում նոր կրօնական շարժման և առաջ են գալիս նոր հոսանքներ ու զազափարներ: Հրէական քրիստոնէութիւնը համարվում է հերձուած, եկեղեցին այլ ևս Երուսաղէմից չէ ստանում ցուցմունքներ, հրահանգներ: Ալէքսանդրիան, Անտիոքը, Եփեսոսը, Հոմբը քրիստոնէութեան նշանաւոր կենտրոններ են. այդ տեղերի մեծ եկեղեցիները մշակում են դաւանաբանական հիմունքներ: Ամենամեծ դերը այդ եռանդուն շարժման մէջ կատարում են յոյները և յունական գիտութիւնը: Առաջին դարից երևան են գալիս փիլիսոփայական և աստուածաբանական վէճեր, որոնց նպատակն էր պարզել Քրիստոսի աստուածային առաքելութեան միտքը,

նրա անձնաւորութիւնը, նրան աշխարհ ուղարկող գերագոյն էակի յատկութիւնները: Իր նոր, վտանգաւոր ախոյեանի դէմ զինվում է և հեթանոսութիւնը: Բայց քրիստոնէական կրօնը այդ վէճերի ու իրարանցումների մէջ ոյժ և պատրաստականութիւն է ձեռք բերում: Նա եռանդով գործում է, ծիսական, դաւանական և վարչական սիստեմներ է ստեղծում, աշակերտում է յունական փիլիսոփայութեան, թէև դա հեթանոս մտքի արտադրութիւն էր, և վերցնում, իւրացնում է նրանից այն, ինչ հարկաւոր էր եկեղեցուն՝ նրա գոյութիւնը գիտական հիմքերի վրա ամրացնելու համար:

Չորրորդ դարում քրիստոնեաների մտաւոր պատրաստութիւնը այնքան նշանաւոր առաջադիմութիւն էր արել, որ վերացական, բարձր հարցերը քննելու և պատճառաբանելու համար հրապարակական մեծ ժողովներ են գումարվում: Սկսվում է տիեզերական ժողովների շրջանը, որ ահագին ոյժ է տալիս եկեղեցուն, կազմակերպում ու պատրաստում է նրան մի համաշխարհային տիրապետութեան համար:

Թէ որքան շիտակութիւն ու ճմարտութիւն կար այդ շարժումների մէջ, թէ ինչպէս էին ձևակերպվում այն կրօնական ճշմարտութիւնները, որոնք ազգերի և լեզու-

ների համար պարտաւորական, անսխալ պիտի հրատարակվէին, թէ ինչ մարդիկ ինչ հանգամանքների մէջ էին այդ կանոնները խմբագրողներն ու հրատարակողները,—մեր այս աշխատութեան սահմաններից դուրս է: Մի կողմ թողնենք այդ բոլոր նշանաւոր փաստերը: Թողնենք որ մնայ միայն իրողութիւնը:

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում:—Իա ժողովրդական շարժում չէր:—Թագաւորի հրամանով և զօրքերով:—Հեթանոսութեան դիմադրութիւնը:—Նա չը ջնջվեց բոլորովին:—Հեթանոսասէր կուսակցութիւն և Պարսկաստան:—Ժողովուրդը տգէտ է:—Իրիզոր Լուսաւորչի զիջողութիւնները և ձեռք առած միջոցները:—Հեթանոսական յիշատակարանների ոչնչացում, յոյն-ասորական դպրոցներ, օտար ուսմունք, օտար լեզու:—Քրիստոնէութիւնը չէ ժողովրդականանում:—Ամբողջ չորրորդ դարը հեթանոսութեան մրցումն է քրիստոնէութեան դէմ:—Փաւստոսի մի նկարագրութիւնը:—Եկեղեցական իշխանապետութիւն ժառանգական դինաստիայի ձևով:

Չորրորդ դարի սկզբում քրիստոնէութիւնը մուտք է դործում Հայաստան: Նա գալիս էր արևմուտքից, արևմտեան աշխարհայեցողութիւններն ու գաղափարներն էր բերում: Այն, ինչ դարերի ընթացքում չը կարողացան անել Ալէքսանդր Մակեդոնացին և նրա յաջորդները, հռոմէական լեզէօնները, կատարեց մի քրիստոնեայ համեստ քարոզիչ: Եւրօպականութիւնը զէնքի ոյժով, աշխար-

հակալութեան թեւերի վրա մեր երկրում հիւր-
ընկալութիւն չը գտաւ, իսկ երբ հեզ ու
խաղաղ կրօնի կերպարանքով մօտեցաւ մեր
աշխարհին, նրա բոլոր սահմանները բաց
գտաւ և ներս մտաւ:

Բայց դա մի ժողովրդական շարժում
չէր, այլ սկսվեց վերեւից, արքունիքից և ազ-
նուականութիւնից: Տարաբախտարար, մենք
չունենք հայերի քրիստոնէութիւն ընդունե-
լու ճիշտ պատմութիւնը. եղած տեղեկու-
թիւնները մեծ մասամբ աւանդութիւններ
են, որոնք գրի առնվեցան մի դար յետոյ,
այն էլ հոգևորականների ձեռքով: Բայց որ-
քան էլ եկեղեցականների ջերմեռանդութիւ-
նը հրաշքներով ու գերբնական երևոյթներով
է շաղախել քրիստոնէութեան մուտքի պատ-
մութիւնը, մենք հնարաւորութիւն ունենք
նոյն իսկ այդ աղճատ պատմուածքներից հե-
տեկեցնել, որ գործը Հայաստանում այնպէս
չը գնաց, ինչպէս նկարագրված է: Քրիստո-
նէութիւնը հրաշքով, հեշտութեամբ չը մտաւ
Հայաստան: Հինը, հեթանոսականը, ծխի
պէս չը ցնդեց խաչի նշանի առաջ, այլ եր-
կար դիմացաւ, մաքառեց և տեղի տուեց մի
դար և աւել տեւած մրցումներից յետոյ:

Կրօնը անհատական խղճի, համոզմուն-
քի վրա է ազգում: Հայաստանի մէջ առաջ

էլ բարոզական փորձեր արել էին քրիստոնէութիւն տարածողները, բայց միայն Գրիգոր Լուսաւորիչը առանձին աշողութիւն ունեցաւ, կարողանալով ազդել ուղղակի հայոց թագաւորի վրա: Իրաւունք ունի Մովսէս Խորենացին, երբ համեմատելով Տրդատ թագաւորին Գրիգոր Լուսաւորչի հետ, անաւելութիւնը թագաւորին է տալիս, որովհետև, ասում է նա, «համոզական կամ ստիպողական խօսքով նուաճելու կողմից թագաւորն աւելի շնորհ ունէր. որովհետև հաւատի համեմատ նա չէր պակասեցնում գործը»: Լոկ խօսքը առանձին մեծ արդիւնքներ չէր ցոյց տայ, եթէ նրա հետ միացած չը լինէր ուժեղ թագաւորի գործը—հրամանը, զօրքը,— այսպէս է եղել ամեն տեղ, ուր քրիստոնէութիւնը. պետական կրօն էր հրատարակւում:

Կուսապաշտութիւնը դիմադրում էր: Հայոց մեհեանները, շրջապատված բարձրաբերձ պարիսպներով, քրմական զօրքեր էին հանում նոր կրօնի առաքեալների դէմ: Հայոց դարձի այն առասպելախառն պատմութիւնը, որ հասել է մեզ Ագաթանգեղոսի անունով, ասում է թէ դրանք զօրքեր, մարդիկ չէին, այլ դևեր: Այսպէս, Երէզ անունով, ուր հայ թագաւորների մեծ և բուն մեհեաններն էին գտնվում, Գրիգորի առաջ,

ասում է Ագաթանգեղոսը, գուրս եկան «դեեր, որոնք վահանաւոր զօրքի նմանութիւն ունէին և մարտնչում էին, մեծագոյ աղաղակներով լեռներն էին թնդացում»: Քրիստոնեայ հոգևորականի համար ինչ հեթանոսական է, նա դև է. բայց մենք պիտի ջընջենք այդ բառը, և այնուհետև պարզապէս դուրս կը գայ որ մեհեանների վահանաւոր զօրքերը կանոնաւոր պատերազմ էին մղում թագաւորի դէմ: Այսպիսի կռիւներ տեղի ունեցան մի քանի մեհեաններում:

Ուրեմն, առաջին կարևոր հանգամանքը այն է, որ երկրի գոնէ մի մասը բացարձակ ընդդիմութիւն ցոյց տուեց և նոյն իսկ զէնք էլ բարձրացրեց իր թագաւորի դէմ: Ագաթանգեղոսը պատմում է որ յաղթված դեերը փախչում էին դէպի Մարաստանի կողմերը: Այս էլ ճիշտ ցոյց տուած մի ուղղութիւն է: Մարաստանը Պարսկաստանի մի մասն է. և ռը կարող էին փախչել անբաւական տարրերը, եթէ ոչ Պարսկաստան, որի կրօնը այնքան մօտիկ ազգակցութիւն ունէր հայոց կրօնի հետ: Նշանակում է որ Հայաստանի մէջ բաւականաչափ պարարտ հող մնաց՝ նոր կարգերի դէմ մի զօրեղ ընդդիմադիր կուսակցութիւն կազմելու համար: Եւ որ գլխաւորն է՝ այդ կուսակցութիւնը կարող էր հովանաւորութիւն և աջակցութիւն

գտնել պարսից կառավարութեան կողմից: Պարսկաստանը շարունակում էր նայել Հայաստանին իբրև մի երկրի, որ իր սեփականութիւնն էր կազմում և որի համար կռիւներ էր մղել Հոսմի գէմ: Այն ժամանակ, երբ քրիստոնէութիւնը մուտք էր գործել Հայաստան, Պարսկաստանում գահի վրա հաստատվել էր Սասանեան տոհմը, որ նոր ոյժ տուեց պարթևների ժամանակ թուլացած զրադաշտական կրօնին, գարձրեց նրան պարսկական պետութեան հիմք: Պարսիկ հոգևորականութիւնը, միացած ազնուականութեան հետ, մի շատ ուժեղ տարր էր կազմում երկրի կառավարութեան մէջ: Սասանեան թագաւորները պիտի ենթարկվէին այդ տարրին, եթէ կամենում էին հանգիստ մնալ իրանց գահի վրա, որովհետև գահ բարձրացնողները մոգերն ու ազնուականներն էին, և նրանց համար էլ ոչինչ դժուարութիւն չէր գահից զրկել այն թագաւորներին, որոնք չէին հնազանդվում նրանց:

Զրադաշտական քաղաքականութիւնը սկզբում բարեհաճ էր դէպի քրիստոնէութիւնը. հոսմէական պետութեան մէջ հալածվող քրիստոնեաները ապաստան էին գտնում Պարսկաստանում: Բայց երբ քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ընդունվեց Հոսմի պետութեան մէջ, Պարսկաստանի վերաբերմուն-

քը արմատապէս փոխվեց: Քրիստոնեաները, ի հարկէ, սրտով ու մտքով հոռոմայեցիների կողմն էին և այս բնական հանգամանքը դարձաւ Սասանեան թագաւորների համար մըշտական կասկածների աղբիւր: Նրանք, ի հարկէ, չէին կարող թոյլ տալ որ իրանց պետութեան մէջ գտնվեն այնպիսի տարրեր, որոնք կրօնակցութեան պատճառով շարունակ հակված էին դէպի Հոմըր, Պարսկաստանի այդ վաղեմի թշնամին: Այս պատճառով էլ Հայաստանի քրիստոնեայ դառնալը Պարսկաստանին մեծ անհանգստութիւն էր պատճառում և նա աշխատում էր որ նոր կրօնը չը հաստատվի հայերի մէջ:

Գանք երկրորդ խոշոր հանգամանքին:

Մի ժողովրդի ընդունել են տալիս քրիստոնէութեան նման մի բարդ—վերացական կրօն, որի շօշափած գաղափարները հասունացած մտքին են կարող մատչելի լինել: Իսկ այդ ժողովուրդը անկիրթ ու խաւար էր: Ազաթանգեղոսը, առանց այլևայլութեան, անուանում է հայ սմբոխը «գազանամիտ, վայրենագոյն, ճիւղազարոյ»: Գրիգոր Լուսաւորիչը, ի հարկէ, շատ լաւ էր հասկանում մի այդպիսի ժողովրդի մէջ արմատական փոփոխութիւն մտցնելու դժուարութիւնները: Եւ մի շարք միջոցներ է ձեռք առնում, որը հաշտեցնող, զիջող, որը բռնի: Ոչ մի տեղ

դեռ օրինակ չէր եղել որ մի օտար, եկուոր տիրապետութիւն հաստատվելու աջողութիւն գտնէր առանց տեղական, բնիկ կարգերին զիջողութիւններ անելու: Այսպէս արաւ և քրիստոնէութիւնը: Նա նուիրագործեց Նաւասարդ ամսում կատարվող ազգային մեծ տօնը և քրիստոնեայ հայը ստացաւ մի քանի քրիստոնէացրած պատառիկներ իր հին, հեթանոսական կրօնից. այսպէս են մեռելների պաշտամունքը, զոհաբերութիւնը:

Մնացած միջոցները անհամբերողութեան և չափազանցութիւնների կնիքն էին կրում, թէև պէտք է ասել որ աւելի խիստ ու անողոք էին արևմտեան հոգևորականները, երբ պէտք էր հալածել հեթանոսութիւնը: Նոր կրօնի ամենահզօր հակառակորդը դարաւոր անցեալն էր, և Գրիգոր Լուսաւորիչը, ինչպէս և նրա յաջորդները, ամեն խստութեամբ զինվեցին այդ անցեալի դէմ: Նրանք քանդեցին և ոչնչացրին հեթանոսութեան բոլոր յիշատակարանները, ոչինչ չը խնայեցին, որպէս զի ժողովրդի աչքի առաջ չը մնայ անցեալը յիշեցնող մի շիւղ անգամ: Երկիրը զրկվեց դարաւոր կեանքի և կուլտուրայի բոլոր նշաններից ու վկաններից, որոնք պիտի լուսաւորէին անցեալի կարևոր կենսական հարցերը, ազգի քաղաքական ու մտաւոր կացութեան հանգամանք-

ները: Հայի անցեալը կորչում էր անդառնալի կերպով:

Այրել ու անհետացնել նիւթական մնացորդները հեշտ էր, բայց ժողովուրդը միայն դրանց միջոցով չէր կապված իր հին սրբութիւնների հետ: Նա ունէր սիրտ: Պէտք էր նրան փոփոխել, կրթել ուրիշ կերպ: Գրիգոր Լուսաւորիչը այս էլ լաւ հասկացաւ, բայց ի՞նչ արաւ: Բերել տուեց բազմաթիւ յոյն և ասորի հոգևորականներ, նրանց յանձնեց ժողովրդի կրթութեան, վերածնութեան գործը: Բացվեցին շատ դպրոցներ, ուր հայերը, իբրև սեփական դպրութիւն չունեցող ժողովուրդ, պիտի սովորէին ասորական և յունական լեզուները և դրանց միջոցով ծանօթանային քրիստոնէական գրքերի հետ: Իսկ մի շատ անբնական գրութիւն էր: Օտար ուսուցիչներ, օտար վարք ու բարք, խորթ ուսմունք, խորթ ու անհասկանալի լեզուներ: Անհատներ կարող էին պատրաստվել այդտեղ, բայց մի ժողովուրդ չէր կարող հրաժարվել իր ազգային բոլոր նուիրական ստացուածքներից և յանկարծ հանդիսանալ մի նոր ազգ՝ օտար լեզուով և օտար պաշտամունքով:

Քրիստոնէութեան մուտքի պատմութեան մէջ առանձնապէս շեշտվում է մի այսպիսի փաստ: Գրիգոր Լուսաւորիչը քուրմերի որդիներին տուեց իր բացած դպրոցները,

որպէս զի նրանցից քրիստոնեայ հոգևորականներ պատրաստվեն: Դա մի իմաստուն միջոց էր, բայց մի և նոյն ժամանակ և ապացոյց՝ որ համբերողութեան ոգի չը կար: Հայաստանի մեծ վերանորոգիչը շրջում էր զինուորական գնդերի հետ և նրանց աջակցութեամբ էր քանդում հինը, հաստատում նորը: Դարձը միանգամայն բունի էր, նոր կրօնի ժողովրդականացման միջոցները, մանաւանդ կրթութեան գործը, արհեստական էին, մակերևոյթային: Կային դպրոցներ, կային ուսուցիչներ և աշակերտներ, բայց մի ամբողջ դարի ընթացքում Հայաստանի մէջ մատենագրութիւն չառաջացաւ. իսկ ի՞նչ կարող էր անել քրիստոնէութիւնը առանց մատենագրութեան: Նշանակում է որ ժողովուրդը, իբրև ստեղծագործող ոյժ, իր սրտի և մտքի կարողութեամբ չէր փարած իր ընդունած կրօնին:

Այս է պատճառը որ մեր չորրորդ դարը ամբողջովին ներկայացնում է հեթանոսութեան դանդաղ հոգեվարք և քրիստոնէութեան վերին աստիճանի վտանգաւոր ճգնաժամ: Մենք տեսնում ենք մի պաշտօնական քրիստոնէութիւն, որ պահվում է արտաքուստ և չէ կարողանում խոր արմատներ տարածել ժողովրդի սրտի մէջ: Այս դրութիւնը շատ պարզ և գեղեցիկ կերպով նկա-

րագրում է ականատես պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդացին: Հայերը, ասում է նա, սկըզբից և եթ քրիստոնէութեան անուն ընդունեցին ոչ թէ ջերմեռանդ հաւատով, այլ հարկից ստիպած, իբրև մարդկային մի մոլորութիւն: Չը կար գիտակցութիւն, յոյս հաւատ. մի քիչ բան գիտէին միայն նրանք, որոնք փոքր ի շատէ տեղեակ էին յոյն կամ ասորի լեզուներին: Իսկ որոնք զուրկ էին այդ գիտութիւնից—ժողովրդի, նախարարների, գիւղացիների բազմութիւնը—դրանք, եթէ վարդապետները օր ու դիշեր նստէին և ամպերի պէս վարդապետութիւնների մի հեղեղ թափէին նրանց վրա, դարձեալ ոչինչ, «ոչ մի բան, ոչ կէս բան, ոչ մի չնչին յիշատակ ու նշոյլ անգամ» իրանց լսածից չէին կարող մտքի մէջ պահել:

Այսպիսի դրութիւնը շատ նպաստաւոր էր պարսկական կուսակցութեան համար: Անունով միայն քրիստոնեայ ժողովուրդը շարունակ դէպի յետ էր նայում, դէպի իր հայրենի աստուածներն ու հերոսները և ամեն յարմար դէպքում հրապարակ էր հանում իր հեթանոսական ձգտումները:

Կար, վերջապէս, և մի երբորդ խոշոր հանգամանք, որ մեծ նշանակութիւն ստացաւ մանաւանդ երկրի ներքին գործերի մէջ: Գրիգոր Լուսաւորիչը, հաստատելով կաթո-

դիկոսական աթոռ, իր ժառանգներին վերապահեց այդ հոգևոր բարձրագոյն իշխանութիւնը: Հիմնվեց մի կրօնական ժառանգական միապետութիւն, որի նմանը չէք գտնի ոչ մի քրիստոնեայ եկեղեցու պատմութեան մէջ: Դա մի ամբողջ դինաստիա էր իր յատուկ շահերով և աւանդութիւններով, որոնք սկսեցին ընդհարվել գոյութիւն ունեցող դինաստիայի, թագաւորական տան շահերի հետ: Մի խօսքով, առաջացաւ այն դրութիւնը, որ ձևակերպվում է «պետութիւն պետութեան մէջ» խօսքերով:

Պէտք է միշտ յիշել Գրիգոր Լուսաւորչի և նրա տոհմի մեծ երախտիքները, կատարած անագին դերը: Հայութեան լուսաւորիչը ոչ միայն մի նոր կեանքի հիմք դրեց այս ասիական երկրում, այլ և նախահայր եղաւ մի տաղանդաւոր, եռանդուն ու անխոնջ սերունդի, որ շարունակեց սկսածը, հսկայական ջանքեր գործ դրեց եկեղեցու գոյութիւնը պահպանելու այնպիսի ծանր հանգամանքների մէջ, երբ համարեա ամեն ինչ պատրաստ էր քրիստոնէութիւնը տապալելու:

Այս բոլորը չը պէտք է մոռանալ: Բայց չը պէտք է մոռանալ և այն ճշմարտութիւնները, որոնք բղխում են պատմական փաստերից: Լուսաւորչի դինաստիան խոշոր հետ-

քեր թողեց չորրորդ դարում թէ իր դրական կողմերով, որոնք բազմաթիւ էին և թէ իր մոլորութիւններով ու միակողմանի հայեացքներով, որոնք նոյնպէս կային: Նա եղել է մի ամուր ժայռ, որ շատ գեղեցիկ գործեր է պաշտպանել, բայց և մի այնպիսի ժայռ, որին ընդհարվում էր աշխարհական միապետութիւնը: Այդ ընդհարումները, կնքված նոյն իսկ երկու կողմերի արիւնով, Հայաստանի ներքին կեանքի ամենագորեղ փաստերն էին և, տարաբախտաբար, թուլացում ու անկում արագացնող փաստեր:

Ահա ինչ դրութիւն էր ստեղծվել քրիստոնէութեան մուտքի հետ: Մեր յիշատակած երեք խոշոր հանգամանքները, խառնվելով իրար հետ, մրցումներ ու յուզմունքներ առաջացրին մեր ասիական ճահճացած կեանքի մէջ: Հայաստանի ներքին կեանքը, որ մինչև այդ պատմական մի հանելուկ, մի անյատութիւն էր, սկսում է եռալ, խոշոր երևոյթներ արտադրել ու այսպիսով մի առանձին հետաքրքրական կերպարանք է տալիս չորրորդ դարին, այն զարմանալի նշանաւոր դարին, երբ մեր ազգը մի կողմից մտաւոր վերածնութեան էր կոչվում, իսկ միւս կողմից՝ մեռնում էր քաղաքականապէս:

Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմը իբրև խոշոր հողատէր ազնուականութիւն:—Դինաստիական շահեր և պարտաւորութիւններ:—Պատիւ և ազդեցութիւն:—Նկեղեցին ու պետութիւնը չը միացան իրար հետ:—Հայ սուլթանիզմը հնացած, ուժասպառ:—Կռիւ եկեղեցու դէմ:—Տիրանի անգթութիւնները:—Քաղաքական պատճառ:—Շապուհ երկրորդ, հալածանք յունական քրիստոնէութեան դէմ:—Ալբրանտսի կաթողիկոսական տոհմը իբրև հակադրութիւն Լուսաւորչի յունասէր տոհմի դէմ:—Դա պահպանողական-ազգային կուսակցութիւն է, հաւատարիմ արքունիքին:—Պարսկական կուսակցութեան զոհերը:—Նախարարների բաժանումը:

Տրդատ Թագաւորը նուիրեց Գրիգոր Լուսաւորչին մեծ մեծ կալուածներ, նրա յաջորդները աւելացրին այդ հողային հարստութիւնները: Փաւստոսի ասելով, ամբողջ տասն և հինգ գաւառներ էին պատկանում Լուսաւորչի տոհմին, և դրանք երկրի ամենագեղեցիկ տեղերն էին: Ահա այն հիմքը, որի վրա հաստատվեց կրօնական դինաստիայի ոյժը: Կաթողիկոսական գահի վրա նստողը

մի նշանաւոր աշխարհական իշխան էր, մի խոշոր կալուածատէր, որ ազդում էր ոչ միայն իր սրբազան պաշտօնով, այլ և հարստութեամբ:

Պահպանել ժառանգական իշխանութունը՝ յայտնի պարտաւորութիւն էր ժառանգների համար: Լուսաւորչի ժառանգները, զլիաւորապէս դինաստիական նկատումներով, ամուսնացող հոգևորականներ էին (սակաւ բացառութեամբ) և նրանց համար տոհմային առաջնակարգ հարց էր արու զաւակ ունենալը: Լուսաւորչի յաջորդ Վրթանէսը մեծ մտատանջութեան մէջ էր, ինչպէս վկայում է Փաւստոսը. նա հասել էր ծերութեան հասակին, բայց դեռ ժառանգ չունէր: Երկինքը լսում է ծերունու աղաչանքները և երկու արու զաւակ է շնորհում նրան: Դրանցից մէկին, Յուսիկին, հայրը շտապում է, նոյն իսկ դեռ տղայ հասակում, ամուսնացնել Խոսրով թագաւորի թոռան հետ, և այդպիսով ստեղծվում է ազդելու մի նոր միջոց— խնամիութիւն արքունիքի հետ. այնուհետև հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն Լուսաւորչի սերունդ պիտի լինէր, այլ և թագաւորական տոհմի ներկայացուցիչներից մէկը: Աւելի բարձր և ազդեցիկ դիրք հազիւ կարելի լինէր գտնել հայոց իշխանական դասի մէջ: Դինաստիական պարտաւորութիւնները այն-

քան զօրեղ էին, որ Յուսիկը, չը նայած որ զգուանք էր զգում դէպի ամուսնութիւնն ու իր կինը, հարկադրված եղաւ, ինչպէս պարտք է համարել արձանագրել Փաւստոսը, գոնէ մի անգամ ամուսնական պարտք կատարել. և երբ ծնվում են երկու որդիներ, նա միանգամայն հեռանում է կնոջից:

Նոյն իսկ անձնական յատկութիւնները նշանակութիւն չունէին ժառանգների համար: Յուսիկի երկու որդիները փչացած և անբարոյական մարդիկ էին: Նրանք հոգևոր կոչում չընտրեցին, այլ դարձան ցինուորական, հարուստ կալուածատէրերին յատուկ կեանք էին վարում, հարճեր էին պահում, անառակ կանանց հետ զինեխմութեան էին տալիս իրանց: Բայց և այդպէս, կային մարդիկ, որոնք հարկադրում էին դրանց ընդունել հոգևոր կոչումը, շարունակել կաթողիկոսութիւնը... Կարևորը այդ էր, կրօնական իշխանապետութեան անընդհատ շարունակութիւնը:

Հասկանալի է թէ որքան ծանր մտատանջութիւններով պիտի պաշարվէր այն մարդը, որին վիճակված էր Լուսաւորչի տոհմի վերջին ուղիղ ժառանգը լինել: Դա ս. Սահակն էր: Ղազար Փարպեցին պատմում է նոյն իսկ Սահակի խօսքերով թէ որքան անմխիթար ու տխուր էր մեծագործ ծերու-

նին, որովհետև մի հատ աղջիկ էր նրա ամուսնութիւնից ծնվել: Աստուծուն աղաչում էի —ասում է նա,—«շնորհել ինձ արու որդի ինչպէս իմ նախնիքներին, որոնք ինձանից առաջ ամուսնացած էին՝ որդեծնութեան համար»: Աղաչանքները անկատար են մնում, և ծերունի հայրապետը իր կեանքի վերջին օրերում իր տոհմային բոլոր կալուածները կտակում է ոչ թէ եկեղեցուն կամ ազգին, այլ իր աղջկան, որ Մամիկոնեան հարուստ տոհմի հարսն էր:

Հարուստ ու շքեղ իշխանապետութեան չէր պակասում, իհարկէ, և մեծ հեղինակութիւնը: Եթէ չը հաշւենք Յուսիկի որդիներին, որոնք, բարեբախտաբար, չարատաւորեցին կաթողիկոսական աթոռը, Լուսաւորչի միւս բոլոր ժառանգները ահագին ազդեցութիւն և իշխանութիւն ունէին նոյն իսկ աշխարհական գործերի վրա: Դրանք պարզ կրօնաւորներ չէին, այլ իշխող ազնուականներ, քաղաքական գործիչներ: Վրթանէսը Խոսրով թագաւորի խորհրդակիցն ու բարձակիցն էր, Յուսիկը այնքան ոյժ ունէր իր մէջ, որ Տիրան թագաւորին մերժեց եկեղեցուց, իսկ Ներսէս Մեծը տնօրինում էր պետութեան ճակատագիրը. նա համարվում էր «աշխարհի գլուխ», Բիւզանդիայում անգամ գիտէին որ հայոց թագաւորը և Ներսէսը մի

և նոյն են: Կարճ ասելով, կրօնական իշխանապետութիւնը Լուսաւորչի տոհմի ներկայացուցիչների միջոցով արտայայտեց մի թարմ և ուժեղ կազմակերպութեան ամբողջ կենսունակութիւնը և համարեա նսեմացրեց աշխարհական միապետութիւնը. բնական էր որ մի այդպիսի մարմին աւելի ժողովրդականութիւն վայելէր, աւելի հաւատ ու վստահութիւն ներշնչէր, քան Արշակունիների տոհմը:

Չը մոռանանք որ մեր հին սուլթանիզմը անփոփոխ մնաց, որ դա արևելեան սկզբունքներով ապրող մի անկարգ բռնապետութիւն էր: Քրիստոնէութիւնը նրա համար օրհասական մի նորութիւն չէր լինի, եթէ նա տոգորվէր այդ մարդասէր, ռամկավարական կրօնի ոգով, յարմարվէր նրա պահանջներին, վերանորոգէր իրան: Բայց մեր սուլթանիզմը անշարժ մնաց իր հին աւանդութիւնների մէջ, ուստի երկու իշխանապետութիւնները, փոխանակ իրար ձեռք տալու, միասին և համերաշխ գործելու երկրի շարեկարգութեան և առաջադիմութեան համար, հակառակորդի դիրք են բռնում իրար դիմաց: Եկեղեցին մեզանում չը բռնեց այն դիրքը, ինչ ունէր, օրինակ, Բիւզանդիայում, ուր թագաւորը համարվում էր եկեղեցու գլուխ և նրա իշխանութիւնը եկեղեցակա-

հուլիսի 1-ին համար մի այնպիսի սրբազան ա-
ւանդ էր, որ պէտք էր պաշտպանել նրան,
ինչպէս պաշտպանվում էր ինքը, քրիստոնէ-
ութիւնը: Մեզանում այդպէս չէր: Երկարա-
տև եղելութիւնները արամադրում են մեզ
կարծելու, որ ընդհակառակն, Հայաստանում
եկեղեցին և պետութիւնը մրցում էին գեր-
իշխանութեան համար, մէկն ուզում էր միւ-
սին տապալել: Ինչո՞ւ էր այսպէս:

Ղազար Փարպեցին Արշակունիների
թագաւորութիւնը նմանեցնում է հնացած
շորի: Դա մի աջող համեմատութիւն է: Հին
ժամանակներում էր կարված այդ հագուստը
և երբէք չէր վերանորոգված: Եւ սակայն նրա
հին հիմքը—ստրկութիւնը այժմ տապալված
էր, և տապալողը այն կրօնն էր, որ մուտք
էր գործել երկրի մէջ Գրիգոր Լուսաւորչի
ձեռքով: Ալևոր ասիականութիւնը իր սանձ-
արձակ կամայականութիւններով, իր բռու-
նակալ պաշտամունքներով կանգնած էր մի
կրօնի դիմաց, որ կոչված էր ազգերն ու
թագաւորութիւնները ուղղելու դէպի լոյս,
գաղափարականութիւն: Նա համարձակ էր,
չէր քաշվում արգելքներից և իր ճանապարհ-
հի վրա նահատակներ էր փռում: Իսկ հին
շորը, իբրև հնութիւն, թոյլ ու անկարող էր,
թէև դեռ կարող էր իր իրաւունքները պաշտ-
պանել՝ իր իմացած միջոցներով:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Առաջին խիստ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Յուսիկի կաթողիկոսութեան ժամանակ: Տրդատն ու նրա որդի Խոսրովը հպատակված էին քրիստոնեայ առաջնորդներին և հանգիստ թագաւորեցին: Այդպէս չէր Խոսրովի յաջորդ Տիրանը: Նա կամեցաւ անկախ ու ազատակամ լինել իբրև արևելեան թագաւոր և վերանորոգեց մի անկարգ, օրէնքներէց ու իրաւասութիւնից զուրկ բռնապետութեան կարգերը: Յուսիկը դուրս եկաւ նրա դէմ: Երիտասարդ, դեռ համարեա երեխայ կաթողիկոսը քննադատում էր Տիրանի և նրա արքունիքի գործերը, պահանջում էր կարգ և արդարութիւն: Բայց Արևելքում քննադատութիւն չէ թոյլատրվում. սուլթանիզմը միայն ստրկական շողոքորթութիւններ կարող է ընդունել: Իւրաքանչիւր բողոք, որ բարձրանում է բռնապետի դէմ, ոճիր է: Տիրանի հրամանով Յուսիկը բարբարոսաբար սպանվեց եկեղեցու մէջ. յետոյ սպանվեց և ծերունի Դանիէլ եպիսկոպոսը, որ Յուսիկի նման բողոքող հանդիսացաւ: Այդ արիւնը առաջին խրամատը բացեց եկեղեցու և պետութեան մէջ...

Պատմութիւնը մեզ այսպէս է աւանդում այդ առաջին ընդհարման պատճառները: Բայց մեր պատմութիւնը տենդենցիօզ է, միակողմանի, քանի որ շարունակ հոգևո-

րականների ձեռքով է գրվել: Մենք կարողութիւն ունենք պատմութեան հաղորդածից մի քանի քայլ առաջ գնալ: Այդ պատմութիւնը, նկարագրելով Տիրանի մարդասպանութիւնները, չէ ասում թէ նա քրիստոնէութեան թշնամի էր և աշխատում էր ջնջել այդ կրօնը: Ընդհակառակն, նա ինքը պատմում է թէ ինչ շքեղ հանդէսներով Տիրանը ուղարկեց Յուսիկին Կեսարիա կաթողիկոս ձեռնադրվելու և ինչ ընդունելութիւն ցոյց տուեց նրան վերադարձին: Մենք տեսնում ենք և այն, որ Յուսիկին սպանել տալուց յետոյ Տիրանը աշխատում էր արժանաւոր յաջորդի ձեռքը յանձնել կաթողիկոսութիւնը և իր մօտ կանչեց ծերունի Դանիէլ եպիսկոպոսին: Սրան էլ սպանել տալուց յետոյ կաթողիկոսութիւնը չը վերացաւ: Նշանակում է որ չը կար հալածանք քրիստոնէութեան դէմ. հայոց թագաւորը ամեն յարմարութիւն ունէր նոր կրօնը վերացնելու, բայց չը վերացրեց: Ինչո՞ւ:

Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը չէր փոխվել: Նա շարունակում էր մնալ կոռւախնձոր երկու հզօր հարևանների — Պարսկաստանի և Յունաստանի մէջ: Հայոց արքունիքը պիտի այդ իրողութիւնը միշտ աչքի առջև ունենար: Միշտ մի ծանր հարց էր ճնշում նրան. — ո՞ւմ պէտք է նախապատ-

ուութիւն տալ, որ ազգեցութիւնը պիտի գերակշռող հանդիսանայ: Երկրի շահերը պահանջում էին որ երկու ազգեցութիւններն էլ այնքան հաւասարակշռված լինեն, որ հզօր հարեաններից ոչ մէկը առիթ չունենայ կասկածելու: Պարսկաստանն ու Բիւզանդիան շարունակ ընդհարվում էին իրար հետ և նրանց պատերազմների ամենազլխաւոր առիթներից մէկն էր Հայաստանի վրա տիրապետելը: Երկու թշնամի պետութիւնների մէջ կռուախնձոր դարձած երկրի գրութիւնը, իհարկէ, շատ դժուար պիտի լինէր, մանաւանդ որ աջողութիւնը կամ մէկի կողմն էր թեքվում, կամ միւսի:

Դեռ նոր էր քրիստոնէութիւնը մտել Հայաստան, դեռ Գրիգոր Լուսաւորիչը կենդանի էր, երբ Պարսկաստանի գահը բարձրացաւ Շապուհ երկրորդը, այն սարսափելի մարդը, որ քրիստոնեաների պատուհասը դարձաւ: Շապուհը դեռ շատ երիտասարդ էր, բայց գտնվում էր պարսիկ հոգևորականութեան ձեռքին, որ սկսեց գործ ածել նրան՝ իր ֆանատիկոսական ձգտումները իրագործելու համար: Զրադաշտականութիւնը ահաւոր պատերազմ յայտարարեց քրիստոնէութեան դէմ: Պարսկաստանի մէջ գտնվող քրիստոնեաները կոտորածի ենթարկվեցին, Շապուհը յարձակվեց իր արևմտեան հարեա-

նի վրա և սկսեց մի պատերազմ, որ ընդհատումներով շարունակվեց քսան և հինգ տարի (338—363):

Բայց պէտք է նկատի ունենալ, որ Շապուհը լուկ մուեռանդութիւնից և անհամբերողութիւնից դրդված չէր հալածում քրիստոնեաներին: Աւելի ծանրակշիռ էին քաղաքական նկատումները: Նա տեսնում էր որ իր հպատակ քրիստոնեաները բացարձակ համակրում են Բիւզանդիային, նա ձեռքի տակ փաստեր ունէր: Նոյն իսկ իր մայրաքաղաքում Սիմէօն անունով քրիստոնեայ եպիսկոպոսը այնպիսի մի ժամանակ, երբ Պարսկաստանը պատերազմ էր յայտնել Բիւզանդիային, չափազանց խիստ լեզուով խօսեց Շապուհի պէս մի արևելեան միապետի դէմ: Այդ էր պատճառը, որ Շապուհը, պատերազմ սկսելուն հետ միասին, ոտակալի հալածանքներ յարուցեց քրիստոնեաների դէմ: Յունասէր քրիստոնէութիւնը նրան ատելի էր նրա ամբողջ կեանքի ընթացքում: Իսկ այդ կեանքը շատ երկարատև էր. Շապուհը թագաւորեց 69 տարի (310—379):

Եւ անա այսպիսի մի թագաւորի ժամանակ Հայաստանում գերակշռող է հանդիսանում յունական ազդեցութիւնը: Պէտք է իմանանք որ Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմը բացարձակ, չափազանց յունասիրութեան

ներկայացուցիչն էր: Ճիշտ է, Հայաստանը այդ ժամանակ դեռ բաւական անկախութիւն ունէր, բայց և այդպէս, արհամարհել Պարսկաստանը, որ Բիւզանդիայի համար անգամ մի անհարկու թշնամի էր, կը լինէր մի թոյլ ու անպաշտպան երկրի իսկական շահերը չը հասկանալ: Տիրանը աշխատում էր հզօր Սասանեանի աչքի առաջ ազատել Հայաստանը կասկածներից: Դրա համար հարկաւոր չէր վերացնել քրիստոնէութիւնը, բաւական կը լինէր և յունական ազդեցութեան թուլացումը: Եւ մենք տեսնում ենք մի շատ հետաքրքրական հանգամանք:

Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմը ներկայացուցիչ չունէր կաթողիկոսութեան համար, ուստի առաջ եկաւ մի նոր կաթողիկոսական տոհմ—Ալբրիանոսի տոհմը: Ալբրիանոսը մէկն էր այն քրմերից, որոնք Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով մտցրվեցին քրիստոնեայ հոգևորականութեան կարգը: Կարելի է ենթադրել որ դա հեթանոսական Հայաստանում նշանաւոր տոհմի ներկայացուցիչ էր, որովհետև Լուսաւորչի տոհմից դուրս Ալբրիանոսի սերունդն էր միայն, որ ժառանգական կաթողիկոսութիւն ստեղծեց: Իբրև քրիստոնեայ հոգևորականներ, Ալբրիանոսի ժառանգները միանգամայն արժանի էին իրանց կոչման: Փաւստոսը, խօսելով նրանցից մի քանիսի մասին,

գովում է նրանց վարքն ու բարքը և միայն մի պակասութիւն է գտնում նրանց մէջ— այն, որ նրանք չէին բողոքում արքունիքի դէմ: Եւ իրաւ, սա նշանաւոր է հանգամանք է: Թէ Ալբիանոսի ժառանգներից և թէ ուրիշ հողկորականներից նրանք, որոնք հասնում էին կաթողիկոսութեան, հաշտ էին ապրում արքունիքի հետ, ոչինչ դժուարութիւններ չէին յարուցանում: Հետաքրքրական է մանաւանդ այն, որ այդ կաթողիկոսներից մէկը նոյն իսկ հողկորականների զգեստը փոխեց, տալով նրան ազգային, գուցէ նոյն իսկ հին քրմական տարազ:

Այս հանգամանքները թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ Ալբիանոսի տոհմը ներկայացուցիչ էր աւելի մեղմ, տեղական հայեացքների, մինչդեռ Լուսաւորչի տոհմը, իբրև ջերմ յունասէր, աշխատում էր աւելի մեծ փոփոխութիւններ մտցնել կեանքի մէջ: Կողմնակից ունենալով Հայաստանում գործող յոյն հողկորականութիւնը, նա արևմտեան քրիստոնէութեան կուսակցութիւնն էր, որ աւելի լայն քաղաքակրթական հայեացքներ ունէր, ուստի և աւելի շատ պակասութիւններ էր տեսնում հայկական կեանքի մէջ և աւելի եռանդով էր գործում՝ այդ կեանքը արևմտեան գաղափարներով բարեկարգելու համար: Ալբիանոսի տոհմը և առհասարակ

այն կաթողիկոսները, որոնք Լուսաւորչի տանից չէին, կազմում էին տեղական, պահպանողական կուսակցութիւն, որ ոչ միայն չէր ուզում վերանորոգչական ցնցումներ առաջացնել երկրի մէջ, այլ և ձգտում էր հակակշիռ կազմել չափազանց յունասիրութեան դէմ, ազգային բնաւորութիւն տալով քրիստոնէութեան և հաշտ մնալով աշխարհական իշխանութեան հետ: Այսպիսով այդ կուսակցութիւնը աւելի մօտիկ էր պետական շահերին, և ուժեղ ու ստուար պարսկական կուսակցութիւնը կարող էր դո՛հ լինել նրանով:

Եկեղեցական այդ քաղաքականութիւնը հաճելի պիտի լինէր և Շապուհի համար, որ հալածում էր ոչ այնքան քրիստոնէութիւնը, որքան նրա տարածած յունասիրութիւնը: Եւ իրաւ, մենք տեսնում ենք որ ամեն անգամ, երբ Հայաստանը ենթարկվում էր յունական կուսակցութեան, պարսիկները սկսում էին շարժվել, վնասներ հասցնել հայերին: Սուրովը, Վրթանէսին իր բարձակից դարձնողը, մի քանի անգամ Հայաստանի վրա պարսկական արշաւանքներ բերել տուեց, թէև խաղաղասէր էր և չար միտք չունէր պարսիկների դէմ, մինչդեռ Տիրանը, Յուսիկին սպանողը, Պարսկաստանից աջակցութիւն ստացաւ՝ հիւսիսային ցեղերի արշաւանքը յետ մղելու համար: Յունական ազդեցութիւ-

նը գազաթնակէտին հասաւ Արշակ երկրորդի ժամանակ. Պարսկաստանը այդ ժամանակ էլ ամենախիստ հարուածները հասցրեց Հայաստանին:

Եւ այսպէս, ամբողջ հարցն այն էր, թէ կաջողվի՞ տապալել, ընդ միշտ լռեցնել Լուսաւորչի խիզախ ու խիստ ազդեցիկ տոհմը: Հայ-պահպանողական կուսակցութիւնը, որ բաղկացած էր, ինչպէս ասացինք, Ալբիանոսի ժառանգներից և այլ կաթողիկոսներից, անմիջական կռիւ չը սկսեց Լուսաւորչի տոհմի դէմ: Եւ աւելորդ էլ էր նրա կռիւը, քանի որ պարսկական կուսակցութիւնը, արքունիքը անում էին ամեն ինչ: Բացի դրանից, մենք չենք տեսնում որ այդ կաթողիկոսների մէջ եղած լինի առանձնապէս աչքի ընկնող եռանդ, մեծ. ընդունակութիւն: Դրանք բարեխիղճ մարդիկ էին, և ուրիշ ոչ ինչ: Գոնէ այս կարելի է եզրակացնել այն տեղեկութիւններից, որ տալիս է Փաւստոսը, իսկ այս պատմագիրը, չը մոռանանք ասել, յունական կուսակցութեան ջերմեռանդ երկրպագու է: Յունասէրները մի առանձին վտանգ չէին տեսնում այդ կարգի կաթողիկոսներից, արհամարհում էին նրանց՝ «ստորուկ ի ստրկաց արքունի» կոչումով, մի շատ բնորոշ և պերճախօս անուն, որ տալիս է Փաւստոսը պահպանողական կուսակցութեան

ներկայացուցիչներին մէկին:

Ո՛չ, Լուսաւորչի տոհմը գիտէր թէ ում դէմ պէտք է կռուել, ո՛վ է իր վտանգաւոր թշնամին: Նա ունէր բաւական փորձ, ճանաչում էր այն կուսակցութիւնը, որ գործում էր Շապուհի աջակցութեամբ քրիստոնէութիւնը մտցնելու օրին: Դա այն կուսակցութիւնն էր, որը մենք անուանեցինք պարսկական, կամ հեթանոսութեան կողմնակից: Նա երբէք հանդարտ չէր նստում, անտարբեր ականատես չէր, այլ գործում էր և միջոցների խտրութիւն չը գիտէր:

Նրա առաջին գործը կազմակերպվեց այն օրին, երբ Տրդատը մի քաջ թագաւորից դարձաւ ճգնաւոր, եկեղեցու ստրուկ: Տրդատին, ինչպէս ասում է Խորենացին, սպանեցին հայերը, թոյն խմեցնելով: Մի ուրիշ, թէև անյայտ, բայց հին գրուածք պարզապէս ասում է թէ սպանողները մի խումբ մարգիկ էին, որոնք Շապուհի հովանաւորութիւնն էին վայելում և որոնց միտքն էր նորից հեթանոսութիւն հաստատել Հայաստանում: Տրդատը պարսկական կուսակցութեան առաջին զոհն էր:

Երկրորդ փորձը ուղղված էր Գրիգոր Լուսաւորչի որդու դէմ: Աշտիշատում բացվեց մի մեծ դաւադրութիւն, որին, Փաւստոսի ասելով, մասնակցում էին երկու հազար

մարդիկ: Դաւադրութեան գլուխ էր կանգնած հայոց թագուհին, Պոսրովի կինը: Սպանութեան փորձը աջողութիւն չունեցաւ, բայց կուսակցութիւնը իր ղէնքը ցած չը դրեց: Վրթանէսը ազատվեց սպանողի սրից, բայց նրա որդի Յուսիկը արդէն դարանամուտ դաւադրութեան զոհ չը գնաց, այլ ուղղակի եկեղեցում սպանվեց:

Արշակ երկրորդի ժամանակ պարսկական կուսակցութիւնը աւելի ևս ուժեղացաւ: Նշանաւոր նախարարները բացարձակապէս անցան Շապուհի կողմը: Ինչպէս տեսանք Փաւստոսի վկայութիւնից, հայ իշխաններն էլ քրիստոնէութեան վերաբերմամբ ոչնչով չէին զանազանվում հասարակ ժողովրդից: Բնական էր, ուրեմն, որ նրանք պարսկական կուսակցութեան շարքերում գտնվէին: Բայց սա չէ նշանակում թէ յունական կուսակցութիւնը բոլորովին մենակ էր և անզօր: Նա էլ ունէր կողմնակից նախարարներ, որոնց մէջ հռչակված են մանաւանդ Մամիկոնեանները, որոնք քրիստոնէութեան գլխաւոր նեցուկը հանդիսացան, իրանց արիւնն ու հարստութիւնը զոհեցին: Եւ չէ կարելի ասել թէ այս կուսակցութիւնը միշտ մաքուր միջոցներով էր դիմադրում իր հակառակորդներին: Փաւստոսը պատմում է մի այսպիսի դէպք: Հայր մարդպետը գնում է Ներսէս

Մեծի տոհմային կալուածները, տեանում հի-
անում է և ասում է թէ Տրդատն ու նրա
որդին մեծ սխալ են գործել, երկրի ամենա-
զեղեցիկ տեղերը նուիրելով կանանցազգեստ
մարդկանց (հոգևորականներին): Նա սպառ-
նում է այդ մասին հարց բարձրացնել, բայց
վերադարձին սպանվում է անտառում մի
հայ ազնուականի ձեռքով: Միամիտ պատ-
միչը ասում է թէ այդպէս պատահեց այն
պատճառով, որ Ներսէսը անիծել էր Հայր
մարդպետին:

Ահա ինչ իրարանցումներ մտցրեց քրիս-
տոնէութիւնը Հայաստանի մէջ, այն էլ այն
քրիստոնէութիւնը, որ հաստատվել էր Լու-
սաւորչի ձեռքով և նեցուկ ունէր նրա յու-
նասէր, վերանորոգչական եռանդով լցված
տոհմը:

Վտանգաւոր ժամանակ յունական քրիստոնէութեան համար:—Ներսէս Մեծ:—Բարեկարգութիւնների շրջան. ապարդիւն ջանքեր:—Հայաստանը՝ վանական միաբանութիւն:—Բարեգործական դրախտ:—Ներսէսի հօր ազդեցութիւնը:—Ի՞նչ էր Արշակ երկրորդը:—Բարեգործութիւնների միւս երեսը:—Խիստ բէակցիա յունական ազդեցութեան դէմ. Մեհրուժան և պարսկական կուսակցութեան աջողութիւնները:—Ներսէսի վերաբերմունքը դէպի Արշակ թագաւորը:—Պապ. նրա զգոյշ քաղաքականութիւնը:—Գործողութիւններ Ներսէսի դէմ:—Ներսէսի թունաւորման առասպելը:—Եկեղեցական անկախութիւն:—Ներսէսի մահը ցոյց է տալիս որ քրիստոնէութիւնը արհեստական էր:—Մեղաւոր էր ժողովուրդը:

Ի՞նչ պիտի գուրս գար այս իրարանցումից, հակառակ հոսանքների, կուսակցութիւնների, շահերի այս կուլից:

Ըստ երևոյթին, յաղթող պիտի հանդիսանար ասիականութիւնը, որովհետև նա աւելի մօտ էր ազգաբնակչութեան սրտին ու մտքին, աւելի շատ կողմնակիցներ ունէր: Պարսկաստանը իր գործողութիւններով, հայ-

ոց արքունիքը, պահպանողական կուսակցութիւնը հայ հոգևորականութեան մէջ, վերջապէս անուևով քրիստոնեայ, բայց հոգով հեթանոս ժողովուրդը—այսքան ուժեղ գործօններ կային՝ նոր մտցրած քրիստոնէութիւնը եթէ ոչ իսպառ արմատախիլ անելու, գոնէ այլակերպելու, անպտուղ դարձնելու, ասիականացնելու համար:

Չորրորդ դաշի կէսին բոլոր հանգամանքները այս էին ցոյց տալիս: Բայց ահա Լուսաւորչի տոհմը մի անգամ էլ հանդէս է բերում իր կարողութիւնը. կաթողիկոս է դառնում Ներսէսը, որին երախտապարտ եկեղեցին յատկացրել է «Մեծ» տիտղոսը:

Դա ահագին եռանդի տէր մի մարդ էր, թողեց զինուորական ծառայութիւնը և իր երկաթի կամքը, իր անսպառ ոյժը նուիրեց իր պապերի հիմնած գործին: Ներսէսը ստացաւ անուևով գոյութիւն ունեցող մի եկեղեցի, մի քրիստոնէութիւն, որ աւելի հեթանոսութիւն էր: Եւ նրա ամբողջ կեանքի նպատակը դարձաւ կենդանացնել քրիստոնէութիւնը, հասկանալի դարձնել ամենքին, մտցնել ընդհանրութեան արիւնի մէջ:

Բարեկարգութիւնների մի հարուստ դարագլուխ բացվեց եկեղեցու համար: Ներսէսը հասկացել էր վտանգաւոր դրութեան բուն պատճառը, ոչինչ չէր խնայում իր

նկատածը վերացնելու համար: Բայց որքան նպատակայարմար էին նրա գործադրած միջոցները, որքան խոր էր նրա ըմբռնողութիւնը:

Տեսնում ենք գործադրված մեծամեծ ջանքերը, տեսնում ենք թէ ինչ ահագին նիւթական զոհաբերութիւններ արաւ երկիրը, տեսնում ենք և այն, թէ ինչ հետևանքներ տուեց այդ բոլորը: Մխալը առաջին իսկ քայլերից երևան եկաւ, բայց տաղանդաւոր վերանորոգիչը չը նկատեց նրան: Գրիգոր Լուսաւորչի պէս Ներսէսն էլ զգաց որ ժողովրդին հարկաւոր է դաստիարակութիւն, որ քրիստոնէութիւնը դպրոցներից պիտի դուրս գայ: Բայց նա մնաց լուկ նմանվող իր մեծ պապին. նա էլ յունական և ասորական դպրոցներ: Բաց արաւ: Ուրեմն, դարձեալ նոյն ապարդիւն ջանքերը:

Ներսէսի միտքը ուրիշ, աւելի բարդ ծրագրով էր զբաղված: Անկիրթ ժողովրդին նա ուրիշ հիմնարկութիւններ տուեց: Ոչ մի ջանք ու միջոց չը խնայելով, նա զարգացրեց վանականութիւնը Հայաստանի մէջ: Արևմուտքում այդ հիմնարկութիւնը արդէն մեծ օգուտներ էր տալիս եկեղեցուն: Վանքերը բազմանում էին, պատրաստելով իրանց մէջ մի ստուար բանակ եկեղեցու համար: Այդտեղ երկու սեռի ապաշխարողները

ենթարկվում էին խիստ կանոնների, որոնց հիմքը եկեղեցու հեղինակութիւնն ու կրօնի պայծառութիւնը պահպանելն էր: Վանքը տիրում էր իբրև աշխարհի ուսուցիչ և իբրև տնտեսական ոյժ: Հոգու փրկութեան գործը նա կապել էր նիւթական զոհարերութիւնների հետ և ամեն ունևոր, թագաւորներից ու իշխաններից սկսած, նուիրում էր նրան ինչ ունէր — կալուածներ, ոսկի, արծաթ, թանգագին քարեր: Զարգանում էր կուսակրօնութիւնը, զարգանում էին ժողովրդի վրա ազդելու միջոցները—ճգնաւորութիւնը ամենախիստ ձևերով, մասունքների պաշտամունքը, հրաջները, նախապաշարմունքները, ֆանատիկոսութիւնը:

«Ամբողջ ժողովուրդը վանական միաբանութեան նման մի բան դարձրին», ասում է Փաւստոսը, նկարագրելով Ներսէսի և նրա օգնականների գործունէութիւնը: Աշխարհական կարգերից միայն ամուսնութիւնն էր մնում: Վանքեր և կուսանոցներ հիմնվեցին: Դրա հետ միասին ամենալայն չափերով հրապարակ հանվեց քրիստոնէութեան վեհագոյն գաղափարներից մէկը — գթասրտութիւնը: Այստեղ էլ Ներսէսը օրինակ էր վերցնում Բիւզանդիայից, ուր աղքատանոցները, անկեղանոցները և այլ այս տեսակ հիմնարկութիւնները փոխարինել էին հին աշխարհի

փիլիսոփայական դպրոցները և, գտնվելով
եկեղեցու խնամքի տակ, բարձրացնում էին
նրա հեղինակութիւնը: Հայոց երկիրն էլ
ծածկվեց հիւանդանոցներով, աղքատանոց-
ներով, որբանոցներով, անկեւանոցներով,
ճանապարհորդներին և օտարներին պատս-
պարող օթեաններով: Վճուված էր որ մու-
րացկանութիւն չը լինի երկրում, և Փաւս-
տոսը հաւատացնում է թէ մուրացկաններ
այլ ևս չէին երևում:

Երևակայելու արժանի տեսարան: Հի-
ւանդները, ընկնաւորները, անգամալոյծնե-
րը, ծերութիւնից ուժասպառ դարձածները,
որբերն ու այրիները կանոնաւոր խնամք են
գտնում, հասարակական հիմնարկութիւնների
հոգածութեան առարկայ են դառնում: Եկե-
ղեցին լուծել է մարդկութեան չափ հին սօ-
ցիալական հարցերից մէկը—աղքատութիւ-
նը, որ արմատախիլ չէ դառնում, այլ ծածկ-
վում է քրիստոնէական բարեգործութեան
յարկի տակ: Եւ այս բոլոր զարմանալի գոր-
ծերը տեղի են ունենում ռւր:—Մի երկրի
մէջ, որ դեռ մի քանի տարի առաջ «գազա-
նամիտ, վայրենի, ճիւղաղաբարոյ» էր,—Ասիայի
խորքում, ուր անսահման բռնապետութիւնը,
կոպիտ ոյժի իրաւունքը ամուր հիմնված էր
ամբոխը ճնշելու, հարստահարելու սկզբուն-
քի վրա:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

3

Դիւթական մի գաւազան էր շարժվել հայոց աշխարհի վրայով և այսպէս գեղեցիկ կերպով փոխվել էր ամեն ինչ: Այդ գաւազանը մի հատ մարդու կամքն էր: Հայկական լեռնաստանում հաստատված այդ բարեգործական դրախտը անշուշտ մի մեծ վկայութիւն էր երկրի մասին: Բայց ի՞նչ վկայութիւն: Արդեօք երկիրը այնքան առաջադիմե՞լ էր, որ հասկանար մարդկայնութեան ամենաբարձր խորհուրդը և անհրաժեշտութիւն համարէր նրան մարմնացնել հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ: Արդեօք ժողովուրդը ձեռք էր բերել այնքան գիտակցութիւն, որ պահպանէր այդ բոլորը, տար ստեղծված հիմնարկութիւններին յարատեւութիւն կամ ըմբռնէր նրանց իսկական նպատակը: Ո՛չ: Շուրջը ոչինչ չէր փոխվել. նոյն երկիրն էր, նոյն խաւարն ու վայրենութիւնը: Եւ եթէ այդ ասիական քառսի մէջ իրանց գլուխները բարձրացրել էին մի լուսաւոր մարդկութեան պատիւ բերող այդքան գործեր, դա միայն այն էր ցոյց տալիս որ մի հատ մարդու անշէջ, հսկայական եռանդը կարող է հրաշքներ գործել:

Հրաշագործութեան համար Ներսէսը շատ աջող հանգամանքներից էր օգտվում: Նա ուժեղ էր, հասկացող, իր ձեռքը հաւաքեց երկրի կառավարութիւնը, քաղաքական

բանակցութիւններ էր վարում Բիւզանդիայի հետ, նրա կամքից էր կախված Արշակունի թագաւորութեան լինելու կամ չը լինելու հարցը: Արշակ թագաւորը չափազանց փոքր ու թոյլ էր այդ կրօնաւորի խելքի և կարողութեան առաջ: Արևելեան փոքրիկ բռնակալի հաճոյքները նա որոնում էր ոչ թէ պետական նշանակութիւն ունեցող գործերի մէջ, այլ զանազան մանր-մուշի հարեմական գուարճութիւնների մէջ: Ներսէսին ոչ հակադրել էր կարող, ոչ նմանվել: Իր եղբօրորդուց մի գեղեցիկ Փառանձեմ խլելու համար նա մի շարք զգուելի սպանութիւններ կատարեց, իսկ նրա աշխարհաշինութեան նմուշն էր այլանդակ Արշակաւանը, գոգերի, մարդասպանների և ամեն տեսակ չարագործների համար շինված այդ քաղաքը, որ հասարակական կարգի, իրաւունքի և ամեն մի օրինական հասկացողութեան քայքայում էր:

Փաւստոսը Արշակին դուրս է բերում մի հզօր թագաւոր և նկարագրում է թէ ինչպէս նա երեսուն տարի շարունակ կուում էր Պարսկաստանի գէմ և ամեն անդամ ջարդում, բնաջինջ էր անում պարսից բանակները: Ապացուցանելու կարիք չը կայ որ այդ երեսնամեայ պատերազմը, այն էլ Շապուհի նման մի թագաւորի դէմ, կարող է միայն առասպել լինել. նոյն իսկ բիւզանդական ա-

հագին պետութիւնը այդպիսի բախտ չէ ունեցել պարսկական պատերազմների մէջ: Ընդհակառակն, յայտնի է, որ Շապուհը այնքան նեղը զգեց բիւզանդական զօրքը, որ Յոբիանոս կայսրը հարկադրված եղաւ հաշտութիւն խնդրել նրանից ու ստորագրել մի ստորացուցիչ դաշնագիր, որի ամենախայտառակ պայմաններից մէկը Արշակին էր վերաբերվում: Արշակը բիւզանդացիների կողմըն էր բռնել. ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ Ներսէսը յունական կուսակցութեան կատարեալ յաղթանակն էր: Եւ ահա բիւզանդացիները իրանց այդ պայմանագրով պարտաւորվում էին այլ ևս չը պաշտպանել իրանց դաշնակից Արշակին, այլ պիտի յանձնէին նրան Շապուհին:

Փաւստոսի հաղորդածները Արշակի քաջութեան և ահեղ զօրութեան մասին առաջին անգամ գնահատել է մեզանում Մովսէս Խորենացին: Կարդալով Փաւստոսի նկարագրութիւնը, նա իրան յատուկ քննադատական նրբութեամբ հասկացել է որ գործ ունի առասպելի հետ և իր կողմից այսպէս է բնորոշել Արշակին. «Ինքնահաւանութեամբ միշտ պարծենում էր ինչոյքների մէջ և երգիչ կանանց մօտ Աքիլլէսից աւելի քաջ և արի ցոյց տալով իրան, նա իսկապէս նման էր կաղ և սրագլուխ Թերսիդէսին»:

Իսկ թէ որքան լաւ էր հասկանում Արշակը պետութեան շահերը, երևում է այն անսահման ազատութիւնից, որ վայելում էր Ներսէսը իր գործերի մէջ: Նրա ստեղծած բարեսիրական բազմաթիւ հաստատութիւնները անագին նիւթական գոհողութիւններով կարող էին պահվել: Եւ այդ միջոցները ծանրացան պետական տնտեսութեան վրա: Ներսէսը հողեր յատկացրեց իր հիմնարկութիւններին. դա մի ծանր բեռ էր, որ բարձվում էր մի փոքրիկ ու աղքատ երկրի վզին. հարկատու ժողովուրդը մի կողմից էլ այդ լուծը պիտի կրէր: Քաղաքական այն հանգամանքների մէջ, որոնցով շրջապատված էր Հայաստանը, միայն ամենակարող իշխանաւորը իր անսահման ոգևորութեան մէջ կարող էր մոռանալ որ չէ կարելի այդ աստիճան զարգացնել պետական բարեգործութիւնը՝ առանց ժողովրդի էական շահերը վտանգելու: Մէջ տեղ ֆրասվողը պետական գաղափարն էր, որի պաշտպանը պիտի լինէր Արշակը: Անպատիժ չէ կարող մնալ մի թոյլ, կազմալուծվող պետութիւն, երբ իր միջոցների մեծ մասը, իր նիւթական ապահովութիւնը զոհ բերէ բարեգործութեան:

Ներսէսը, անշուշտ, ոգևորված էր աշխարհի վրա. աւետարանական մի դրախտ տնկելու մտքով: Բուն քրիստոնեայ գործիչի

համար այդ ոգևորութիւնը այնքան օրինական և հասկանալի է, որ ներսէսի ձեռնարկութիւնները միայն հիացմունք կը պատճառէին, եթէ այդ փայլուն գործունէութեան հետ դուզընթացաբար պետութիւնն էլ առաջադիմէր, ուժեղանար գեղեցիկ կարգ ու կանոնով, կենսունակ հիմնարկութիւններով: Տարաբախտաբար այդպէս չէր. ներսէսը հրնացած շորի վրա կարկատաններ էր միայն դրել, բարեգործութիւնը աճում և զարգանում էր ի հաշիւ և ի վնաս պետութեան: Երկիրը, տալով խոշոր միջոցներ վանքերին, անկեւանոցներին, փոխարէնը ոչինչ չէր ստանում. ասիականութեան մէջ կոշտացած մի ժողովրդի համար չէր կարող փրկարար լինել այն հանգամանքը, որ մարդ դժբախտութեան դէպքում պատրաստ կը գտնէ մի կտոր հասարակական հաց. ընդհակառակն, այդ հանգամանքը աւելի ծուլութիւն և ճրիակերութիւն պիտի սովորեցնէր ժողովրդին:

Ներսէսը, այն, նշանաւոր գործիչ էր, բայց և միակողմանի: Լինելով հայոց աշխարհի միակ հեղինակաւոր, բարենորոգիչ ոյժը, նա կարծեց թէ պարսկական և բիւզանդական ազդեցութիւնների մրցման այդ դաշտում կարելի է և նպատակայարմար է ամբողջ երկիրը մի վանք դարձնել. նա չիմացաւ, որ

այդ երկրին պարտաճանաչ քաղաքացիներ
աւելի հարկաւոր են, քան անկեկանոցներ։
Այդպէս պահանջում էր նոյն իսկ քրիստո-
նէութեան շահը։ Տգիտութիւնն էր, որ շա-
րունակում էր մնալ իբրև անհաշտ թշնամի
ամեն մի նորութեան, ամեն մի բարենորոգ-
ված կարգի։ Դառն փորձեր էին կանգնում
Ներսէսի առջև, փորձեր, որոնք ակներև ցոյց
էին տալիս թէ բարեգործական օթևանները
չեն փրկութիւնը, բայց Ներսէսը անզօր էր
իր արածից աւելին անել և հարկադրված
էր տգիտութեան աղէտների դիմաց զոհել
նոյն իսկ քրիստոնէութեան սկզբունքները։

Աղէտներից ամենամեծը պարսկական
կուսակցութիւնն էր բերում։ Քրիստոնէու-
թեան արտաքին, ձևական բարգաւաճումը,
քնականաբար, մեծ անհանգստութիւն պիտի
պատճառէր նրան։ Յունական աղղեցութիւ-
նը չափազանց զօրեղացել էր, նրա դէմ սլա-
հանջվում էր կռիւ՝ արդէն ահազին չափե-
րով։ Եւ ահա մեր պատմութեան մէջ դուրս
է գալիս առաջին հայը, որ սեփական հայ-
րենիքի աւերիչ է հանդիսանում։ Դա Մեհ-
րուժանն է, մի անձնաւորութիւն, որի մէջ
խտացած են պարսկասէր կուսակցութեան
բոլոր բնորոշ հայեացքները։ Մեհրուժանը
դէն է գցել քրիստոնէութիւնը և ուզում է
ոյժով հարկադրել որ ամենքն այդպէս անեն։

Պարսից բանակը պատրաստ է նրան օգնելու: Պատերազմ և կոտորած է մտցնվում հայոց աշխարհի մէջ: Բարբարոսական արշաւանքը բերում է իր հետ պարսկական ատրուշաններ՝ եկեղեցիների և վանքերի տեղ հաստատելու համար: Պարսկական կուսակցութիւնը շատ լաւ գիտէր թէ ուր է թագնաված իր իսկական թշնամին. Մեհրուժանը քանդում էր յունաց դպրոցները, այրում էր յունարէն գրքերը և հրամայում էր որ ամենքը պարսկերէն սովորեն: Ահա որքան ատելի էին դարձել արեւմտեան ազգեցութիւնն ու արեւմտեան գիտութիւնը: Ամբողջ երկրի ճակատագիրը երկու լեզուների մրցութեան յաղթանակից էր կախված: Աղէտը ծանր կերպարանք էր ստանում մանաւանդ այն պատճառով, որ հայ ժողովրդի համար երկու հզօր մրցակիցներն էլ խորթ էին...

Եւ Մեհրուժանը մենակ չէր, պարսկական կուսակցութիւնը սաստիկ ուժեղանում էր այդ ճգնաժամին, երբ Արեւելքի այդ խուլ անկիւնում վճռվում էր լոյսի և խաւարի հարցը: Փաւստոսի նկարագրութեան նայելով, մենք տեսնում ենք մի ընդհանուր դասակցութիւն, բարոյական աճկում: Հայոց զօրքը ամենից առաջ է վարակվում. զինուորները խմբերով անցնում են պարսից կողմը, Հայաստանի ծայրերը կառավարող կու-

սակալները նոյնպէս անձնատուր են լինում պարսից թագաւորին: «Հայերի թիւը պակասեց», ասում է պատմիչը և այս կարճ խօսքերը վկայում են որ դրութիւնը յուսահատական կերպարանք էր ընդունել: Կարծես ամենքն էին ձանձրացել այն նոր կեանքից, որ հազիւ կէս դար էր, ինչ եկել էր նրանց խլելու ասիականութեան գրկից:

Հայաստանում մնացած հայ իշխանները հաւաքվում են Ներսէսի մօտ: Նրանք քրիստոնեայ են, բայց տգիտութիւնն են մարմնացնում իրանց մէջ: Արշակի արատներն ու ոճրագործութիւնները զգուեցրել էին նրանց: Այս դեռ հասկանալի է, բնական: Բայց տգիտութիւնը կարծել էր տալիս նրանց թէ երբ մի թագաւոր վատ է, չը պէտք է նրան հեռացնել և ազգային անկախութիւնը ապահովել աւելի լաւ միջոցներով, այլ պէտք է գնալ, պարսիկներին տէր կանչել, հայրենի ազատութեան փոխարէն՝ օտարի շղթաների մէջ փաթաթվել: Այս ցանկութիւնն են յայտնում իշխանները Ներսէսին: Արևելեան բռնապետութիւնը երբէք չէ զարգացրել հայրենիքի, ընդհանուրի այդ սրբազան սեփականութեան, հասկացողութիւնը, այլ միշտ ամփոփված է եղել այն դաւանանքի մէջ, թէ պետութիւնը թագաւորն է, թէ այդ թագաւորի անձը միայն պէտք է

տեսնել և նրան միայն երկրպագել: Հայ իշխանների հասկացողութիւնը այդքանն էր: Եւ Ներսէսը զէնք չունէր այդ տգիտութեան դէմ. ոչ նրա աղքատանոցները, ոչ երկիրը մի մեծ վանական հիմնարկութիւն դարձնելու միտքը չէին ուսուցել այդ մարդկանց թէ ինչն է լաւ հայրենիքի շահերի համար և ինչն է վատ...

Ներսէսը միայն խրատում է այդ բողոքաւոր իշխաններին, որ նրանք հաւատարիմ մնան իրանց սեփական բարձր իշխանութեան: Բայց ի՞նչպէս է ապացուցանում այդ անհրաժեշտութիւնը: «Թէպէտ և Արշակ թագաւորը մեղաւոր է Աստուծու առաջ—ասում է նա ի միջի այլոց,—սակայն Աստուած իր անչափ մարդասիրութեամբ խնայում է նրան: Եթէ Արշակը բիւրապատիկ էլ չար լինի, բայց աստուածապաշտ է. և եթէ մեղաւոր էլ լինի, ռակայն ձեր թագաւորն է»: Արդարացնել արատները, յանցանքները աստուածային հովանու տակ առնել—հա ինչ կարողացաւ անել հայոց մեծագործ կաթողիկոսը ճգնաժամի րօպէին: Քրիստոնէութեան ոգին այդ չէր թելադրում. աւետարանական այն սկզբունքը, որ պատուիրում է հանել աչքն անգամ, երբ նա գայթակղութիւն է պատճառում, պիտի հարկադրէր Ներսէսին աւելի իրական միջոցներ գտնել

մի քրիստոնեայ թագաւորութեան կենսական շահերը պաշտպանելու համար: Արշակը նրա խօսքերից աւելի պիտի խրախուսվէր, աւելի ոյժ պիտի ստանար իր ընթացքը շարունակելու համար: Վնասվողը դարձեալ պետական գաղափարն էր. ի՞նչ հեղինակութիւն կարող է ունենալ մի բարձր իշխանութիւն, որի ներկայացուցիչը ազատ պիտի լինի իր կամայականութիւնների մէջ լոկ այն պատճառով, որ քրիստոնեայ է մկրտված...

Արշակունեաց թագաւորութիւնը միայն հին զգեստ չէր. նա սկսեց ցնցոտիներ դառնալ, պատառ-պատառ լինել այն ժամանակից, երբ քրիստոնէութիւնը մտաւ Հայաստան և սկսեց քայլ առ քայլ, բայց շատ դանդաղ կերպով կրթել մտքերը: Գուցէ և Ներսէսը զգում էր թէ Արշակի պէս մարդուն չէ կարելի Աստուծու հովանաւորութեան տակ դնել, բայց ուրիշ կերպ վարվել չէր կարողանում, քանի որ Արշակը հոգևոր գործերի մէջ չէր խառնվում և ազատութիւն էր տուել Ներսէսին գործել այնպէս, ինչպէս ինքն էր կամենում: Արդեօք մի ուրիշն էլ այդպէ՞ս կը լինէր:

Այս հարցը իր լուծումն ստացաւ Արշակի մահից յետոյ, երբ նրա տեղ թագաւորեց նրա որդի Պապը: Դեռ երիտասարդ էր այս թագաւորը, երբ յանձն առաւ երկրի

կառավարութիւնը, բայց հասակը չը խան-
գարեց որ նա ցոյց տայ թէ ինչպէս լաւ է
հասկանում իր գահի շահերը:

Պապը Բիւզանդիայից եկաւ Հայաս-
տան. նա բաւական ժամանակ ապրել էր
յունաց արքունիքում, որի օգնութեամբ էլ
ստացել էր իր հայրենի գահը: Բայց այս
բոլոր հանգամանքները նրան միակողմանի
յունասէր չը դարձրին: Գալով իր երկիրը,
նա կարճ միջոցում հասկացաւ որ Հայաս-
տանը չէ կարող, առանց իր ամենակենսա-
կան շահերը վտանգելու, բացառապէս բիւ-
զանդական ազդեցութեան ենթարկվել: Նա
ի նկատի առաւ և պարսկական կուսակցու-
թեան ոյժն ու նշանակութիւնը և երկու հզօր
հարեանների ազդեցութիւնը հաւասարակշ-
ռելու համար՝ դաշնակցութիւն կապեց պար-
սից թագաւորի հետ: Մի և նոյն ժամանակ
նա, պետութեան շահերը աչքի առաջ ունե-
նալով, ձեռք բարձրացրեց Ներսէսի բարե-
սիրական հիմնարկութիւնների դէմ. յետ խլեց
վանքերին, անկելանոցներին յատկացրած
հողերը, փակեց կուսանոցները, որոնց մէջ
պատսպարված կանանց հրամայեց մարդու
գնալ: Մի խօսքով, Պապը աշխատում էր նո-
րից վերականգնել աշխարհական իշխանու-
թեան վարկը, միջոցներ ձեռք առնելով հո-

գևոր միապետութեան չափազանց ազդեցութեան դէմ:

Նորից լարվեցին կաթողիկոսարանի և արքունիքի յարաբերութիւնները: Նորից Լուսաւորչի տոհմը բողոքողի, դիմադրողի դերի մէջ մտաւ: Բայց Ներսէսը չը կարողացաւ աջողութեան հասնել իր վէճերի մէջ. մահը վերջ դրեց այդ եռանդոտ իշխանաւորի կեանքին: Մեր պատմութիւնը աւանդում է թէ Պապը թունաւորեց Ներսէսին, բայց քննադատութիւնը այժմ համարեա ապացուցել է թէ դա առասպել է, որի մէջ ճշմարտութիւն չը կայ: Ներսէսի մահվան հանգամանքները ցոյց են տալիս որ թոյն չէ եղել այդ տխուր դէպքի մէջ:

Սարսափելի մեղադրանքը, որի տակ ճնշված է եղել Պապի յիշատակը այսքան դարեր, յունական կուսակցութեան կողմից է հնարվել: Այդ կուսակցութիւնը շատ ծանր հարուած կրեց Պապի քաղաքականութիւնից և նրան մնում էր իր այդ թշնամուն հրէշաւոր կերպարանքի մէջ ներկայացնել: Ժամանակակից քննադատութիւնը չէր կարող կրկնել այն ամենը, ինչ սարքել է բարեպաշտ կղերականների երևակայութիւնը Պապի վերաբերմամբ: Փաւստոսը, յունական կուսակցութեան այդ ամենաջերմեռանդ ներկայացուցիչը, ոչինչ չէ խնայել մեր լաւագոյն:

Թագաւորներից մէկին սևացնելու համար։ Նա ասում է թէ Պապը մանկութիւնից դեւերին էր նուիրված. այդ դեւերը ընակվում էին նրա ծոցում օձերի կերպարանքով։ Օձերը համարձակ դուրս էին սողում Պապի ծոցից և ամենքը տեսնում էին նրանց. միմիայն այն ժամանակն էին նրանք թագնւում իրանց տեղը, երբ ներս էր մտնում Ներսէսը։

Յունական կուսակցութիւնը վատաբանում էր իր չը սիրած Թագաւորին և այն պատճառով, որ նա մի շատ նշանաւոր և գեղեցիկ գործ կատարեց։ Հայաստանը Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակից Կեսարիայի մի թեմըն էր, հայոց կաթողիկոսները պիտի Կեսարիայի յոյն հոգևորականութիւնից ընդունէին իրանց ձեռնադրութիւնը և այդ պատճառով հարկադրված էին գնալ Կեսարիա։ Ներսէսի մահից յետոյ Պապը վերացրեց այդ կարգը. հայոց կաթողիկոսը իր երկրում, իր հոգևորականների ձեռքով օծվեց։ Հասկանալի է թէ ինչ վրդովմունք պիտի գցէր այդ քայլը Կեսարիայի յոյն կղերականութեան մէջ։ Այնտեղից յանդիմանութեան թուղթ են գրում Պապին, բանադրում են նրան և նոր կաթողիկոսին, և Փաւստոսը, պատմելով յունական կղերի այդ արարքը մեծ երկիւղածութեամբ, իր կողմից էլ ազգային դժբախտութիւն է համարում Պապի այդ գործը։

Բայց հէնց այդ տեսակ վերաբերմունքը ցոյց է տալիս թէ որքան անարդար էր յունական կուսակցութիւնը: Պապը կատարեալ անկախութիւն տուեց հայոց եկեղեցուն, առաջին քայլն արաւ որ այդ եկեղեցին զուտ ազգային հիմնարկութիւն դառնայ: Սրանով Պապը կամենում էր փոքր ինչ ինքնուրոյնութիւն տալ իր երկրին, որ մինչև այդ օտար ազդեցութիւնների խաղալիք էր միայն: Իսկ այսպիսի մի միտք նրան կարող էր միայն պատիւ բերել:

Կարելի՞ է աստուտալ որ Պապի ձեռքով տապալվեցին Հայաստանի բարեսիրական հիմնարկութիւնները: Ներսէսի մահը ցոյց տուեց թէ որքան ապարդիւն են եղել նրա հսկայական ջանքերը: Բոլոր այդ հիւանդանոցներն ու աղքատանոցները, կլանելով պետութեան միջոցների խոշոր մասը, ոչինչ չէին կարողացել անել հայոց երկրում իբրև քրիստոնէութեան արտաքին նշաններ, և Ներսէսի նպատակը մնացել էր անիրագործելի: Քրիստոնէութիւնը ձրի հացի միջոցով էլ չէր ժողովրդականացել, հաստատ արմատներ չէր դրել ազգաբնակութեան մէջ: Ճիշտ կրկնվել էին միսիօնարական այն ջանքերը, որոնք նիւթական շահերի ոյժի վրա են հիմնում քրիստոնէութեան տարածումը: Բաւական էր որ հող իջնէր ձրի հացի հեղինակը, և հայ-

ոց աշխարհը շտապեց իր նախնիքների մօտ: Փաւստոսը դառնագին գանգատներ է անում: Հեթանոսութիւնը վերանորոգվեց, ասում է նա. մարդիկ ոչ միայն հեթանոսական արգելված արարողութիւններ էին կատարում, այլ և իրանց հին աստուածներին էին երկրպագում: Ներսէսի գործունէութիւնը անհետ կորաւ...

Կղերական պատմիչը ուզում է մեզ բացատրել այդ երևոյթի պատճառները և ամենից առաջ, ի հարկէ, մեղադրում է Պապ թագաւորին, որ, նրա ասելով, թոյլ տուեց վերանորոգել հեթանոսութիւնը: Այս մեղադրանքի մէջ նախ և առաջ դուրս է գալիս այն իրողութիւնը, որ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ արհեստական միջոցներով էր պահվում, աւելի իշխանաւորների հրամանով, քան ժողովրդի համոզմունքով: Երկրորդ՝ Պապի համբերողութիւնը նրա ամենալաւ յատկութիւններից մէկը պիտի համարել: Չէ կարելի ասել թէ նա մի Յուլիան Ուրացոյի պէս ատում էր քրիստոնէութիւնը և ամեն կերպ աշխատում էր որ հեթանոսութիւնը յաղթանակէ: Այն հանգամանքը, որ Պապը անկախութիւն հաստատեց հայոց եկեղեցու համար, մի շատ ուժեղ ապացոյց է որ նրա մտքում չը կար քրիստոնէութիւնը վե-

րացնելը: Նա միայն համբերող էր, և ուրիշ ոչինչ:

Պակաս անմեղադրելի է և ժողովուրդը, որի վրա կշտամբանքներ է թափում Փաւստոսը, ասելով թէ ժողովուրդը վատ էր և այդ պատճառով մոռացաւ քրիստոնէակաների Աստուծուն: Մեղաւորը նա չէր, որ այդ Աստուծուց աւելի լաւ ճանաչում էր իր հին ազգային աստուածներին: Յոյն և ասորի հոգևորականների բազմութիւնը, որ դաստիարակ և առաջնորդ պիտի հանդիսանար մի այդպիսի ժողովրդի մէջ, աչքի ընկնող հեղինակութիւն չը կարողացաւ ձեռք բերել, մընաց մեծ մասամբ խորթ ու օտար: Գեղեցիկ բացառութիւններ բոլոր երևոյթների մէջ են լինում, բայց մենք ունենք այդ օտար կրօնաւորներից երկուսի—Բրքիշոյի և Շմուէլի պատկերները, որոնք ցոյց են տալիս թէ Հայաստանը եկուոր հոգևորականների համար անշահասէր գործունէութեան ասպարէզ չէր միշտ, այլ և պիտի յագեցնէր շատերի փառասիրական և ընչասիրական հակումները:

Պապը յունական կուսակցութեան զոհն է դառնում:—Երկու ազդեցութիւնների կռիւը սաստկանում է:—Հայաստանի բաժանումը յոյների և պարսիկների մէջ:—Բիւզանդականութիւն և քրիստոնէութիւն:—Հայաստանի երկու բաժինները.—հրտեղ էր լաւ:—Պարսիկների միջոցները հայերի յունական քրիստոնէութեան դէմ:

Չորրորդ դարի յուսահատական վերջը:—Ի՞նչ էր սպառնում ճգնաժամը:—Զգացվում է մեծ անհրաժեշտութիւնը:

Պապ թագաւորի համարձակ և անվախ քաղաքականութիւնը չէր կարող անփաստ լինիլ և նրա անձի համար: Հայաստանը այնպիսի երկիր չէր, որին թոյլ տային լինել ինքնուրոյն, տնօրինել իր վիճակը ինչպէս ինքն էր կամենում: Տեսանք որ այդպէս վարվել հայերի հետ չէր ուզում պարսից արքունիքը: Այժմ երբ պարսկական կուսակցութիւնը մի յայտնի չափով բաւարարու-

Թիւն էր ստացել, զլուխ բարձրացրեց նրա հակառակորդը—յունական կուսակցութիւնը: Իր ստացած հարուածները նա մոռանալ չէր կարող, ինչպէս և չէր կարող տեսնել իր այնքան մեծ ազդեցութեան խորտակումը:

Եւ նա սկսեց եռանդով դործել: Թշնամին աչքի առջև էր—Պապը: Նա էր կրօնական համբերողութիւն ցոյց տուել, նա էր զրկել վանականութիւնը կալուածներից և հեղինակութիւնից և ի վերջոյ՝ հանել էր հայոց եկեղեցին Կեսարիայի հպատակութիւնից: Տասնեակ տարիների ջանքերը կորչում էին. յունական ազդեցութիւնը սաստիկ վտանգված էր: Բիւզանդիան, ականջ դնելով Հայաստանից գնացած լուրերին, շտապեց վերացնել քաղաքական և կրօնական տիրապետութեան առջև կանգնած խոչընդոտը: Պապը զոհ գնաց մի մեծ դաւադրութեան: Բիւզանդիայից արձակված հրամանով Հայաստանում գտնվող յոյն զօրապետները ամենաստոր և զգուելի կերպով սպանեցին հայոց Թագաւորին, հրաւիրելով նրան ճաշի և սեղանի վրա խառնելով նրա արիւնը հիւրասիրութեան գինու հետ:

Միայն Լուսաւորչի տոհմը չէր զոհեր տուողը: Արշակունիներն էլ իրանց արիւնով ոռոգեցին այն դաշտը, ուր Արևելքն ու Արևմուտքը մրցում էին իրար հետ: Քրիստոնեայ

Բիւզանդիան հեթանոս Պարսկաստանից պակաս կատաղի ու անգութ չէր այդ դաշտում, երբ պէտք էր պաշտպանել սեփական օգուտները: Կամաց-կամաց յայտնի էր դառնում որ քրիստոնէութիւնը չէ բիւզանդական արքունիքի հոգսերի առարկան...

Պապի սպանութիւնը բիւզանդական գործ էր: Բայց արդեօք հայերը մասնակցութիւն չունէի՞ն այդ եղեռնագործութեան մէջ: Մենք վերևում ասացինք որ նախարարական տներից Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմին նուիրված էին մանաւանդ Մամիկոնեանները: Պապի և Ներսէսի ժամանակ այդ տան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն էր քաջ Մուշեղ Մամիկոնեանը, հայոց զօրքերի հրամանատարը: Երբ Պապին յաջորդում է Վարազդատ Թագաւորը, այն Մուշեղի դէմ մի քանի ամբաստանութիւններ են կազմվում, որոնցից մէկն էլ այն էր, որ «յունաց զօրավարները դրա հրամանով և խորհրդով սպանեցին Պապ Թագաւորին. դա էր որ թշնամացրեց և զրգոեց յունաց Թագաւորին Պապի դէմ, մինչև որ սպանել տուեց նրան»: Փաւստոսի պատմութեան մէջ մնացած այս վկայութիւնը բաւական հաստատ հիմք է ենթադրելու, որ Պապը Հայաստանում գործող յունական կուսակցութեան զոհն էր: Ներսէսի վրէժը յոյն զօրավարների ձեռքով հանվում

էր Պապից: Մուշեղի վրա բարդած մեղադրանքները այնքան համոզիչ են երևում Վարազդատին, որ նա սպանել է տալիս քաջ սպարապետին և այդպիսով հայոց աշխարհը զրկվում է մի քաջ զօրավարից, որ այնքան յաղթութիւններ էր տարել թշնամիների դէմ մղած պատերազմներում:

Որ յունական կուսակցութիւնը առանձին պատճառներ չունէր տխրելու Պապի սպանութեան առիթով, երևում է այն խորհրդակցութիւնից, որ տեղի ունեցաւ հայ իշխանների մէջ, Մուշեղ սպարապետի գլխաւորութեամբ: Հարց եղաւ՝ թէ պէտք է յոյներից վրէժխնդիր լինել թագաւորի սպանութեան համար: Եւ պատասխան տրվեց թէ պէտք չէ: Յունական կուսակցութիւնը չէր կարող պարսից հեթանոս թագաւորի աջակցութիւնը խնդրել, իսկ իր սեփական միջոցներով անկարող էր յոյների դէմ պայքար մղել: Ուստի վճռվեց. «Ինչ եղաւ, եղաւ. ծառայենք յունաց թագաւորին, յունաց իշխանութեան հնազանդվենք, ինչպէս յունական թագաւորութեան կամքն է, թող այսպէս էլ վարվեն մեզ հետ»:

Բայց այդպէս անելն էլ հեշտ չէր: Հրապարակ իջաւ պարսկական կուսակցութիւնը և երկիրը դարձեալ քարուքանդ եղաւ պարսկական պատերազմներից: Դարձեալ պարս-

կական ազդեցութիւնը գերակշռող հանդիսացաւ: Յոյները, չը կարողանալով հաշտվել այդ իրողութեան հետ, համաձայնութիւն կայացրին պարսիկների հետ և Հայաստանը, այդ փոքրիկ, անհանգիստ, ուժասպառ երկիրը, բաժանվեց երկու հզօր հարևանների մէջ: Արշակունի թագաւորութեան խզուկ մնացորդը Հայաստանի պարսկական մասում կարող էր շարունակել իր գոյութիւնը: Հաւատարիմ մնալով հին արևելեան բռնապետների սովորութեան, Սասանեանները թոյլ տուին որ հայերը պահպանեն իրանց ինքնավարութեան ձևը, հպատակվելով պարսից իշխանութեան: Այդպէս չարին յոյները: Յունական Հայաստանը դարձաւ բիւզանդական մի գաւառ և այդտեղ սկսեցին հայերին յունացնել: Քրիստոնէութիւնը յունական կառավարութեան համար քաղաքական գործիք էր. նա չը կարողացաւ իր իսկական շահերը բարձրացնել քաղաքական հաշիւներից: Եւրօպական կուլտուրայի տեսակէտից հարկաւոր էր որ քրիստոնեայ Հայաստանը ուժեղացվի, դառնայ մի տոկուն պատուար ասիականութեան դէմ: Բայց դրա փոխարէն նա բաժան-բաժան դարձաւ, աւելի ևս թուլացաւ և իր մեծ ու կարևոր մասով պարսկականութեան սեփականութիւն եղաւ:

Յունական ծրագիրը մեծ աղէտ էր Հայ-

աստանի համար: Ունենալով յայտնի չափով միաձոյլ մի ամբողջութիւն, նա հազիւ էր կարողանում պահպանել քաղաքական ինքնուրոյնութիւն, օգուտ քաղելով մանաւանդ այն հանգամանքից, որ երկու հակասական, իրար անհաշտ ազդեցութիւններ, մէկը Արեւմուտքից, իսկ միւսը՝ Արեւելքից, միշտ ընդհարվում էին նրա հողի վրա և մշտական մրցութիւնը չէր թոյլ տալիս որ դրանցից մէկն ու մէկը հաստատվի վերջնականապէս և ջնջէ տեղական անկախութիւնը: Այժմ այդ թշուառ, բայց միակ փրկարար հանգամանքն էլ վերացաւ: Բաժանված երկու մասի, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ հաստատվում էր մի մշտական ազդեցութիւն, երկիրը հեշտութեամբ պիտի կորցնէր իր ինքնուրոյն դէմքը իբրև պատմական մարմին: Իւրաքանչիւր բաժին պիտի ձուլվէր այն պետութեան հետ, որի սեփականութիւնն էր դարձել:

Կարևորը պարսկական բաժինն էր, այնպէս որ կարելի է ասել թէ այդ բաժանումով ասիականութիւնն էր յաղթանակ տանում արևմտեան քրիստոնէութեան աջակցութեամբ: Պարսկական բաժնումն էր Արաբսի հովիտը, հայութեան սիրտը և ոյժի զգլխաւոր աղբիւրը: Իր այդ սրտի մէջ Հայաստանը զօրաւոր հարուածի ենթարկվեց: Հայոց Արշակ թագաւորը, որի ժամանակ տեղի

ունեցաւ աղետարեր բաժանումը, մեծ մտա-
տանջութեամբ էր նայում, ինչպէս պատմում
է Ղաղար Փարպեցին, Հայաստանի վրա ծան-
րացած երկու օտար լուծերին և երկար
կշռում էր թէ դրանցից որը պիտի ընդու-
նել: Յունաց ամբողջ բաժինը, չը նայած որ
բազմաթիւ գաւառներից էր բաղկացած, հա-
զիւ թէ մի հատ Այրարատ արժէնար, որ
պատկանում էր պարսիկներին: Հեռանալ
Արաքսի գեղեցիկ, առատ հովտից շատ ծանր
էր թագաւորի համար, բայց ի՞նչ անել, երբ
այդտեղ կախվել էր պարսկական խեղդուկ
մթնոլորդը: Պարսիկը այժմ առաջվանը չէր:
Նա խրոխտ արհամարհանքով էր նայում հայ-
ին, որ առաջ իր քրիստոնէութեամբ դեռ
փոքր ի շատէ վտանգաւոր կարող էր լինել,
միանալով Բիւզանդիայի հետ: Այժմ չը կար
այդ երկիւղը, գոնէ պարսիկները կատարեալ
տէր էին իրանց բաժնում և կարող էին ա-
պագայ վտանգները հեռացնել, իրանց ուզա-
ծի պէս դաստիարակելով հայերին:

Արշակը չը կարողացաւ հաշտվել ար-
համարհվող թագաւորի դրութեան հետ և ա-
ւելի լաւ համարեց կամովին աղքատութեան
մէջ ապրել, քան մնալ թշնամի տարրի ստըր-
կութեան մէջ, ուստի տեղափոխվեց յունաց
բաժինը: Անհատների համար երբէք դժուար
չէ այսպիսի ծանր հարցեր լուծել: Այն, ինչ

արաւ Արշակը, չէր կարող անել Արարատ-
եան ամբողջ աշխարհը: Եւ մեծ հարց է՝
արդեօք յունական բաժինը կարող էր աւե-
տեաց երկիր դառնալ հայութեան համար:
Արշակից հարիւրաւոր տարիներ յետոյ Վաս-
պուրականի, Կարսի թագաւորները և իշ-
խանները թողին իրանց կալուածները յոյ-
ներին և անցան բիւզանդական հողը, որպէս
զի կարողանան ապրել Արևելքից արշաւող
մօնօլական ցեղերի ձեռքից: Բայց չապրե-
ցին նրանք, իսկ նրանց թողած երկիրները
շարունակեցին անտէր ապրել օտար լուծի
տակ: Կան հարցեր, որոնց լուծողը միայն
հայրենիքը կարող է լինել:

Պարսիկները իսկոյն չը յարձակվեցին
հայկական քրիստոնէութեան վրա, այլ նախ
միջոցներ ձեռք առան որ անվնաս դարձնեն
նրան, հեռացնելով արևմտեան ազդեցութիւ-
նից: Յունական լեզուն, որ Սասանեանների
համար քաղաքական մեծ վտանգ էր, արգել-
վեց պարսկական բաժնում և կրօնական պէտ-
քերի համար թոյլատրվում էր միայն ասո-
րական լեզուն, իսկ ուրիշ դէպքերում պար-
տաւորականը, իհարկէ, պարսկերէն լեզուն
պիտի լինէր: Ասորիները պարսիկների հա-
մար վտանգաւոր չէին կարող լինել, քանի
որ մեծ մասամբ պարսկահպատակներ էին:

Մենք շատ անգամ տեսանք որ ասորի-

ները յոյների հետ գործում էին Հայաստանում իբրև հոգևորականներ և ուսուցիչներ։ Քրիստոնէութեան տարածման գործում ասորիները հանդիսացան շատ եռանդոտ ու տոկուն քարոզիչներ և հասան մինչև Միջին Ասիա և Հնդկաստան, ուր տնկեցին աւետարանական վարդապետութեան առաջին սերմերը։ Բայց ասորական ազգը առանձին ընդունակութիւն ցոյց չը տուեց մտաւոր գործունէութեան մէջ։ Անկասկած, ասորի հոգևորականութեան տղեցութիւնը մեծ էր Հայաստանում, որովհետև նա, այնուամենայնիւ, անհամեմատ բարձր էր հայ հոգևորականութիւնից իր զարգացմամբ։ Եւ այդ ազդեցութիւնը նշանաւոր հետքեր է թողել հայերի քրիստոնէական կրթութեան վրա, մասնաւանդ այն շրջանում, երբ հայերը սեփական ոչինչ չունէին և պիտի ուրիշներից սովորէին ամեն ինչ։ Որքան էլ չորրորդ դարում քրիստոնեայ եկեղեցին մի էր ամենքի համար և յոյն ու ասորի հոգևորականների մէջ տարրերութիւն չէր կարող լինել դաւանաբանական կողմից, բայց բոլորովին հաւանական է, որ այդ երկուսի մէջ մրցութիւն կար Հայաստանում բացարձակ ազդեցութիւն ձեռք բերելու համար։ Ասորիները լաւ օգտւում էին իրանց քաղաքական դրութիւնից, այն հանգամանքից, որ իրանք յոյների պէս

վտանգաւոր մի տարր չէին պարսից կառավարութեան աչքում: Բացի բարոյական նըշանակութիւնից, Հայաստանում տիրապետելը ասորիների համար ունէր և նիւթական մեծ շահ:

Եւ ահա, երբ Հայաստանի պարսկական բաժնում վերացաւ յունարէնը, ասորական լեզուի և հոգևորականութեան կատարեալ տիրապետութիւնը եկաւ: Այնպէս որ հայերը արեւմտեան քրիստոնեայ աշխարհի հետ հաղորդակցութիւն կարող էին ունենալ ասորիների նման մի ասիացի խեղճ, ընդհանրապէս յետամնաց ազգի միջոցով: Պարսկական համբերողութեան արժանացած ասորի քրիստոնէութիւնը, զրկված լինելով յունական կենդանացնող աղբիւրներից, չէր կարող հայերի մէջ պահպանել նոյն իսկ այն արտաքին պաշտօնական կերպարանքը, որ ունէր մինչև այդ. հետզհետէ նա պիտի աւելի էլ տկարանար, չոր ու անպտուղ դառնար:

Այսքան յուսահատական էր դրութիւնը չորրորդ դարի վերջերում: Հայ ժողովուրդը զրկվում էր իր հին ազգային ստացուածքներից. նա ունէր մի հին, ծակծակած, մաշված քաղաքական իշխանութիւն, որի գոյութիւնը

ամբողջապէս պարսից Շահերի կամքից էր կախված: Ներքին մրցութիւններից թուլացած, հեղինակութիւն և ոյժ կորցրած թագաւորութիւնը հետզհետէ ստուերային էր դառնում մաս-մաս ծուլատված, կուսակցութիւնների բաժանված երկրի մէջ: Քրիստոնէութիւնը ճնշել էր հին ազգային կրօնը և դեռ շարունակում էր կուել նրա մնացորդների հետ, բայց ինքն էլ միշտ մնում էր ինչ-որ պաշտօնական կեղև, խորթ ու անհասկանալի մի ուսմունք: Համարեա մի ամբողջ դար տևած մրցութիւններն ու զոհերը չէին կարողացել նրա համար գոնէ մի անձուկ ճանապարհ հարթել դէպի ժողովրդի գիտակցութիւնը: Հայաստանը կոխկուտվել, ոտի տակ էր ընկել ասիականութեան և եւրոպականութեան պայքարի մէջ և այժմ, երբ թուլացած, ուժասպառ տարածված էր, պատմութիւնը կարծես պատրաստվում էր իր հեղ դատավճիռը կարդալ այդ դիակի վրա:

Դա ութ դարերի մի պատմութիւն էր: Ութ երկար ու միանման դարեր անցել էին Հայաստանի գլխով, ամփոփել էին նրան ասիականութեան ծոցում: Բայց նրանց ծանր ու անհեթեթ ծաւրերը յանկարծ տակն ու վրա դարձան, հանդիպելով մի նոր հոսանքի, որ ուղում էր կանգնեցնել, յետ մղել նրանց,

դուրս նետել սովորական ընթացքի ճանապարհից:

Անպատիժ չէր կարող անցնել այդ հսկայական յեղաշրջումը: Ասիան անաւոր ճիգեր էր թափում իր ստացուածքը ձեռքից չը տալու համար: Եւ անհա հայ աշխարհի վրա բարձրագլուխ արշաւում էր իրանականութիւնը իր խաւար ոյժի ամբողջ թափով: Ի՞նչը պիտի դիմադրէր նրան:— Հայաստանի քրիստոնէութիւնը, օտար լեզուով խօսող, ներսէսի բարեգործութիւններով միայն յայտնագործված քրիստոնէութիւնը: Հնարաւոր բան էր:

Ճգնաժամը մեծ էր, բայց— աւելացնենք — ոչ օրհասական: Նրան զգալ սկսեցին Հայաստանում— անհա ինչու չէր նա օրհասական: Զգալը կենդանութիւն է: Կային մարդիկ— անհատներ միայն, — որոնց մտքի մէջ ձեւակերպվում էր փրկութեան գէնքը: Օղի մէջ տարածվել էր և ըմբռնելի էր դառնում մի մեծ անհրաժեշտութիւն— կենդանացնել ժողովրդի ներքին ոյժերը, տալ նրանց ստեղծագործելու, դուրս թափվելու միջոցներ: Փորձերը և փորձանքները անօգուտ չէին անցել: Լուսաւորչի տոհմի մեծ ջանքերը, վերջապէս, մերկացրին թէ ինչն է պակասում:

Նրկրի չարչարանքների, ճգնաժամի մէջ

ծնվեց համեստ միտքը, որ գնաց ասիականութեան սպառնանքների դէմ և յայտարարեց թէ այդ երկիրը պիտի ապրէ:

Այդ միտքը մի քանի առաջաւոր մարդկանց մէջ էր ապրում: Բայց նրան իրականացնողը, կեանքի հրաւիրողը մի մարդ էր միայն, և այդ մարդը ս. Մեսրոպն էր...

ԵՐԲՈՐԴ ՄԱՍ

ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

Ա.

Կորիւն վարդապետ:—Նրա գրած կենսագրութեան արժէքը:—Հարուստ տեղեկութիւններ չունենք:—Մեսրոպ թէ Մաշտոց:

Մեծ անձնաւորութիւնները այնքան աւելի հասկանալի են լինում հեռաւոր սերունդներին, որքան շատ յիշատակութիւններ են մնում նրանց մասին: Մեսրոպը իր կատարած գործով ամենամեծն է մեր պատմական հերոսների մէջ: Իր այդ անուան համապատասխան էլ մի բացառիկ, գոնէ մեզանում չեղած, բախտի է նա արժանացել.— առաջին հայ գործիչն է նա, որ ականատեսի ձեռքով գրված առանձին կենսագրութիւն ունի:

Այդ ականատեսը Կորիւն վարդապետն է, Մեսրոպի աշակերտներից մէկը: Ուրեմն, մի շատ մօտիկ, բարերարված մարդու վկայութիւն: Ուրիշ անկախ և ինքնուրոյն աղ-

բիւրններ չը կան. թէև Մեսրոպի մասին խօսում են մեր ուրիշ մատենագիրներն էլ, բայց Կորիւնի տուածից աւելի բան ոչ ոք համարեա չը գիտէ. ամենքի համար աղբիւրը Կորիւնն է: Այստեղից պարզ է այն կարևոր նշանակութիւնը, որ ունի Կորիւնի գործը՝ հայոց պատմութեան ամենանշանաւոր, նմանը չունեցող մի շրջանի լուսաբանութեան համար: Մենք նրան պիտի լսենք, նրանից պիտի սպասենք մեղ յուզող բազմաթիւ հարցերի լուծումը:

Կարգում ենք այդ պատմութիւնը, տեղեկութիւններ իմանում ենք, բայց, տարաբախտաբար, իմանում ենք և այն, որ Կորիւնը մեզ բոլորովին չէ գոհացնում, որ նա շատ քիչ բան է տալիս մեզ: Իբրև պատմական երկասիրութիւն, շատ խեղճ գործ է դա: Շատ համառօտ, փաստերի կողմից վերին աստիճանի սակաւախօս, իսկ դատողութիւնների կողմից չափից դուրս շատախօս մի կենսագրութիւն, որի մէջ ամեն քայլում երևում է հիացած աշակերտը, բայց չը կայ պատմաբանը, որ ներկայացնէր իր տեսած մարդու և նրա կատարած գործի ամբողջ պատկերը:

Իզուր չէ Կորիւնի գործը առաջին ինքնուրոյն պատմագրութիւնը հայերէն լեզուով: Երբ հայի լեզուն բացվեց, երբ նա մի խա-

ւար ժողովրդից դարձաւ գիր ու մտածութիւն ունեցող ժողովուրդ, նրա առաջին գործը եղաւ պատմել թէ ով էր, որ այդպիսի մի հրաշք ստեղծեց: Իբրև մեր ինքնուրոյն պատմագրութեան երախայրիք, այդ առաջին պտուղը, բնականաբար, այնքան խակ պիտի լինէր, որ չը համապատասխանէր իր ահագին նշանակութեան: Աշակերտը շատ աղքատիկ փաստեր է հաղորդում իր մեծ ուսուցչի կեանքից, բայց սրպիսի հաճութեամբ անձնատուր է լինում կրօնական—բարեպաշտական խոհերին:

Մեսրոպի առաջնորդութեամբ հայը նոր նոր է սկսում ըմբռնել թէ ինչ է եղել այն կրօնը, որ հարիւր տարի առաջ մտցրել էր Գրիգոր Լուսաւորիչը: Նոր բացվում են նրա առաջ քրիստոնէութեան պարզ ու լայն հօրիզոնները և նա, իբրև արդէն գիտակցող հաւատացեալ, ջերմեռանդութեամբ փարում է այդ կրօնին, մոռանալով ամեն ինչ: Մեսրոպը անապատական էր և նրա աշակերտներն էլ նոյն ոգով կրթվեցին: Ամեն ինչ քրիստոնէութեան համար—այս էր նշանաբանը: Եւ Կորիւնը անկարող էր, իհարկէ, լայն հայեացքների տէր մի պատմիչ լինել: Եկեղեցին մեծ եռանդով տարածում էր սրբերի վկայաբանութիւնները, որոնք պատմում էին քրիստոնէութեան համար նահատակվածների

կեանքը, հրաշագործութիւնները, առաքինութիւնները: Այդպիսի գրականութեան վրա կրթված Կորիւնը իր ուսուցչի մասին էլ գրել է վկայաբանութեան նման մի բան, որի մէջ Մեսրոպը ամենից առաջ մի սուրբ է, որի կեանքը այս և այն նմանութիւնն ունի հին մեծ սուրբերի հետ, որի գործերը համապատասխանում են ս. Գրքի այս կամ այն տեղին: Այս նմանութիւնները, այս համեմատութիւններն են գրաւում նրան, մոռացութեան տալով կեանքի շատ փաստեր, բաւականանալով ընդհանուր խօսքերով, սեղմ և շատ տեղերում անհասկանալի բացատրութիւններով:

Աւելացրէք և այն, որ Կորիւնի փոքրիկ աշխատութիւնը թէ հեղինակի տարօրինակ ոճի և թէ արտագրողների տգիտութեան պատճառով դարերի ընթացքում մութ ու անհասկանալի է դարձել շատ կէտերում: Իսկ այս բոլոր ցաւալի պակասութիւնների շնորհիւ մեր մեծ հերոսի կեանքը լիակատար չէ ներկայանում մեզ, շատ բան անգառնալի կերպով կորել է դարերի խաւարի մէջ: Ըստ երևոյթին, Կորիւնը գլխաւորապէս ուշադրութիւն դարձրած պիտի լինէր Մեսրոպի այն գործի վրա, որ հիացմունք է պատճառել նրան և նրա ժամանակակիցներին, այսինքն տառերի գիւտի վրա: Բայց այդտեղ էլ Կոր-

իւնը մի աններելի սակաւախօսութիւն է պահպանել, երկու-երեք մութ բացատրութիւններով է բաւականացել, այնպէս որ ստացվում է մի այնպիսի տպաւորութիւն՝ կարծես թէ նա սկանատես չէ եղել, լսել է տառերի գիւտը հեռու մի տեղ, հեռաւոր մի ժամանակում, և ինքն էլ չը գիտէ թէ ինչպէս է տեղի ունեցել և ինչ բան է այդ գիւտը: Մենք նոյն իսկ չը գիտենք հաստատապէս՝ ի՞նչ է արել Մեսրոպը, արդեօք հնարե՞լ է նոր տառեր թէ կարգի է բերել եղածները:

Կայ նոյն իսկ աւելի ցաւալի մի պակասութիւն: Իր ուսուցչին Կորիւնը ամեն տեղ անուանում է Մաշտոց, մինչդեռ Մովսէս Պորենացու պատմութեան մէջ նա անուանված է և Մեսրոպ: Հայ ազգը դարերի ընթացքում ընդունել և նուիրագործել է այս վերջին անունը *), որ, իհարկէ, չէ կարող Պորենացու հնարածը լինել: Այս անուններից զորն է իսկականը,—չը գիտենք: Եւ սա էլ մի փաստ է, որ ցոյց է տալիս թէ մեր մեծ հերոսի կեանքը լաւ յայտնի չէ մեզ:

---

*) Այդ իսկ պատճառով մենք էլ մեր այս աշխատութեան մէջ գործ ենք ածում Մեսրոպ անունը, իբրև ընդհանրութեան ծանօթ և սիրելի մի անուն:

Արքունի դիւանադպիրը:—Սահակ կաթողիկոս:
—Մեսրոպի ճգնաւորական կեանքը:—Միսիօնարա-
կան գործունէութիւն:—Գողթան գաւառում:—Հեթա-
նոս հայերի դիմադրութիւնը:—Բռնութիւնը հանճա-
րեղ միտք է ծնեցնում:

Հայոց Սոսրով երրորդ թագաւորի օրով
(396—399) արքունիքում ծառայում էր մի
գիւղացի հայ: Նա ծնվել էր Տարօն գաւառի
Հացեկաց գիւղում (Թլականը յայտնի չէ) և
Վարդան անունով բարեպաշտ մարդու որ-
դին էր: Մանկութեան հասակում նա լա-
կրթութիւն ստացաւ. սովորեց պարսկերէն և
ասորական լեզուները, ծանօթացաւ և յու-
նարէնի հետ: Հաւանական է, որ նա Ներսէս
Մեծի բացած դպրոցներից մէկի սանն էր:

Վերջացնելով ուսումը, նա թողեց իր
ծննդավայրը, գնաց Արարատեան նահանգը,
ուր հայոց արքունիքում զինուորական ծա-
ռայութեան մէջ մտաւ: Լեզուագէտ, ընթեր-

ցասէր տարօնացին չը կորաւ զինուորական գնդերի մէջ. զօրքը և պատերազմական արուեստը չը խեղդեցին նրա մէջ գրասիրութիւնը, և նա դարձաւ թագաւորական դիւանի գրագիր: Արքունիքը ծանօթացրեց նրան աշխարհական կարգերի հետ, իսկ դիւանական գրագրի պաշտօնը բաց արեց նրա առջև վարչական աշխարհը: Մեսրոպը—սա էր տարօնացի գեղջուկ հայը — մեծ փորձ ձեռք բերելու, երկրի քաղաքական և ներքին հանգամանքները լաւ ուսումնասիրելու գեղեցիկ յարմարութիւններ ունէր:

Բայց փայլուն արքունիքը, հրամայող, կարգադրող իշխանութիւնը մինչև վերջը չը գրաւեցին նրան: Նոյն թոսրով թագաւորի ժամանակ Լուսաւորչի տոհմը նորից իր դերի մէջ մտաւ, կաթողիկոսական աթոռի վրա նստեց Ներսէս Մեծի որդին, Սահակը:

Հանգամանքները այնքան փոխված էին, որ նա չէր կարող հետևել իր հոշակաւոր հօր քաղաքականութեան: Ստացած լինելով յունական գեղեցիկ կրթութիւն, Սահակը մնաց յունասէր, բայց այդ յունասիրութիւնը լայն ու կտրուկ միջոցներով արտայայտելու կարողութիւնից զրկված էր: Հօր ե որդու մէջ կար արդէն այն մեծ տարբերութիւնը, որ որդին պարսկահպատակ էր և կաթողիկոսութիւն էր անում Հայաստանի այն մասում,

ուր պարսիկները բացարձակ տէրեր էին: Եւ Սահակը ստիպված էր հաշտ ասլրել պարսից կառավարութեան հետ: Ներսէսը անվախ գործում էր պարսկական կուսակցութեան դէմ, մինչդեռ նրա որդին պարտաւոր եղաւ գնալ Պարսկաստան, ներկայանալ Թագաւորին, խնդրել նրա բարեհաճութիւնը զանազան հարցերի վերաբերմամբ: Հայաստանի բաժանումը տկարացրել էր ոչ միայն Թագաւորական իշխանութիւնը, այլ և հայոց կաթողիկոսի քաղաքական նշանակութիւնը: Բանը ախ տեղ հասաւ, որ պարսից արքունիքը նոյն իսկ խառնվում էր կաթողիկոսական գործերի մէջ:

Այլ ևս անհնարին էր Ներսէս Մեծի և նրա նախորդների խրոխտ ու բարձրագլուխ քաղաքականութիւնը: Եւ Սահակը չունէր էլ իր հօր ահագին եռանդը: Նա մրցող, պահանջող չէր, այլ մի խաղաղասէր քրիստոնեայ հովուապետ, որ աշխատում էր այնքան, որքան թոյլ էին տալիս հանգամանքները: Լուռ ու հանդարտ ջանքեր էր գործ դնում եկեղեցին բարեկարգելու համար, այդ ջանքերի մէջ էլ նրա համար պահված էր իսկական մեծութիւնը:

Եկեղեցական բարեկարգութիւնը և քրիստոնէութեան տարածումը ապահովելու համար Սահակն էլ ոյժ տուեց վանականու-

թեան: Նա ինքն էլ անձամբ սիրում էր ճշգրտաւորական կեանքը և հիմնեց անապատականների մի առանձին կարգ, որի հետ ինքն էլ ենթարկում էր իր անձը խիստ պահեցողութիւնների և զրկանքների: Եւ նրա օրինակը, դուցէ և առաջարկութիւնը, երևի, մեծ ազդեցութիւն արաւ արքունի դիւանադպրի վրա: Մեսրոպը թողեց իր պաշտօնը, հոգևորական կոչում ստացաւ, ապա անցաւ անապատական կրօնաւորների կարգը, դարձաւ մշտական աղօթքների և զրկանքների մէջ ապրող մի ճգնաւոր:

Բայց մենք չը պէտք է երևակայենք Մեսրոպին մի այնպիսի ճգնաւոր, որ ընդ միշտ հեռանում է աշխարհից, կտրվում է մարդկութիւնից և անապատի ու անյայտութեան մէջ կատարեալ ինքնամոռացութեան հասնելով՝ իր հոգու փրկութեան համար է տանջվում: Մեսրոպը մարդկանցից չը հեռացաւ. հաւաքելով աշակերտներ, նա սկսեց ման գալ մարդկանց միտքը լուսաւորելու, քրիստոնէութիւն քարոզելու համար: Չը գիտենք, նրանից առաջ եղե՞լ են հայ հոգևորականներ, որոնք կատարում էին այսպիսի առաքելութիւններ, թէ ոչ: Կարելի է յամենայն դէպս ասել որ Մեսրոպի պէս տաղանդաւոր միսիօնար դեռ չէր եղել հայերի մէջ: Նա զինված էր թէ անշէջ եռանդով և թէ հազուա-

դիւտ գիտութեամբ: Ամենագլխաւորն այն էր, որ նա կարողանում էր խօսքը հասկանալի դարձնել: Խորենացին պատմում է որ Մեսրոպը եկեղեցում նախ կարդում էր գրքերը ասորերէն լեզուով, ապա թարգմանում էր հայերէն, ուստի ամեն տեղ նրան հասկանում էր ժողովուրդը. մինչդեռ երբ Մեսրոպը չէր լինում, երբ կարդացածի թարգմանութիւնը չէր տրվում, ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում:

Աւելորդ է ասել որ այս գրութիւնը հանճարեղ տարօնացու սրտի մէջ խոր արձագանք էր տալիս: Եւ նրա առջև հետզհետէ բացվում էր մեծ անհրաժեշտութիւնը: Հասկանալի խօսքի հզօր ազդեցութիւնը աւելի շեշտվում, աւելի շօշափելի, տանջող էր դառնում մանաւանդ այն պատճառով, որ Մեսրոպը գործում էր Հայաստանի արեւելեան ծայրերում:

Արարատեան դաշտից դէպի արեւելք և հիւսիս-արեւելք դանվող երկիրները Մեսրոպի ժամանակ սարսափելի համբաւ ունէին. Կորիւնը անուանում է այդ տեղերը «անկարգ, անդարման, գազանամիտ, վայրենագոյն, ճիւղաբարոյ»: Այդ համբաւը, ի հարկէ, իր հիմքն ունէր: Սիւնիքը և Արցախը վայրենի լեռնաշխարհներ են. անմատչելի բարձրութիւններն ու խորխորատները, կլիմայական

դաժան պայմանները, հազորդակցութեան ճանապարհների բացակայութիւնը ստեղծում են ազգաբնակչութեան համար մի առանձնացած կացութիւն, խիստ հնապաշտ աւանդապահութիւն, բարբերի կոպտութիւն: Կտրուված լինելով դրսի աշխարհից, լեռները միշտ յետամնաց են, անհիւրընկալ. այնտեղ ապրող մարդը շարունակ զբաղված է վայրենի, անեղ բնութեան հետ կուելով, որպէս զի կարողանայ իր ապրուստը հայթայթել. մտաւոր-իմացական կեանքի համար ոչ տրամագրութիւն կայ, ոչ պահանջ, ոչ նոյն իսկ յարմարութիւն: Այդ պատճառով էլ Հայաստանի այդ լեռնաշխարհում հեթանոսութիւնը պահվում էր մի յամառութեամբ, որ, ըստ երևոյթի, անընկճելի էր:

Ահա այդ դժուար մատչելի տեղերն էր Մեսրոպը ընտրել քարոզչութեան ասպարէզ: Նա սկսեց Գողթան գաւառից:

Բայց այս գաւառը Սիւնիքի և Արցախի լեռնաստանների պէս մի անլոյս աշխարհ էր: Այստեղ մարդկային միտքը գործում էր: Եւ եթէ Գողթանը մինչև Մեսրոպի ժամանակը մնացել էր հեթանոսութեան մէջ, պատճառն այն էր, որ նա մի առանձին նշանաւոր դեր էր կատարում հայկական հին աշխարհի մէջ: Ազգային հին աստուածների, հին հերոսների աւանդապահն էր նա և հե-

Թանոս հայութիւնը ոգևորողը: Յայտնի են Գողթանի երգերը: Յայտնի է որ գինով առատ այդ գաւառում ժողովրդական հանճարը բանաստեղծութեան մէջ պատկերացնում էր հին հայերի աշխարհայեցողութիւնները, գաղափարները, նախնիքների պաշտամունքը: Այնտեղ, ուր կեանքը ժամանակի ընթացքում հզօր աւանդութիւն է դառնում և այդ աւանդութիւնը ժողովրդի սրտի մէջ գեղեցիկ բանահիւսութեան, առօրեայ հնչուն երգի է փոխվում,—այնտեղ չէ կարող հեշտութեամբ և շուտով մոռացվել պաշտամունքը: Երգը չէր թողնում որ մեռնէ, անհետանայ անցեալը, նա այդ անցեալի ձայնն էր և անուշիկ ելևէջներով, սրտին հարազատ հնչիւններով միշտ կենդանի էր մնում: Կճր Հայաստանի մէջ մի ուրիշ Գողթան,—չը գիտենք: Եւ եթէ միայն Գողթանն է կարողացել երկար ժամանակ պահել իր երգերի պատառիկները ու անմահացնել նրանց մեր գրականութեան մէջ, դա ապացոյց է այն բանի, որ նա ամենքից շատ պինդ էր կպած իր հնութեան:

Մեսրոպը այստեղ առանձին դժուարութեան հանդիպեց: Քարոզչութիւնն անզօր էր, և նա դիմեց տեղական իշխանի աջակցութեան: Նորից քրիստոնէութիւնը յենվում էր հրամանի, իշխող գաւազանի վրա: Կրկնվում են Տրդատի ժամանակները: Կորիւնը պարզ

չէ խօսում, բայց Ազաթանգեղոսի նման ասում է. «Մեծամեծ նշաններ էին երևում, դեերը զանազան նմանութեամբ փախստական լինելով, ընկնում էին Մարաց կողմերը»: Այդ դեերը, ինչպէս և Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակ, հեթանոսութեան պաշտօնեաներն ու կողմնակիցներն էին, որոնք տեղի տուին բռնութեան ոյժին և փախան:

Բռնութիւն, դիմադրութիւն, տանջանք: Նրանք յաղթանակով վերջացան, բայց ինչպէս պիտի լինէր այն ճգնաւորի դրութիւնը, որ շարունակ մաշում էր իր մարմինը երկնքի սիրոյ համար: Գուցէ մի ուրիշը հանգիստ խղճով շարունակէր իր գործը, ուրախ լինելով որ Աստուծու գործը հաստատվեց հեթանոսութեան բոյնի մէջ: Բայց Մեսրոպը մեծ, զգայուն սրտի տէր մարդ էր: Նա չուրախացաւ, ընդհակառակն, յաղթութիւնը դառն տրտմութիւն էր նրա համար. յաղթողը նոյն իսկ լաց էր լինում և ասում. «Տրտմութիւն է ինձ և իմ սրտի ցաւերը անպակաս են իմ եղբայրների և ազգականների համար»: Ո՞վ գիտէ, գուցէ մի քանդված մեհեան կամ մի արիւնաթաթախ դիակ փորփորում էին նրա լուսաւոր միտքը և տանջում նրան իբրև լուռ, արիւնոտ հարցեր. ինչո՞ւ այս անգթութիւնը, ինչո՞ւ այս հարկադրանքը: Մի՞թէ մարդը մեղաւոր է որ պաշտում է իր լաւ հասկացածը,

այն, ինչ հարազատ է իր համար:

Մտածութիւնները ծովանում են և իր սրտի ու զգացմունքների հետ առանձնացած մարդը գտնում է նրանց մէջ յաւիտենական ճշմարտութեան գաղտնիքը: Նա զգում է որ մարդը գաւազանից չէ կրթութիւն ստանում, համոզմունք կազմում, որ նրան պէտք է սովորեցնել, նրա սրտում պէտք է մշակութիւն անել, սերմեր տնկել: Քարոզչութիւնը չէ օգնում, նըշանակում է որ պատահարար լսած խօսքը անզօր է խախտելու այն, ինչ հաստատվել է սրտի մէջ մանկութիւնից: Պէտք է, ուրեմն, այդ սրտի մէջ մանկութիւնից էլ պատուաստել նոր հասկացողութիւններ, պէտք է տալ նրան հեշտը, հարազատը և ոչ թէ օտարինը փաթաթել նրա վզին:

Տրտում ու տխուր, մտքերի մէջ խորասուզված, Մեսրոպը շատ օրեր որոնում էր մի ելք: Հրաշալի՜ երկունք: Գողթան գաւառը մեր պատմութեան մէջ պէտք է հռչակվի ոչ միայն իբրև հին երգերի հայրենիք, այլ և իբրև մի տեղ, ուր առաջին անգամ ծնվեց հայ գրականութեան միտքը: Այնտեղ, ուր դարերի ընթացքում ժողովուրդը բերանացի գրականութիւն էր պահպանում բամբիւնների ձայնակցութեամբ, նոյն այդ հողի վրա, նոյն այդ ձայների մէջ պարզվեց, ան-

հրաժեշտութիւն դարձաւ տառեր գտնելու,
գրով գրականութիւն ստեղծելու միտքը:

Մեսրոպը գտել էր ելքը: Եւ նա այլ ևս
չը մնաց Գողթանում. թողեց ամեն ինչ, թո-
ղեց իր սկսած գործը կիսատ և շտապով ճա-
նապարհ ընկաւ դէպի Արարատեան երկիրը:
Առաջ գիրք, յետոյ միայն գիտակցական
քրիստոնէութիւն:

Ահա ինչն էր նրան վաղարշապատ
տանում:

Գրերի և գրականութեան համար հոգսեր:—
 նպաստաւոր ժամանակ. Վոսմշապուհը Հայաստա-
 նում, Յազկերտ առաջինը Պարսկաստանում:—Որո-
 նում են հայկական տառեր:—Գանիէլի տառերը, ա-
 ռաջին դպրոցներ, անաջողութիւն:—Մեսրոպի ճանա-
 պարհորդութիւնը Միջագետք:—Հայկական տառերի
 գիւտը:—Ի՞նչ էր այդ գիւտը հնրի համար և ի՞նչ
 պիտի լինի մեզ համար:—Այբուբենի առաջին գիւտը:
 —Ազգերը միմեանցից փոխ առան տառերը:—Երկու
 կարծիք հայկական այբուբենի մասին:—Ի՞նչն էր
 դժուարը Մեսրոպի համար:—Լեզուի տարրալուծումը:

Ո՞ւմ պիտի դիմէր Մեսրոպը իր սրտի
 խոհերն ու ցանկութիւնները յայտնելու հա-
 մար, եթէ ոչ հայոց կաթողիկոսին: Բացի իր
 բարձր պաշտօնից, ս. Սահակը ունէր այն
 մեծ առաւելութիւնն էլ, որ ամենազարգա-
 ցած մարդն էր այն ժամանակվայ Հայաս-
 տանում: Եւ նա գրկաբաց ընդունեց Մեսրո-
 պին, որովհետև ինքն էլ մի և նոյն մտա-
 ծութեան մէջ էր, ինքն էլ մի և նոյն եզրա-
 կացութեան էր հասել: Մեսրոպը իր առա-

ջին իսկ քայլերից մի հզօր և հեղինակաւոր աջակից ու հովանաւոր ունէր: Այդ բաւական չէ, հայոց թագաւորն էլ միացաւ նոյն մտքին, նա էլ նոյնպէս զգացել էր ժամանակի մեծ պահանջը: Դա Վռամշապուհի թագաւորն էր:

Չորրորդ դարի վերջերում և հինգերորդի սկզբում կայ մի փոքրիկ շրջան, երբ Հայաստանը մի անսովոր տեսարան էր ներկայացնում: Դա Վռամշապուհի թագաւորութեան շրջանն է: Երկիրը խաղաղվեց, այլ ևս ներքին խռովութիւնների և պատերազմների դաշտ չէր ներկայացնում: Ի՞նչ հրաշք էր դա:— Անշուշտ, շատ բան կախված էր թագաւորի անձնաւորութիւնից, նրա կառավարչական կարողութիւնից: Բայց այդպիսի հանդամանքները վճռական կարող են լինել միայն մի բոլորովին անկախ, ինքնուրոյն երկրում: Հայաստանում թագաւորը ամեն ինչ չէր, և հրաշքը հասկանալու համար մենք պիտի աչքներս դարձնենք դէպի Հայաստանի տէրը, դէպի Պարսկաստան:

Շապուհ երկրորդի մահից յետոյ Սասանեանների քաղաքականութիւնը ուրիշ կերպարանք ստացաւ: Դահ բարձրացան այնպիսի թագաւորներ, որոնք չէին ուզում հպատակվել մոզերի և ազնուականների ազդեցութեան: Դա նշանակում էր թէ մէջ տե-

ղից պիտի վերանայ անհաշտ, կրօնամուկ հայ-
եացքը պետական հարցերի, մանաւանդ քրիս-
տոնեաների վերաբերմամբ: Արքունիքը մըր-
ցութեան դաշտ էր ներկայացնում. մի կող-
մից թագաւորը, որ չէր ուզում կամ քիչ էր
ուզում իր շրջապատողների ցուցմունքներով
շարժվել, միւս կողմից՝ մոգերը, որոնք ու-
զում էին իրանց դիրքի մէջ մնալ: Այդ մըր-
ցութիւնները պալատական դրամաներ էին
առաջացնում. Շապուհի մի քանի յաջորդնե-
րը սպանվեցին, բայց դրսի աշխարհը՝ դրա
փոխարէն՝ հանգստութիւն էր վայելում.
Պարսկաստանի գլուխը խառնված էր և կրօն-
ներն ու յունականութիւնը հալածողներ չու-
նէին:

Վռամշապուհի ժամանակ թագաւորում
էր Յազկերտ առաջինը, որ Մեղաւոր անունն
էր ստացել: Մեղաւոր էր նա զուտ պարս-
կական տեսակէտից, այն պատճառով, որ
զրադաշտականութեան և մողութեան փառ-
քի համար չէր հալածում քրիստոնեաներին,
չէր պատերազմում Բիւզանդիայի դէմ. ընդ-
հակառակն, հալածում էր մոգերին և ազ-
նուականներին, երբ նրանք ուզում էին կա-
ռավարողի, կարգադրողի դերի մէջ մտնել:
Ահա այդ Մեղաւորի թագաւորութեան մի-
ջոցին էլ խաղաղ էր հայոց աշխարհը, պարս-
կական կուսակցութիւնը չէր կարող աղէ-

տալի շարժումներ սկսել թագաւորի դէմ: Քաղաք մեծագործութիւնների համար ամենայարմար ժամանակը երկրի այսպիսի դրութիւնն էր: Մեսրոպին հովանաւորում էին և քաղաքական հանգամանքները:

Մեծ վերանորոգումը ոչինչ արգելքներ չունէր իր առջև: Վռամշապուհը նախաձեռնելին էր Արշակունի թագաւորների մէջ: Կարծես բնազդով նա գիտէր որ մօտենում է վերջը, ուստի պէտք է տալ ժողովրդին ապրելու, գոյութիւն պահպանելու մի այնպիսի միջոց, որ խախտւտ չէ՝ գահերի պէս, քանի որ ապրում է սրտերի և մտքերի մէջ: Եւ նա իր իշխանութիւնն ու ամբողջ բարի կամեցողութիւնը դնում է Մեսրոպի և Սահակի տրամադրութեան տակ՝ բարի գործը աջողեցնելու համար:

Կաթողիկոսարանում սկսվում են մի շարք խորհրդածութիւններ և այդտեղ յայտնի է գառնում թէ որքան դժուար է պահանջվող գործը: խորհրդակցութիւններին մասնակցում էին ձեռնհաս հոգևորականներ էլ, բայց ոչ ոք չը կարողացաւ մի գործնական միջոց առաջարկել: Օգնութեան է հասնում Վռամշապուհը: Նա լսել էր որ Միջագետքում կայ Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոս, որ ունի հայերէն տառեր: Մեր պատմագիրները շատ մութ կերպով են պատ-

մում այս բանը, այնպէս որ բոլորովին պարզ չէ թէ կար մինչև Մեսրոպը հայերէն կանոնաւոր այբուբեն: Շատ են խօսել այս հարցի առիթով: Մեր բանասիրութիւնը, հիմնվելով պատմագիրների տառացի իմաստի վրա, ընդունում է որ հին ժամանակներից գոյութիւն ունէին տառեր, բայց մի և նոյն ժամանակ հաստատապէս պնդում է որ Մեսրոպից առաջ հայերէն գրականութիւն չէ եղել: Եթէ այսպէս է, պէտք է, ուրեմն, ընդունել և այն, որ այդ տառերը անպէտք ընկած էին, նրանք չէին գործածվում նոյն իսկ արքունի և դիւանական գրագրութիւնների մէջ, որովհետև յայտնի է և այն, որ գրագրութիւնները լինում էին յունական, պարսկական և ասորական լեզուներով:

Մենք չենք մտնի այդ հարցերի մանրամասնութեան մէջ: Պատմական հանելուկներ կան, որոնց լուծելու համար դրական փաստեր են հարկաւոր: Երբ չը կան այդ փաստերը, ամեն մի հարց լուծելու ձգտումը կը մնայ հաւանականութիւնների շրջանում: Եւ բացի դրանից Դանիէլեան տառերի հարցը, որքան էլ մասնագիտական հետաքրքրութիւն ներկայացնէ, մեզ համար երկրորդական նշանակութիւն ունի, քանի որ, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ, Մեսրոպի ամենամեծ գործը տառեր հնարելը, այսինքն հնչիւններ պատկե-

րացնող նշանների գծագրութիւնը չէ:

Սահակի և Մեսրոպի խնդիրքով թագաւորը մարդ է ուղարկում Դանիէլի մօտ և բերել է տալիս նրա տառերը: Մեծ ուրախութեամբ է ընդունվում ասորի եպիսկոպոսի այդ պարգևը: Իսկոյն երեխաներ են հաւաքում և Մեսրոպը դառնում է վարդապետ, որ, ինչպէս գիտէք, վարժապետ բառի նըշանակութիւնն ունի, բայց եկեղեցական պաշտօն էլ է:

Բացված է առաջին հայ դպրոցը, առաջին հայ ուսուցիչը սկսում է երեխաներին մայրենի լեզու սովորեցնել: Սակայն փորձը ցոյց է տալիս Մեսրոպին որ Դանիէլի ուղարկած տառերը շատ անկատար ու պակասաւոր են և նրանցով չէ կարելի լեզու աւանդել: Երկու տարի յամառում է առաջին հայ ուսուցիչը, բայց ոչինչ չէ դուրս գալիս: Դարձեալ մտատանջութիւններ, դարձեալ որոնումներ: Ինքը, Մեսրոպը, ոչինչ չէ կարողանում անել այդ դժուարութեան դէմ. անզօր է հանդիսանում և Սահակ կաթողիկոսը, և առհասարակ ոչ ոք հայոց մայրաքաղաքում չէ կարողանում օգնել: Բայց Մեսրոպը կանգ չէ առնում այդ անյաղթելի արգելքի առաջ: Մի անգամ սկսած գործը նա ձեռքից չը տուեց. եթէ աջողութիւն չը կայ տանը, պէտք է նրան որոնել դրսում, օտար,

աւելի կարող և հմուտ մարդկանց մօտ:

Վերցնելով իր հետ մի քանի աշակերտներ, Մեսրոպը ճանապարհվում է արտասահման: Վոսմշապուհը և Սահակը ճանապարհ են դնում նրան բարեմաղթութիւններով, «սուրբ համբոյրներով», ինչպէս ասում է Կորիւնը: Իւ իրաւ, դրա պէս մի սուրբ առաքելութիւն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշխարհից: Սաւար ու դժբախտ մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լոյս որոնելու:

Այդ լոյսը Մեսրոպը յոյս ունէր գտնել ասորոց երկրում: Նա գնում է Յդեսիա, Ամիգ քաղաքները, տեսնվում է այնտեղի նըշանաւոր հոգևորականների հետ, գեղեցիկ ընդունելութիւն է գտնում, բայց տխրութեամբ տեսնում է որ ոչ ոք չը պիտի կարողանայ օգնական և ղեկավար դառնալ: Ճարահատված՝ իր աշակերտներին բաժանում է երկու մասի. մի մասը թողնում է Յդեսիայում՝ ասորերէն լեզուն սովորելու, իսկ միւս մասը տանում է Սամոսատ քաղաքը՝ յունական դպրոցներ մտցնելու համար:

Իսկ ինքը մնում է օտար երկնքի տակ, խորասուզված իր մտքերի մէջ: Սակաւախօս Կորիւնը մի քանի նախադասութիւններ է դնում, որոնք ցոյց են տալիս թէ որ աստիճան լարված դրութեան էր հասել այդ միջոցին նրա ուսուցիչը: Ամբողջապէս յափշ-

տակված իր գաղափարով, այդ մարդը, ճշգրտաւորին յատուկ խորին ջերմեռանդութեամբ, արտասուենքներով, հեծեծանքներով էր պաղատում երկնքի օգնութիւնը: Նա յիշում էր մարգարէի խօսքերը. «Յիր հեծեծես, այն ժամանակ կապրես», մի գեղեցիկ ասացուածք, որ ցոյց է տալիս թէ դաժան աշխատանքն է կեանք ստեղծում: Այդ ճգնութիւնները, այդ անդադար հոգածութիւնը մի նոր երկունք են առաջ բերում: Միտքը գործում է տենդային արագութեամբ, դաղափարները տեսիլների ձև են ստանում և հոգու լարված կարողութիւնը, վերջապէս, ամփոփում է տարիների մտածմունքները, ձուլում է նրանց տեսանելի, զգալի կերպարանքների մէջ: Երկունքը վերջացաւ, այս անգամ հայկական տառերի ձևերը արդէն տպաւորված էին մեծ մարդու սրտում:

Ստեղծագործութեան այդքան բուռն, մրրկալից թափ շատ քիչ է իջնում մարդու վրա, դարեր, տասնեակ դարեր մի անգամ: Շատ բնական է որ Մեսրոպը կրօնական յափշտակութեան գազաթնակէտին հասած լինէր այդ մեծ, ահաւոր ժամերին: Նա կատարում էր մի հրաշալի խորհուրդ, որ նրան և նրա ժամանակակիցներին ներկայանում էր իբրև զուտ հոգևոր մեծագործութիւն: Տառերը հարկաւոր էին յատկապէս քրիստո-

նէութեանց տարածման համար. ունենալ հայերէն գիր՝ նշանակուամ էր հայոց ամբողջ աշխարհը ճշմարիտ աստուածպաշտութեան դարձնել: Այդ մեծագործութիւնը նոյնքան լափշտակիչ էր, որքան այն վեհ զգացմունքը, որ տանում է նահատակին դէպի կախազան և խարոյկ՝ զոհվելու Աստուծու փառքի, եկեղեցու յաղթանակի համար:

Դեռ համարեա իր կենդանութեան ժամանակ Մեսրոպը սուրբերի կարգն անցաւ ինչպէս մի մարդ, որ արժանացել էր Աստուծու այցելութեան: Նրա մասին խօսող մեր բոլոր մատենագիրները, սկսած Կորիւնից, ներկայացնում են տառերի գիւտը իբրև մի երկնային հրաշք. յայտնի է յետոյ կազմված այն աւանդութիւնը, որ ասում է: Թէ մի աներևոյթ ձեռք Մեսրոպի աչքի առջև գծագրեց քարի վրա հայերէն ձայնաւոր տառերի ձևերը:

Մեզ չը պիտի զարմացնէ այսպիսի վերաբերմունքը դէպի տառերի գիւտը: Ստեղծագործութիւնը պարունակում է իր մէջ մի վեհ, տարերային, գերմարդկային երևոյթ: Ամեն ժամանակ նա պաշտելի է եղել: Իսկ հին աշխարհը ամեն մի արտասովոր, չափազանց խոշոր ու ապշեցնող գործ համարում էր երկնքի կատարած հրաշք: Մասնաւորապէս գիրը միշտ մարդկութեան հիացմունքն

է գրգռել. այսօր էլ ռամիկ ամբոխը սրբութիւն է համարում ամեն մի գրութիւն: Նոյն իսկ հնութեան այնպիսի մեծ խելքը, ինչպիսին Պլատօնն էր, մարդու ամենահրաշալի գործերից մէկը տառերի գիւտն էր համարում և ասում էր որ դա այնպիսի մի մեծագործութիւն է, որ տառեր գտնողին պէտք է աստուած համարել կամ աստուծու նման մարդ:

Այս բոլորը, կրկնում ենք, միանգամայն հասկանալի է: Բայց ի՞նչ կարող ենք ասել մենք: այսօրվայ մարդիկս, Մեսրոպի գործի մասին: Հրաշքները վաղուց են վռնդված մեր աշխարհից. այսօր ամեն ինչ պէտք է բացատրել բանականութեան տեսակէտից, պէտք է նայել ամեն մի մեծագործութեան վրա ինչպէս մարդկային աշխատանքի վրա, որ ամեն ժամանակ և ամեն տեղ կատարվել է բնական հանգամանքների, սովորական միջավայրի մէջ: Իսկապէս ի՞նչ է Մեսրոպի արածը, ի՞նչ տուեց նա մեզ:

Տառերի գիւտը, իսկ որ, մարդկային հանճարի ամենահրաշալի նուաճումներից մէկն է, որ ահագին զարկ տուեց քաղաքակրթութեան և առաջադիմութեան: Առանց այդ գիւտի նոյն իսկ անկարելի է երևակայել քաղաքակրթութիւն: Բայց տառերի գիւտին մարդկութիւնը միանգամից, յանկարծակի չը հասաւ: Մինչև այդ նա երկար, շատ երկար

փորձեր էր արել իր միտքը դրոշմելու, կերպարանաւորելու մի միջոց գտնելու վրա: Տառերը այդ դարաւոր որոնումների վերջին, ամենաաջող փորձն էին: Տառերից առաջ, հազարաւոր տարիների ընթացքում, մարդկութիւնը գրելու զանազան ձևեր ունէր. յայտնի են եգիպտական հերիօգլիֆները, նշանագրերը, Ասորեստանի և Բաբելոնի սեպագրութիւնները: Դրանք դեռ շատ կատարելագործված միջոցներ էին, եթէ համեմատենք այն խեղճ ու կոպիտ փորձերի հետ, որ գործադրում էր աւելի հին, նախապատմական մարդկութիւնը: Աստիճանաբար առաջ գալով մի անկատար ձևից դէպի միւս, աւելի կատարեալ ձևը, դարերի ընթացքում փոփոխութիւններ և բարենորոգումներ կատարելով, մարդկութիւնը հասաւ տառերին, որոնցից աւելի կատարեալ միջոց նա մինչև այսօր դեռ չէ գտել: Բայց տառերն էլ մի նոր, անկախ, բոլորովին ինքնուրոյն գիւտ չէին. երկար ժամանակի ընթացքում նրանք կազմվեցին հին նշանագրերից: Ամբողջ ժամանակ ձևերի փոփոխութիւններ էին տեղի ունենում, մինչև որ փորձով հասան ամենակատարեալ ձևին, այն է՝ իւրաքանչիւր տառով մի լեզուի մէջ գոյութիւն ունեցող ձայները նշանագրելուն:

Ո՞վ էր, որ առաջին անգամ այդպէս

արաւ: Ո՞վ էր տառերի առաջին հնարողը:

Իսկապէս միայն մէկն էր, որ տառեր հնարող եղաւ ամբողջ աշխարհի համար: Եւ որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, այգ գործը կատարվեց երկար ժամանակի ընթացքում, ուստի խօսք չէ կարող լինել մի անհատի մասին: Այբուբենական սիւսեմը գտնողը մի անհատ չէր, մեր Մեսրոպի նման, այլ ամբողջ ազգը, սերունդներ միմեանց ետևից: Ժամանակակից գիտութիւնը տրամադիր է հաւանական համարելու որ այդ մեծ գիւտը պատկանում է հրէաներին: Հրէական ազգից այբուբենը անցաւ Փիւնիկիա և այստեղից արդէն սկսեց տարածվել դէպի արևմուտք և արևելք: Արևմուտքում ամենից առաջ այբուբենը մուտք գործեց Յունաստան, որտեղից անցաւ Իտալիա և ծնունդ տուեց հռոմէական կամ լատինական այբուբենին: Այժմեան եւրոպական այբուբենները լատինականից են առաջ եկել, իսկ սլաւօնական ազգերի գրերը վերցրված են յունական գրերից: Նոյնպէս յաղթական և արագաշարժ էր առաջին այբուբենի արշաւանքը դէպի արևելք: Այստեղ նրան իւրացրին սեմական ցեղին պատկանող զանազան ազգեր, ինչպէս նաև իրանական ցեղերը. այբուբենը նոյն իսկ էլ առաջ գնաց և մտաւ մօնղօլական ցեղի մէջ:

Չը պէտք է կարծել թէ այդքան երկար

ու հեռու թափառումների մէջ հրէա-փիւնի-
կեան նախատիպ այբուբենը անփոփոխ մնաց:
Մեր հերոսի նման դիւրաթեք, հեշտ փոփոխ-
վող բան շատ քիչ կը գտնվի: Ամեն տեղ նա
յարմարվում էր այս կամ այն ազգի բնաւո-
րութեան, լեզուին, հնչիւններին և դրա հա-
մեմատ կերպարանափոխվում էր արմատա-
պէս, բոլորովին ուրիշ գծագրութիւն էր ըն-
դունում: Նայում էք բազմաթիւ այբուբեն-
ներին, տեսնում էք որ դրանք առանձին-
առանձին բաներ են: Բայց այդպէս երևում
է. գիտութիւնը տարրալուծում է այդ բոլոր
գծերը, բերում է համեմատութիւններ և ցոյց
է տալիս որ ծագումը մէկ է, որ բոլոր այ-
բուբենները մի աղբիւրից դուրս եկած եղ-
բայրներ են: Մէկը միւսից փոխ է առել,
կոկել է ինչպէս ինքն է կամեցել, աւելացրել,
պակասեցրել է, մի խօսքով ազգայնացրել է:

Այս այսպէս լինելուց յետոյ, ոչ մի հիմք
և արգարութիւն չը կայ սպասելու որ հայե-
րը ընդհանուր համաշխարհային օրէնքից մի
առանձին, չը տեսնված բացառութիւն կազ-
մէին: Մեսրոպը պարզապէս վերցրել է իր ժա-
մանակ գոյութիւն ունեցած այբուբեններից
մէկը կամ մի քանիսը և նրանց օգնութեամբ
տառեր է կազմել հայոց լեզուի համար:

Առաջին հարցը, որ ծագում է այս հան-
գամանքից, այն է՝ թէ ի՞նչ այբուբեն ունէր

Մեսրոպը իր աչքի առաջ: Այս մասին զանազան կարծիքներ են յայտնված, բայց մենք կը վերցնենք երկուսը, որոնք գիտնական հիմքերի վրա են դրված: Մի քանիսներն ասում են թէ հայոց (նոյնպէս և վրաց) այբուբենի համար նախատիպ եղել է յունականը, բայց կան և այնպիսիները, որոնք պնդում են թէ պարսից կամ, աւելի ճիշտ ասած, զէնդական և փէհլէվի գրերից են ծնվել մեր (և վրաց) տառերը: Երկու կողմերն էլ բերում են իրանց ապացոյցները, համեմատելով մեր տառերի ձևերը յունական և իրանական տառերի հետ, ցոյց տալով թէ ինչ տառից ինչ կերպարանաւորութիւն է առաջացել և գարձել մեսրոպեան տառ:

Թողնելով որ գիտնական հարցը վճռվի ապագայ քննութիւններով, մենք մեր կողմից կարելի ենք համարում աւելացնել, որ նայած երկու կողմերի բերած փաստերին, հաւանականութիւնը աւելի առաջինի կողմն է: Ահա ինչ ապացոյցներ կան: Նախ՝ մեր այբուբենի մէջ տառերը դասաւորված են ճիշտ այնպէս, ինչպէս յունական այբուբենի մէջ, մինչդեռ զէնդական այբուբենը բոլորովին ուրիշ դասաւորութիւն ունի: Երկրորդ՝ Մեսրոպը ընդունեց ձախ ձեռքից դէպի աջը գրելու սովորութիւնը, որ եւրոպական ազգերի մէջ ընդունվածն է. այս ուղղութեամբ գրված մեր տա-

ուերը ունեն նմանութիւն յունական տառերի հետ: Իսկ զէնդերէնը կարդացվում և գրվում է աջից դէպի ձախ, և մեր տառերը զէնդ-փէլէլէվեան տիպին մօտենում են միայն այն ժամանակ, երբ նրանց էլ գրում ենք աջից դէպի ձախ, այժմեան ուղղութիւնը շուռ ենք տալիս դէպի յետ *): Եթէ ճիշտ համարենք զէնդական թէօրիան, այն ժամանակ պէտք է ասենք և այն, որ ինքը, Մեսրոպը, չէր կարող կատարել այդ յեղաշրջումը միանգամից, պէտք է ենթադրենք, որ ազգի մէջ վաղուց մշակված էր աջից դէպի ձախ ուղղութիւն ունեցող տառերի ձևը և Մեսրոպը միայն փոփոխեց նրան, դարձնելով ձախից դէպի աջ: Իսկ եթէ ընդունենք վաղուց հայացրած զէնդական տառեր, այն ժամանակ պիտի ընդունենք և հայկական գրութեան գոյութիւնը մինչև Մեսրոպ, մի բան, որ չէ ընդունում մեր բանասիրութեան լրջամիտ մասը:

Սակայն այս բոլորը դեռ չէ ցոյց տալիս թէ Մեսրոպի գործը հեշտերից էր: Առաջին հայեացքից կարելի է կարծել թէ Մեսրոպը մի պարզ ընդօրինակող էր, հետևաբար և անհասկանալի է թէ ինչու պիտի նա այնքան չարչարվէր, դէս ու դէն ընկնէր: Մես-

*) Համեմատութեան համար վերցնվում են ոչ թէ մեր այժմեան տառերը, այլ Մեսրոպի գրերը, որոնք կոչվում են երկարագիր:

րոպի գործի ամբողջ վեհաժողովները չէ պակասում այն հանգամանքից, որ մեր այբուբենի տառերը նմանութիւն ունեն օտար ազգերի տառերի հետ, մի բան, որ համաշխարհային երևոյթ է: Չարչարվելու, երկար մըտածելու, իսկական հանճարեղ ստեղծագործութեան երկունքով տանջվելու անհրաժեշտութիւն կար Մեսրոպի համար, եթէ նրա առջև դրված լինէին նոյն իսկ աշխարհի բոլոր այբուբենները: Մի՞թէ տառերի գիւտի մէջ գլխաւորը պայմանական նշաններ գծագրելն է:—Իհարկէ, ոչ:

Հայոց աշխարհում կար մի կենդանի լեզու, բաժանված բամաթիւ բարբառների: Իւրաքանչիւր հայաբնակ գաւառ, ինչպէս յայտնի է, ունի իր առանձին բառակազմական ե հնչիւնական ձևերը: Պէտք էր գտնել հայոց լեզուի էական, ամեն տեղի համար ընդհանուր յատկութիւնները. պէտք էր տարբարուծել այդ լեզուն, գտնել նրա բոլոր ձայները, հնչիւնները, յարմարեցնել իւրաքանչիւր տառանշան մի յայտնի հնչիւնի, բայց այնպէս որ լեզուն չը զրկվի իր զարգերից, որոնք նրբութիւնների, նիւանսների մէջ են: Պէտք էր այնպէս անել, որ լեզուն ամբողջովին հանդէս գար գրերի մէջ, առանց պակասութիւնների, առանց խեղաթիւրումների: Ահա իսկապէս վիթխարի աշխատանքը, ահա

մտատանջութիւնների մի կոյտ, որի մէջ հանճարը միայն կարող է գլուխ չը կորցնել: Տառերի արտաքին ձևը երկրորդական հարց է. գլխաւորը ներքինն է, հոգին է: Լեզուն տարրալուծելով, Մեսրոպը գտաւ բազմաթիւ տեղական տարրեր, այսինքն այնպիսի հընչիւններ, որոնք հայերէն լեզուին էին յատուկ: Ահա այդ հնչիւնների համար նա արդէն իրանից հնարեց տառեր և այսպիսով լրացրեց ու ճոխացրեց իր այբուբենը *):

Գործի արտաքին, տեխնիկական կողմը, այսինքն բարեձևութեան և գեղեցկութեան հարցը Մեսրոպը իր վրա չը վերցրեց: Սամոսատում նա գտնում է Հռոփանոս անունով մի ճարտար յոյն գծագրող և նրա հետ միասին վերջնական ձև է տալիս իր տառերին: Առաջին անգամ նա, ի հարկէ, ինքը փորձեց իր գիւտը: Բաց արաւ Աստուածաշունչը, վերցրեց Սողոմոնի Առակների առաջին գլխի առաջին տողը և թարգմանելով գրեց. «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Սրանք են հայերէն այն խօսքերը, որոնք առաջին անգամ թղթի վրա գրոշմվելու բախտն ունեցան:

---

*) Մեսրոպի հնարած են համարվում հետևեալ 14 տառերը. ը, ժ, լ, խ, ծ, հ, ձ, ճ, յ, չ, ջ, վ, ը, ց:

Այնուհետև Մեսրոպը ցոյց տուեց իր գիւտը այն հոգևորականներին, որոնց օգնութեանն էր դիմել և ամեն տեղ ուրախութիւն և հիացում գտաւ:

Մեր տառերի գիւտը տեղի ունեցաւ 404 թւականին, այսօրվանից ճիշտ 1500 տարի առաջ:

Հանդէս Վաղարշապատում:—Ընդհանուրին էր պատկանում նոր գիւտը:—Գոյութեան կռիւը Մեսրոպի տառերի համար:—Գլորոցական մեծ շարժում:—Երկրի բոլոր տարրերը առաջ են քաշվում:—Լուսաւորութեան գործիք:—Անգիր ժողովրդի դրութիւնը:—Մեսրոպը իբրև դպրոցներ կառավարող:—Հոգսեր յունական Հայաստանի համար:—Մեսրոպը Կ. Պօլսում:

Մեծ իրարանցման մէջ է հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Կատարվում են ինչ որ ոչ-առօրեայ, տօնական պատրաստութիւններ: Քաղաքը գլորդալով դուրս է թափվում իր դռներից: Արևելքը գիտէ սուանձին աղմկալի հանդիսաւորութիւն տալ ուխտագնացութիւններին. բայց այս հանդէսը սովորական ուխտագնացութիւն չէ: Երկրի ամբողջ փայլը նրա հետ է: Այդտեղ են քաղաքում գտնվող նախարարները, որոնք մի ամբողջ գունդ են կազմում, այդտեղ է և Սահակ կաթողիկոսը եկեղեցական դասի հետ:

Վերջապէս ինքը, թագաւորն էլ, դուրս է եկել պալատից և գնում է ժողովրդի հետ:

Մեծ բազմութիւնը շարժվում է Արարատեան դաշտի վրա. նրա մէջ է այն ամենը, ինչ երկրի պատիւը, իշխանութիւնը, հարստութիւնն է մարմնացնում: Նա դիմում է դէպի Ռահ գետը՝ դիմաւորելու Ասորիքի ճանապարհորդին, որ եկել, կանգ էր առել գետի ափին: Երկիրը գնում էր սլաշոծնապէս ընդունելու, վաւերացնելու նրա գիւտը: Ուրախութեան աղաղակները, որոնք թընդում էին օդի մէջ, վկայում էին որ այդ ընդունելութիւնը, վաւերացումը սրտազին է, որ ամենքը հասկանում են թէ ինչ է ճանապարհորդ վարդապետի բերածը:

Մեծամեծները—թագաւորը, կաթողիկոսը, նախարարները ողջագուրվեցին Մեսրոպի հետ: Եւ ամբողջ բազմութիւնը, աւելի էլ հանդիսաւորութիւն հազորդելով իր գնացքին, սկսեց վերադառնալ դէպի Վաղարշապատ: Ճանապարհին եկեղեցական դասը երգում էր, ցնծութեան աղաղակները անընդհատ բարձրանում էին ամբոխի միջից: Հայոց մայրաքաղաքը հրճուանքով ընդունեց իր մէջ այդպիսի հանդէսով և օրհնութիւններով բերված գանձը, տօնեց այդ վերադարձը: Ժողովրդական բուռն համակրանքները միանգամայն համապատասխա-

նում էին այն գործի ոգուն, որ կատարել էր Մեսրոպը: Մի բոլորովին ժողովրդական գործ, որ կատարվել էր ամենքի համար— թէ թագաւորի, թէ նախարարի, թէ վերջին նախարարածի համար: Ամենքը պիտի վայելին մեծ բարիքը:

Կորիւնը իր ուսուցչի վերադարձը նրմանեցնում է Մովսէսի իջման Սինայ սարից, երբ հրէաների հայրենասէր մարգարէն տանում էր Եհովայի տասը պատգամները: Այդ նմանութիւնը բերված է այն մտքով, որ ցոյց տրվի թէ Մեսրոպն էլ Մովսէսի նման հաղորդակցութիւն ունեցաւ աստուածութեան հետ: Ուրիշ տեսակ նմանութիւն չը կայ: Ամենից առաջ յիշենք այն, որ Մովսէսի ճանապարհը Սինայից մինչև հրէական վրանները նման չէր այն ոգևորված ընդունելութեան, որ ցոյց տուեց հայոց աշխարհը իր տաւերին: Այնտեղ ժողովրդի ուրացութիւնն ու յանցանքներն էին Մովսէսի առաջ, այստեղ մի յաղթական գնացք էր, որ մինչև երկինք էր բարձրացնում Մեսրոպի յաղթութիւնը: Մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքում սա առաջին մեծ դէպքն է, երբ հայ ժողովուրդը մի ճշմարիտ, նշանաւոր յաղթութիւն տարաւ: Նոյն իսկ եթէ Տիգրանները աւելի սովորական երևոյթներ լինէին մեր պատմութեան մէջ, դարձեալ նը-

Նրանց յաղթութիւնները չէին կարող համեմատվել այս համեստ վարդապետի դործի հետ: Զէնքերն ու անթիւ զնդերը չեն կազմում մի երկրի բախտը, այլ ժողովրդի միտքը լուսաւորող հիմնարկութիւնները: Առանց լուսաւորութեան չէ կարող լինել ուժեղ, ինքնուրոյն, կենաունակ ազգ: Տիգրանների յաղթութիւններից մեզ ոչինչ ժառանգութիւն չը մնաց, մինչդեռ ամբողջ 15 դար է, ինչ հայը ունի հաստատ ու անկողոպտելի մնացած մի ժառանգութիւն, և դա Մեսրոպի այդ աննման յաղթութիւնից է մնացել:

Սակայն այբուբեն կատարելագործելը, հնարելը դեռ ամեն ինչ չէ: Ընդհանուր պատմութիւնը մեզ աւանդում է, որ շատ այբուբեններ, երկար ապրելուց յետոյ, անհետացան, շատերը նոյն իսկ երկար կեանք էլ չունեցան: Ազգերը կային, մնում էին, բայց նրանց գրերը կորչում էին: Պարսկաստանը կորցրեց նախ փէհլէվերէն այբուբենը, ապա ընդունեց զէնդերէնը, բայց նրան պահել չը կարողացաւ և հրաժարվելով իր բուն ազգային ստացուածքներից, գործածութեան մէջ մտցրեց արաբական տառերը: Նոյն իսկ Ասորիքում, ուր Մեսրոպը օգնութիւն էր որոնում, մի քանի անգամ փոխվել են այբուբենները. ընկել, ոչնչացել են հները, կեանք են ստացել նորերը: Այսպիսի օրինակներ

շատ կան. էլ չենք խօսում այն ազգերի մասին, որոնք անհետացել են աշխարհից իրանց գրերի և լեզուի հետ:

Ի՞նչ է ցոյց տալիս այս տեսարանը:— Միշտ մի և նոյնը, յաւիտենականը, անփոփոխելին: Այբուբենն էլ, ինչպէս մարդը, ինչպէս մարդկային ամեն մի գործ, ենթարկված է գոյութեան կուի անողոք օրէնքին: Ինչպէս գիտէք, այդ օրէնքը ասում է որ կուի մէջ գոյութիւն պահպանում են նրանք, որոնք աւելի կատարեալ և լաւ պատրաստված են: Մեսրոպի գիւտը 15 դարերի ընթացքում գտնվում էր գոյութեան ամենակատարի կուի դաշտում. և այսօր էլ նա կայ, ապրում է: Այս գեղեցիկ երևոյթը ամենից առաջ, իհարկէ, Մեսրոպի հանճարին է պատիւ բերում, որ տուեց հնար եղածին չափ ամենակատարեալը, այնպիսի մի գործիք, որից աւելի լաւը հային հարկաւոր չեղաւ այգքան երկար ժամանակ: Հայոց լեզուն պակասութիւն չէ զգացել, չէ ճնշվել Մեսրոպիան տառերի շրջանում: Եւ այսօր էլ, բարդ պահանջների և մրցութիւնների մեր ժամանակում, տեսնում ենք թէ որքան լիակատար ու անպակաս է 1500 տարի առաջ եղած գիւտը:

Սակայն տառերը ինքն ըստ ինքեան, որքան էլ հարուստ ու կատարեալ գործիք

լինեն, որքան էլ հանճարի կնիք կրեն իրանց վրա, դեռ բաւական չեն մի ժողովրդի մտաւոր առաջադիմութիւնը ապահովելու համար: Կարելի է տառեր գտնել, բայց չը գործադրել նրանց կամ գործադրել միմիայն մի քանի գէպքերում: Այսպէս եղած ժամանակ հետեանքը նոյնը կը լինէր, ինչ տառեր չունեցած ժամանակը: Տառերը գրականութեան համար էին, իսկ գրականութիւն չը կար Հայաստանում: Տառերը ուսուցանելու համար էին, բայց նրանց միջոցով թ'նչ կարելի էր սովորեցնել, երբ չը կար ոչինչ գրաւոր վաստակ:

Ահա թէ ինչ գործեր էին դեռ մնում: Պահանջվում էր աւելի մեծ գործ, տառերը ցոյց էին տալիս անհրաժեշտութիւն աւելի շատ եռանդ, աւելի յամառ, երկարատև աշխատութիւն գործ դնելու: Եւ այս մեծագործութեան համար էլ պատրաստ հող կար Հայաստանում: Մեսրոպի հետ միանում է Սահակը: Երկուսը մի հողի, մի միտք դառած, անբաժանելի զուգակիցներ են հանդիսանում մտաւոր գործունէութեան մէջ. այստեղից այլ ևս չէ կարելի այդ երկու անունները միմեանց կողքից հեռացնել: Առաջին, նախապատրաստական շրջանն անցել էր— դա տառերի գիւտն էր: Այժմ սկսվում էր երկրորդ, աւելի լայնարձակ շրջանը:

Երկրի զանազան կողմերում բացվում են դպրոցներ և միաժամանակ պատրաստվում են գրքեր: Հասկանալի է, որ հայերը նախ պէտք է ամեն ինչ փոխ առնէին ուրիշներից: Սկսվում է վերին աստիճանի եռանդոտ թարգմանչական գործունէութիւն. դա թարգմանիչների մի ամբողջ դարագլուխ է և մեր առաջին գրական գործիչները երախտապարտ սերունդների կողմից ստացել են «թարգմանիչ» պատուանունը:

Ամենից առաջ հարկաւոր էին, ի հարկէ, եկեղեցական գրքեր: Եւ տառերի գիւտից յետոյ անմիջապէս սկսվում է Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը: Այս հսկայական գործը երկար տարիների աշխատանք էր պահանջում և նրան նուիրվեց գլխաւորապէս Սահակը, մինչդեռ Մեսրոպը աւելի շատ ճանապարհորդում էր զանազան տեղեր, կատարելով բոլոր նոր բացված դպրոցների վերաբերմամբ վերահսկողի պաշտօն: Եթէ այդ էլ չը լինէր, եթէ Մեսրոպը Սահակի հետ միշտ աշխատէր, դարձեալ երկուսի ոյժերը, լեզուագիտութիւնը բաւական չէին լինի զգացվող մեծ կարիքը լրացնելու համար: Գրական գործեր շատ էին հարկաւոր, և ահա ս. Սահակն ու ս. Մեսրոպը յղանում են մի գեղեցիկ միտք—պատրաստել զարգացած մարդիկ, աշխատակիցներ: Նրանց դըպ-

րոցների առաջին գործն այդ է լինում. նրանք ընտրում են ընդունակ, աշխոյժ պատանիներ, գաստիարակում են մայրենի լեզուի գիտութեան մէջ և ապա ուղարկում են արտասահման:

Բայց Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցները միայն հոգևորականներ և հոգևոր գրքեր թարգմանողներ պատրաստելու նեղ ու սահմանափակ նպատակին չէին ծառայում: Ճիշտ է, ամենից առաջ և ամենից շատ եկեղեցու հոգսերն էին նկատի առնվում և Մեսրոպը իր աշակերտներին սովորեցնում էր և ճգնաւորական խիստ կեանքի զրկանքներին, որպէս զի նրանք տոկուն ու չարքաշ գործիչներ դառնան,—բայց և այդպէս, պարզ կղերանոցներ չէին այդ դպրոցները. նրանց մէջ պատրաստվում էին և աշխարհական մարդիկ: Բոլոր դասակարգերը, սկսած արքունիքից մինչև գիւղացի երկրագործը, աշակերտներ էին ուղարկում այդ դպրոցները: Նոյն իսկ հայ կիրնը, հեթանոսական հասկացողութիւնների ժամանակ տնային մի ստըրկուհի, մօտենում էր գրքին, ժամանակի լուսաւորութիւնից բաժին էր ստանում: Մայրենի լեզուն այդ անխօս արարածներից պատրաստում էր հասարակական ոյժ, որ շուտով հրապարակ եկաւ իբրև մի նոր, հրաշալի երևոյթ: Ս. Սահակը իր ձեռքով դպրոց

մտցրեց իր երեք թոռներին—Վարդան Մամիկոնեանին և նրա երկու եղբայրներին. ուրիշ նախարարական տոհմերն էլ աշակերտներ էին տալիս. դրանցից մէկն էր մեր ծանօթ Վահան Ամատունին: Բայց զարմանալին այս չէ: Խուլ, կորած գիւղերից մարդիկ են դուրս գալիս, որոնք հոշակում են թէ իրանց և թէ իրանց գիւղի անունները. Յովսէփ Հողոցիմք գիւղից, Ղևոնդ երէց Իջաւանք գիւղից, Աբրահամ սարկաւազ Արած գիւղից և այլն: Չարմանալին ահա այս է. բուն ժողովրդական տարրը, որ մինչև այդ հարկատու էր միայն և այս կամ այն իշխանի հպատակ, գործիչներ է հանում իր միջից և ազդում է երկրի ընդհանուր ճակատադրի վրա:

Այս համատարած եռանդուն կրթական գործունէութիւնը հրճուանք է պատճառում Կորիւնին, որ ասում է. «Այդ ժամանակ հայոց երանելի և ցանկալի աշխարհը անպայման սքանչելի դարձաւ»: Սքանչացնում էր այն, որ հայ երկիրը, որ մինչև անգամ լսած էլ չէր այն կողմերի անունը, ուր քարոզվել էր քրիստոնէութիւնը, այժմ տեղեկացաւ այն ամենին, ինչ կատարվել էր այնտեղ: Իբրև կրօնական մարդ, որ իր ժամանակը միայն աչքի առաջ ունէր, Կորիւնը կարծում էր թէ միայն այդ օգուտն ունեցաւ հայ ժողովուրդը: Բայց տառերի գիւտը միայն Հրէաստա-

նը չէր մօտեցնում հայ ազգի մտքին և սրբտին, այլ աւելի լայն և անսահման մի շրջան—ամբողջ մտածող մարդկութիւնը: Այնուհետև հայերի սեփականութիւն էր դառնում համաշխարհային մտքի գանձարանը:

Կար աւելին. հայ ազգն էլ կոչվում էր մտնել այդ գանձարանի մէջ, մասնակցել նրան իր ինքնուրոյն ընդունակութիւններով: Մի անյայտ միջնադարեան հայ հեղինակ, Մեսրոպի ժամանակը նկարագրելիս, ասում է. «Լուծվեց բերանի կապը, փարատվեց խաւարը, ամպի սիւնը լուսաւորում է, հոգևոր ծիծը կաթ է տալիս»: Եւ իրաւ: Մեսրոպը իր գիւտով նախ և առաջ բաց էր անում դարերով կապկապված լեզուն, դուրս էր կանչում ժողովրդի մէջ թագնված ստեղծագործական ոյժերը և տալիս էր նրանց գործադրութեան լայն ասպարէզ:

Մի անգիր ժողովրդի համար ոչ ժամանակ կարող է գոյութիւն ունենալ, ոչ մարդկային ցեղի դարաւոր փորձը, ոչ սերունդների անընդհատ աշխատանքը: Միշտ երեխայ է այդպիսի ժողովուրդը. մեծանում է մի որոշ շրջանում, փորձով և աւանդութիւններով հասնում է մի յայտնի աստիճանի ու կանգ առնում: Նրա մտքին մի յայտնի չափով մատչելի է միայն այն, ինչ երևում է բնութեան մէջ և ինչ հասնում է նրա ա-

կանջին աւանդութեան կերպարանքով, ինչ սերունդները կարողանում են իրար տալ բերանացի: Եւ այդ պատճառով անգիր ժողովրդի աշխարհայեացքները շատ փոքր ու սեղմված են, պարփակված տեղական նեղլիկ հասկացողութիւնների շրջանում: Այդպիսի ժողովուրդները չեն կարող առաջ քայլել, նրանք անչափահաս են մնում յաւիտեան, կաշկանդված ու դժբախտ, որովհետեւ սովորել չեն կարողանում, իսկ սովորելով միայն կարելի է այսօր երէկվանից քիչ առաջ գնալ: Սովորել և ստեղծագործել—այս է մարդկային հասարակութեան բախտի օրէնքը: Նոյն այս օրէնքը հասկացված անհրաժեշտութիւն էր դառնում հայոց աշխարհում:

Բարերարվում էին երկրի ոչ միայն կենտրոնական տեղերը, այլ և հեռաւոր, անձանօթ ծայրերը: Մեսրոպը յիշեց իր Գողթանը, որ այնքան ցաւ ու տառապանք էր պատճառել նրան և մղել էր գէպի մտաւոր հերոսութիւն: Նա նորից գնաց Գողթան, բայց այս անգամ կռիւ ու հրաման չէր տանում իր հետ, այլ գիրք ու դպրոց: Այժմ գործը ապահովված էր, տարիների կրթութեամբ ինքը, այդ յամառ հեթանոսասէր գաւառը, կը պատրաստէր իր համար քրիստոնեայ հովիւներ և ժողովուրդ: Գողթանից Մեսրոպը մտաւ լեռների վայրենութեան աշ-

խարհը, Միւնիք և Արցախ, ուր անմատչելի խոռոչներում ծածկված մնացել էին տեսակ-տեսակ հին աղանդներ և պաշտամունքներ: Դպրոցներ բացվեցին նոյն իսկ հեռաւոր Գարդմանի ձորերում, Արցախի հիւսիսային սահմանագլխի վրա:

Աջողութիւններից խրախուսված Մեսրոպի մէջ այժմ վառվում է միսիօնարական ոգևորութիւնը. իւրաքանչիւր մութ ու դժբախտ անկիւն գրաւում է նրան և նա շտապում է, որքան հնարաւոր է մի անհատի համար, ազատել մարդկութիւնը անգիր բարբարոսութեան ճանկերից: Հայաստանի սահմաններին կպած էին այդպիսի երկու ընդարձակ երկիրներ—Վրաստանն ու Աղուանից աշխարհը: Մեսրոպը, ինչպէս հաւատացնում են մեր պատմագիրները, անցնում է այդ երկիրները և այնտեղ էլ քարոզում է լուսաւորութիւն, հաստատում է դպրութիւն, հնարելով գրեր և վրացիների ու աղուանցիների համար *): Այսպիսով Հայաստանը հանդիսա-

*) Աղուանից այբուբենը մեզ չէ հասել, կորել է այդ խորհրդաւոր ազգի հետ: Իսկ վրաց տառերի վերաբերմամբ բանասիրութիւնը վիճելի է համարում թէ նրանք Մեսրոպի ձեռքով են գտնված: Բայց այս դէպքում դեռ պէտք է ապացուցանել թէ Կորիւնը ժամանակակից և ականատես վկայ չէ, կամ թէ նրա դրուածքի այն մասը, որ խօսում է վրաց տառերի գիւտի մասին, յետոյ է աւելացրված: Քանի որ չք

նում է քրիստոնէական լուսաւորութեան միջնորդ և հաղորդիչ իր դրացիների վերաբերմամբ, մի դեր, որ, տարաբախտաբար, երկար չը կարողացաւ առաջ տանել:

Հեռաւոր, նոյն իսկ օտար կողմերի համար այսքան հոգ տանողները, բնականաբար, չէին կարող մոռանալ հայութեան այն խոշոր հատուածը, որ գտնվում էր յունաց տիրապետութեան տակ: Մահակն ու Մեսրոպը այդ բաժնում էլ շտապեցին գործ սկըսել, բայց առաջին անգամից արգելքների հանդիպեցին բիւզանդական կառավարութեան կողմից: Կարիք չը կայ երկար բացատրելու այս տարօրինակ հանգամանքը: Հայաստանի բաժանումը, ինչպէս տեսանք,

---

կան այդ ապացոյցները, մենք ոչինչ հիմք չունենք չը հաւատալու Կորիւնին: Մանաւանդ որ նրա պատմածի մէջ անհաւանական կամ անկարելի բան չը կայ: Պրօֆէսոր Մառ շատ գեղեցիկ կերպով ապացուցել է որ վրացիները, մինչև եկեղեցիների բաժանումը, հայոց գրականութեան ազդեցութեան տակ էին գտնվում և հայերէն թարգմանութիւններից էին օգտվում ասորական ընագիրները վրացերէնի վերածելու ժամանակ: Անկարելին միայն այն է, որ Մեսրոպը մի կարճ միջոցում այնքան սովորած լինի վրացերէնը, որ նրա համար այբուբեն գտած լինի: Աւելի ճիշտ կը լինի ասել, որ նա վրացիների հետ միասին գործեց և իբրև արդէն հմուտ մարդ՝ իր խորհուրդներով ու ցուցմունքներով ղեկավարեց նրանց, վերջնական ձև տալով տառերին:

արդէն մի մեծ փաստ էր որ բիւզանդական կառավարութիւնը ղեկավարվում էր եսամոլ քաղաքականութեամբ, իր սեփական շահերն էր որոնում ու գնահատում: Նրա շահը միայն երկիրներ իւրացնելը չէր, այլ և այն, որ հպատակ ազգերի մէջ արմատախիլ անվնցեղական - աւանդական առանձնայատկութիւնները: Հայերը ինքնաբերաբար ձգտում ունէին դէպի Բիւզանդիան, որքան աւելի հաստատամիտ քրիստոնեաներ էին դառնում: Այդ բնական համակրանքը երբէք չէր կարող պակասել մի ազգի մէջ, որ ենթարկված էր օտար ու անհաշտ կրօնով ղեկավարվող մի ասիական բռնապետութեան: Բայց—զարմանալի՜ բախտ—Բիւզանդիան, հայերի յոյսն ու համակրանքը, որի համար նրանք այնքան հալածանքներ ու դառնութիւններ էին կրում Պարսկաստանի կողմից, նայում էր այդ քրիստոնեայ երկրին իր եսամոլ ձգտումներէ տեսակէտով. նրան համակրանք ու հաւատարմութիւն չէին հարկաւոր, այլ կատարեալ յունացում: Այս էր բիւզանդականութեան ոգին դարերի ընթացքում:

Իրանց բաժինը յունացնել կամեցող բիւզանդացիները, բնականաբար, չէին կարող թոյլ տալ որ հայոց նորածին գրակա-նութիւնը տարածվի այդ բաժնում և մայրենի լեզուի ոյժով մաքառէ յունականու-

Թեան դէմ: Ս. Մահակը ստիպված եղաւ բանակցութիւն սկսել Բիւզանդիայի հետ և ուղարկեց այնտեղ մի պատգամաւորութիւն, որի գլուխը ս. Մեսրոպն էր:

Երևի Մեսրոպը լաւ կարողացաւ համոզիչ փաստերով ցոյց տալ բիւզանդական արքունիքին թէ ինչ հետևանքներ կարող է առաջ բերել քրիստոնեայ պետութեան վարձուքը քրիստոնէական այնքան կարևոր գործի մէջ, որ սկսվել էր Հայաստանում և թէ ինչ տեսակ օրինակ կը գառնան բիւզանդական արգելքները Պարսկաստանի համար: Թէոդոս կայսրը համոզվեց, թոյլ տուեց որ հայ դպրոցներ բացվեն և յունական Հայաստանում: Մեսրոպը վերադարձաւ կայսերական պարգևներով մեծարված: Նրան ճանապարհին սպասում էր Մահակը: Եւ նրանք, ի հարկէ, շտապեցին իսկոյն օգուտ քաղել կայսրի թոյլտուութիւնից:

Եւ այնուհետև ամբողջ Հայաստանի մէջ այլ ևս չը մնաց մի տեղ, ուր ներս մտնելու համարձակութիւնը չունենային մեսրոպեան տառերը:

Ե.

Գրականութեան պահանջը:—Ո՞ւմ աշակերտել.
Ասորիք և Արևմտեան աշխարհ:—Առաջին հայ ուսա-
նողներ և արտասահմանեան կրթութիւն:—Անդրանիկ
և կրտսեր աշակերտներ:—Ո՞ւր և ի՞նչ էին նրանք
սովորում:—Վերադարձ և գրական աշխատութիւններ:
—Սահակի և Մեսրոպի մշակած լեզուն:—Խնքնուրոյն
գրականութիւն:—Դա զուտ կրօնական է:—Եկեղեցու
նշանակութիւնն ու ազգեցութիւնը:

Բայց այս բոլոր հոգսերն ու անշէջ ե-
ռանդը դեռ բաւական չէին, որպէս զի Սա-
հակն ու Մեսրոպը հանգիստ նստէին իրանց
տեղը: Երևացին տառեր, դպրոցներ, նոյն իսկ
գրքեր: Ի՞նչ էր մնում: Եղածը նիւթեր էին,
մինչդեռ պէտք էր կառուցանել մի ամուր ու
հոյակապ շինութիւն: Մնում էր, ուրեմն, ուղ-
ղութիւն տալ կրթական գործին, հոգի դնել
նրա մէջ: Այս մեծ ու ծանր պարտաւորու-
թիւնն էլ Սահակն ու Մեսրոպը կատարեցին
մի հիանալի հեռատեսութեամբ:

Հայաստանը իր սեփական միջոցներով

չէր կարող բաւարարութիւն տալ դարի լուսաւորութեան պահանջներին: Դեռ նոր իր խաւար ու տգէտ անցեալից դուրս եկող մի երկիր կարող էր երկար ջանքերով այնպիսի դպրոցներ ունենալ, որոնց ոյժը հասարակ գրագիտութիւն սովորեցնելուց դէնը չէր անցնում: Գրագիտութեան երկու բարձր դեկավարները կարող էին, ի հարկէ, ընդունել որ հայերի համար բաւական է և այն գիտութիւնը, որ իրանք ունեն: Բայց հէնց գլխաւորն այն էր, որ նրանք իշանց իմացածը բաւական չը համարեցին: Պէտք էր աշակերտել ուրիշ ազգերին: Հինգերորդ դարում Հայաստանին մօտ էին երկու ազգեր, որոնք կարող էին ուսուցիչ հանդիսանալ—ասորիները և յոյները: Իրանցից զրը պէտք էր ընտրել:

Ասորիքը (Սիրիա) ունեցաւ իր սեփական, ինքնուրոյն գրականութիւնը, որ զուտ կրօնական էր: Բայց այդ գրականութեան մէջ շատ քիչ հեղինակներ կան, որոնք աչքի են ընկնում իբրև տաղանդ: Ասորիները ամենամեծ մասամբ մնացին միջակութիւններ, որոնք աւելի ուրիշներից էին սովորում, քան իրանք էին ստեղծագործում: Նրանք մեծ մասամբ թարգմանութիւններ էին անում ունարէնից, որոնք ապագայում մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէին գիտութեան: 1^oնչ կարող էր տալ Ասորիքը հայերին, երբ

ինքն էլ մուրացկան էր: Ժամանակի լուսաւորութեան հայրենիք մնում էր դարձեալ Յունաստանը, թէև այդտեղ գիտութիւնն ու գրականութիւնը անկման մէջ էին՝ համեմատած Պլատոնների և Էսքիլէսների դարի հետ:

Որքան էլ աննպաստ լինէին քաղաքական հանգամանքները, որքան էլ յունական կառավարութիւնը սառն ու անտարբեր տրամադրութիւն ունէր դէպի հայերի ազգային ամենակարևոր շահերը, յունասիրութիւնը, այնուամենայնիւ, մի անհրաժեշտութիւն էր, որ ընդունվեց մեր առաջին գործիչների կողմից իբրև կեանքի և մահվան հարց: Այն հանգամանքը, որ ս. Մեսրոպը իր գործի համար օգնութիւն որոնում էր Ասորիքում, մի կողմ թողնելով Յունաստանը, անշուշտ ունէր իր մէջ, բացի ուրիշ պատճառներից, նաև քաղաքական նկատումներ: Միշտ հայ գործիչների գլխին դամոկլեան սրի պէս կախված էր այն իրողութիւնը, որ Պարսկաստանի համար վտանգաւոր չէր միայն ասորական քրիստոնէութիւնը: Հայերն էլ ստիպված ասորիներին էին դիմում: Առաջին թարգմանութիւնները, օրինակ Աստուածաշունչը, եկեղեցական գրքերը, ասորերէնից կատարվեցին: Բայց տարիների փորձը ցոյց տուեց որ այդ աղքատիկ աղբիւրից միայն աղքատ ու անկատար բան կարելի է վերցնել: Սահուն

ու Մեսրոպը շատ լաւ զգում էին թէ ուր է փրկութիւնը:

Ահա մի ուրիշ մեծ գործ, որ պատիւ է բերում նրանց խելքին: Փրկութիւնը Յունաստանն էր. բայց յոյն ուսուցիչներ չէին կարող մտնել պարսկական Հայաստանը. և եթէ մտնէին էլ, կարող կը լինէին լաւ կըրթված մարդիկ պատրաստել: Կրթութիւնը յարմար միջավայր էլ է պահանջում, իսկ Հայաստանը երբէք այդպիսի տեղ չէր եղել: Եւ երկու մեծ զուգակիցները վճռում են մի համարձակ քայլ անել, որից մեր աշխարհը անհուն բարիքներ պիտի ստանար: Մոռանալով պարսկական կասկածները, նրանք իրանց աշակերտներից ամենաընդունակներին ուղարկում են Յունաստան՝ կրթվելու և կատարելագործվելու:

Այդ երիտասարդները առաջին հայ ուսանողներն էին, առաջին թարմ ոյժերը, որոնց մի յետագէմ ասիական երկիր ուղարկում էր հեռու տեղեր, որպէս զի բան սովորեն և գան իրան էլ սովորեցնեն: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ այդ բոլոր աշակերտները ժողովրդի որդիներ էին, կը տեսնենք որ ժողովուրդը, ուրեմն, հասկացել էր կամ սկսել էր հասկանալ լուսաւորութեան նշանակութիւնը: Նոր, լուսաւոր դարագլխի ամենից շատ յուզող տեսարանը այդ երիտա-

սարդ, կրակոտ ոյժերի ուղևորութիւնն էր, որ հիացմունք է ազդել ամեն ժամանակ, ինչպէս ազդում է և այժմ, 15 դարերի հեռուրութիւնից: Միջնադարեան այն անյայտ հեղինակը, որից վերևում վկայութիւն բերինք, կատարեալ բանաստեղծական հրճուանքի է հասնում, երբ գալիս է այդ ուղևորութեան: Ահա ինչպէս է նա ներկայացնում երիտասարդների կրթական ուխտագնացութիւնը:

«Եւ այսպէս մերոնք գումարվում էին, կազմվում, պատրաստվում էին, ճանապարհ ընկնում. երկար ճանապարհ էին կտրում, ծովերով էին գնում, թեթև թևերով էին թռչում, փայտաշէն ձիաների (նաւ) վրա էին բարձրանում, լայն տարածվող սանձերն էին բռնում, օդի մէջ լայնացող խարազաններ էին շրջեցնում, երերուն ու անհաստատ դաշտերով (ծով) էին արշաւում, մահը կեանքից բարձր էին դասում, աներևոյթ նպատակին ուշք ու միտք էին տուել»:

Տարաբախտաբար, մթութիւնը, մեր պատմական կեանքի այս ծանր ճակատագիրը, հայ ուսանողների ճանապարհորդութիւնն էլ իր վարագոյրի տակ է պահում: Յայտնի են մի քանիսի անունները, մինչդեռ աւանդութիւնը տասնեակներով է համրում նրանց: Ինչ կարելի է համարել ընդունել մեր բանասիրութիւնը, այն է՝ որ Սահակ-Մեսրոպեան

դպրոցները երկու կարգ կրթված մարդիկ են պատրաստել. առաջին կարգը անուանվում է առաջին կամ աւագ աշակերտներ, իսկ երկրորդը—կրտսեր աշակերտներ: Չէտք է, ուրեմն, ենթադրել որ Սահակն ու Մեսրոպը առնուազն երկու անգամ երիտասարդներ ուղարկեցին արտասահման: Առաջին ուղևորութիւնը տեղի է ունեցել 430 թւականին:

Հայ երիտասարդները ուղղակի Յունաստան չը դիմեցին. նրանց պատուիրված էր նախ այցելել ասորական դպրոցները: Թէև այդ դպրոցներից մէկը մանաւանդ, Եդեսիայինը, շատ հռչակված էր այդ ժամանակներում, բայց և այդպէս, պէտք է ընդունել որ Սահակն ու Մեսրոպը այստեղ էլ ստիպված էին հարկ տալ քաղաքական դրութեան, որի մասին վերև խօսեցինք: Մեր ուսանողները երկար չը մնացին Ասիայում: Նրանց գրաւում էր յունական արևմուտքը, ուր հին և նոր աշխարհների լուսաւորութեան օջախներն էին գտնվում: Ի՞նչ մնում էին Աթէնքի հռչակաւոր դպրոցները, ուր ապրում էր հին հեթանոսական գիտութիւնը և ուր մտնելուց չէին քաշվում և եկեղեցու հայրերը, որպէս զի սովորեն գիտութիւն և կուեն հեթանոսութեան դէմ՝ նրանից խլած զէնքերով: Կար և Ալէքսանդրիան, ուր հին

փիլիսոփայութիւնը իր դէմ յարուցել էր եկեղեցական հալածանք և վերջին շունչի վրա էր: Վերջապէս կար հպարտ Բիւզանդիան, որ մահ էր յայտարարել հին կրօններին և աշխատում էր ոչ միայն յաղթանակ ստեղծել քրիստոնէութեան համար, այլ և դարձնել նրան բոլոր գլխութիւնների տէր:

Այդ տեղերն այցելեցին հայ ուսանողները: Ժամանակը, ճիշտ է, փառաւորներից չէր. հայաստանցիները պիտի տեսնէին իրանց երազած Արևմուտքում և՛ եկեղեցական ֆանատիկոսութեան բռնկում, որ արտայայտվում էր հեթանոսութեան դէմ յարուցած կոպիտ հալածանքների, նոյնպէս և հոգևոր հայրերի միմեանց դէմ լարած արիւնահեղ դաւերի ու բռնութիւնների մէջ: Չը պէտք է թագցնել, արևմտեան աշխարհի այդ տրամադրութիւնը յայտնի չափով ազդեց և մերոնց վրա, յայտնի չափով մտաւ և նրանց մէջ: Բայց և այդպէս, տխուր ժամանակի մի քանի դրական կողմերն էլ ահագին նորութիւններ էին արևելցիների համար: Դեռ կար մտաւոր մեծ պաշար. և մերոնք կարող էին իրանց աշխատասիրութեան համար լայն ու ընդարձակ դաշտ գտնել:

Ի՞նչ էին նրանք սովորում: Վերոյիշեալ անանուն հեղինակը իր երևակայութեան մէջ այսպէս է պատկերացնում հայ ուսանողների

կեանքը: Նրանք աշխատանքների և ջանքերի մէջ պատրաստում էին իրանց անձը, ժրութիւն էին ցոյց տալիս տքնելով, հարցասէր և ուշադիր էին, սովորում էին, կրթում էին իրանց: Մի քանիսները տառերի գծազրութիւններն էին ուսումնասիրում, ուրիշները ուրիշ ճիւղեր ընտրեցին, այն է՝ բնաբանութիւն, երկրաչափութիւն, համարողական արհեստ (թուաբանութիւն), երաժշտութիւն, աստղաբաշխութիւն, քերականութիւն, բանաստեղծութիւն. բացի այդ բոլորից կար գործնական և տեսական փիլիսոփայութիւնը իր տասներկու բաժիններով:

Շատ կարելի է որ այս պատկերը միանգամայն ճիշտ չէ. բայց եթէ տարրալուծենք հինգերորդ դարի մեր լուսաւորութիւնը, կը գտնենք որ Արևմուտք գնացած հայ ուսանողները ծանօթ էին այդ բոլորի հետ: Նրանք մեծ պաշարով վերադարձան հայրենիք և եռանդուն ուսուցիչներ հանդիսացան դպրոցների և գրականութեան մէջ: Հասկանալի է թէ միանգամից յորձան պիտի բարձրանային լուսաւորութեան այդ երկու հզօր գործօնները: Սահակ-Մեսրոպեան գործը գնալով չէր թուլանում, այլ աւելի և աւելի զարգանում էր, թափ ստանում: Աշակերտները իրանց ուսուցիչներից աւելի առաջ գնացին իրանց բազմակողմանի պատրաստութեամբ,

որի ամենամեծ վկայութիւնը տեսնում ենք նրանց գրականութեան մէջ:

Գեղեցիկ մի երևոյթ է ներկայացնում այդ գրականութիւնը: Սկսվեց նա համարեա հրաշքով: Առաջին քայլերում համարեա ամբողջովին թարգմանական էր, բայց այդ հանգամանքը նշանակութիւն չունի, եթէ ուզենանք հասկանալ թէ դժուամբ գործ էր դա: Հեշտութիւն չէր կարող լինել նախ և առաջ այն պարզ պատճառով, որ հայերի մէջ գոյութիւն չունէր գրական լեզու, և Սահակն ու Մեսրոպը նոր պիտի մշակէին մի այդպիսի լեզու: Գիրքը բոլոր ազգերի մէջ ունի իր յատուկ լեզուն, որ տարբերվում է գործածականից իր կանոնաւորութեամբ, իր ներդաշնակ, հարուստ ձևերով: Հայերէն գիրք Սահակից և Մեսրոպից առաջ, ինչպէս ընդունում է բանասիրութիւնը, չը կար: Ո՞րտեղից վերցրվեց վրական այն լեզուն, որ սկսեցին գործածել Սահակն ու Մեսրոպը և նրանց աշակերտները:

Ենթադրութիւն կայ թէ մեր գրաբարը տառերի պիւտից առաջ գործածական լեզու էր հայոց արքունիքում և առհասարակ Արարատեան նահանգի բարձր դասակարգերի, աղնուականութեան մէջ: Որքան էլ տրամադիր լինենք հաւատալու այդ ենթադրութեան, չենք կարող, այնուամենայնիւ, ընդունել որ

խօսակցական գործածութեան մէջ գրաբարը այնքան կանոնաւորված ու մշակված էր, որ Սահակին ու Մեսրոպին մնում էր վերցնել նրան և ուղղակի թղթի վրա անցկացնել: Մշակումը, յղկումը դարձեալ անհրաժեշտ էր: Ահա այստեղ է երկու գործակիցների մի ուրիշ մեծ ծառայութիւնն էլ:

Բնական պիտի լինէր սպասել որ դեռ նոր-նոր գրական դարձած լեզուն սկզբում պիտի ունենար շատ թերութիւններ, անկանոնութիւններ, աղքատութիւն: Բայց բոլորովին հակառակն ենք տեսնում: Սահակ-Մեսրոպեան գրաբարը, նա, որ առաջին անգամ մտաւ գրքի մէջ, իր նմանը չէ ունեցել երբէք: Ապացոյց՝ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որի վրա հիացել են նոյն իսկ եւրօպացի գիտնականները, անուանելով նրան թարգմանութիւնների թագուհի: Բնական, պարզ, քաղցր ու ինքնատիպ մի լեզու է: Անկարելի է ենթադրել որ Սահակն ու Մեսրոպը այդ գեղեցկութիւնը, այդ կատարելութիւնը ձեռք բերած լինեն առանց նոր ու նոր տքնութիւնների և երկարատե աշխատութեան: Եւ զարմանալին այն է, որ լեզուի նոյն գեղեցկութիւնը իւրացրին Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցի առաջին աշակերտներից մի քանիսը միայն. այնպէս որ մեր գրականութիւնը սկսվեց մի լեզուով, որի

նմանը մինչև այժմ չէ եղել և որին, այդ իսկ պատճառով, յատկացրել են «ոսկի» անունը, մինչդեռ այդ լեզուն երկրորդ սերունդի, կրթուսեր աշակերտների ժամանակ, արդէն ոսկի լինելուց մի քանի աստիճան ցածացել էր:

Այսպէս մեծ ու հոյակապ էր Սահակ-Մեսրոպեան դաստիարակութեան շէնքը: Հայոց լեզուն երկու գործակիցների աշխատութիւնների և խոշոր տաղանդի շնորհիւ ստանում է հրապոյր, թովիչ յատկութիւններ: Ուրիշ կերպ նա չէր էլ կարող իր իրաւունքները նուիրապործել, դառնալ մի ազգային սրբութիւն: Աստիճանաբար զարգացման, քայլ առ քայլ առաջադիմութեան օրէնքը չենք տեսնում մեր գրականութեան պատմութեան սկզբում, այլ բոլորովին հակառակ մի ընթացք.— սկզբում զարգացման մի բարձր աստիճան, որին հետևում է քայլ առ քայլ անկում: Բացատրել այդ երևոյթը հազիւ թէ դժուար լինի, եթէ չը մոռանանք այն օրէնքը, որ հաստատում է թէ կեանքն ու գրականութիւնը սերտ կապված են իրար հետ: Հայ կեանքի քաղաքական պայմանները այնպէս դասաւորվեցին, արևմտեան աշխարհը այնքան հեռացաւ հին ժամանակների լուսաւորութիւնից, որ մեր Սահակ-Մեսրոպեան դարը միշտ մնաց բարձրութեան վրա, միշտ ոսկեդարի պատկերը պահպանեց: Բայց մի

և նոյն ժամանակ մենք այն էլ պիտի ունենանք աչքի առաջ, որ այդ դարը տաղանդների դար էր և երբէք հայ կեանքը, մինչև տասնութերորդ դարը, այնքան առատ չէր տաղանդներով, ինչպէս Սահակի և Մեսրոպի ժամանակ:

Ինչո՞ւ էր այսպէս: Կեանքն էլ բնութեան պէս գաղտնիքներ ունի. անշուշտ ամեն մի ծննդաբերութիւն պահանջում է յարմար հող և պէտք է ենթադրել որ Սահակ-Մեսրոպեան գործունէութիւնն էր առատ ծննդաբերութեան առաջին պատճառը: Այդ տաղանդները ստեղծում էին նոր և նոր երևոյթներ: Թարգմանութիւններով սկսելը թարգմանութիւնների մէջ անշարժանալ չէր նշանակում: Նպաստաւոր միջավայրը պիտի յարուցանէր և ինքնուրոյն մտքեր, եթէ կային այդպիսիները կեանքի մէջ: Եւ յայտնի դարձաւ որ նրանք կան: Եղիշէն ապացոյց է թէ զգացմունքը ինչ սիրուն էջեր կարող է հրաշակերտել նոր գրական լեզուով, իսկ Եզնիկ Կողբացին մի հոյակապ յիշատակարան է թէ սառն գիտնական լրջութիւնը, բարձր ու նուրբ մտածողութիւնը նոյնպէս գեղեցիկ գործիք ունեն հայ լեզուի մէջ, և չէին կարող կաշկանդված մնալ հայ մարդու մէջ, չէին կարող խորթ մնալ հայոց վրականութեան:

Բայց Սահակ-Մեսրոպեան գրականութիւնը, իբրև ժամանակի լուսաւորութեան արդիւնք, ունի և մի շատ բնորոշ յատկութիւն: Դա զուտ կրօնական մի գրականութիւն է: Ճգնաւորական այն դարում Մեսրոպը, Սահակը և նրանց հետևելով՝ նրանց աշակերտները համոզված էին որ բոլոր ջանքերի նպատակը պիտի լինի մարդկանց հոգիների փրկութիւնը. պէտք է որ մարդը եկեղեցուց գուրս էլ ունենայ մտաւոր պէտքեր, — այս հարցը գոյութիւն չը պիտի ունենար, քանի որ ամեն ինչ ամփոփվում էր եկեղեցու մէջ: Այս պատճառով էլ մեր գրականութիւնը իր առաջին քայլերից ստացաւ մի սաստիկ միակողմանի, նեղ ուղղութիւն: Եկեղեցին խլացրեց բոլոր միւս կուլտուրական-մտաւոր շահերը: Եւ այս դրութիւնը իր բնական հիմքերն ունէր:

Մեր տեսութեան մէջ, կարծում ենք, պարզ արտայայտվեց այն դարաւոր իրողութիւնը, որ միայն եկեղեցին էր ձգտում դէպի մտաւորը, դէպի եւրօպականը: Եթէ նա տիրացաւ գրականութեան, պատճառն այն էր, որ որոնողը, աշխատողը նա էր: Կենսունակութեան անսպառ աղբիւր էր այդ լուսաւորութիւնը, և եթէ նա վիճակվեց միայն եկեղեցուն, պատճառն այն էր, որ կենսունակ, առաջադիմութիւն սիրող մի միակ

հիմնարկութիւն կար հայոց աշխարհում, և դա եկեղեցին էր: Նա մաքառեց երկար, իր աշխոյժով ու մեծ եռանդով անվնաս մնաց քաղաքական փոթորիկների մէջ, ուրեմն նա էլ պէտք է մնար յաղթանակի տէր, նրան պիտի պատկանէր նուաճած մեծ շրջանը մարդկանց մտքերի մէջ: Եկեղեցին իրան պահպանել էր ուզում. ամեն տեսակ զոհեր տալով իր այդ նպատակին, նա վերջապէս, գտաւ իրական միջոցը.—Մեսրոպի տառերը: Եւ այդ միջոցը նա սկսեց գործադրել լոկ իր օգտին: Հայկական իրականութիւնը, լուռ ու ուժասպառ, հնազանդվեց այդ դրութեան: Ընդունվեց և սրբագործվեց մի տեսակ օրէնք՝ մտաւորը, գիրն ու լուսաւորութիւնը հոգևորականութեան, իսկ աշխարհային կեանքը—մնացած տարրերին:

Այս խիստ սահմանագծուած տեղեց երկար գարեր: Կեանքը և գրականութիւնը գնալով աւելի և աւելի հեռացան իրարից, կեանքը ընկաւ մթութեան ու անյայտութեան մէջ, իսկ գրականութիւնը վերացաւ: Եւ, անմարմին դարձաւ, մի նեղ շրջանի մարդկանց միայն մատչելի էր, սառն, հիւժերից ու կենսական ջերմութիւնից զրկված: Ճակատագիրը այնպէս էր տնօրինել որ հայ ժողովուրդը միշտ շրջապատված լինի այնպիսի մեծ ազգերով, որոնց պետական կազ-

մակերպութիւնը հիմնված էր կրօնի վրա: Պարսիկը, բիւզանդացին, ապա մօնղօլը, թիւրքը հայի մէջ նախ և առաջ տեսնում էին մի յայտնի կրօն, մի գաւառութիւն: Հպատակութեան հարցից դուրս էր այս կրօնական հանգամանքը: Հպատակ լինելը բաւական չէր: Այս պատճառով էլ հայի համար առանձին կարևորութիւն ստացաւ նրա ազգային եկեղեցին: Ամեն կողմից զօրաւոր ձեռքեր քշում էին նրան դէպի եկեղեցին: Մէջ տեղ միայն սա էր երևում, սա էր ահազին զոհեր, արեան գետեր պահանջում իր գոյութիւնը պահպանելու համար: Եւ հայը իր հոգու և մտքի ամբողջ կորովով փաթաթվում էր իր այդ ազգային հիմնարկութեան:

Այսպիսով նա նեղ ու սահմանափակ էր դառնում իբրև կրօնական մի ժողովուրդ: Բայց անուրանալի է որ այդտեղ, եկեղեցու շուրջը, նա դարերով դարսում էր իր մտաւոր կարողութիւնները: Որքան էլ դրանք սահմանափակ լինեն, ինչպէս իր լեռներին սեղմված, իր երկնքի տակ համախմբված և ծանր լուծերի տակ ճնշված մի փոքրիկ ժողովրդի միտքն է կարող լինել, այնուամենայնիւ, բացի եկեղեցուց չը կայ մի այլ միջավայր, ուր տեսնէինք թէ ինչպէս էր հայը իբրև մտածող, բանաստեղծ, հռետոր, մար-

տնչող, պատմագիր, պայքար մղող, մի գաղափար պաշտպանող: Միայն եկեղեցին էր ասպարէզը. ամեն մի անհատ, որ իր մէջ մտաւոր գործունէութեան կոչում էր զգում, պիտի այնտեղ դնար, պիտի նրան ծառայէր: Բացառութիւնների մասին մենք, իհարկէ, չենք խօսում: Նոյն իսկ կաւելացնենք, որ կրօնական ուղղութեան բացարձակ տիրապետութիւնը ընդհանուր երևոյթ էր միջնադարեան բոլոր քրիստոնեայ ազգերի մէջ:

Եւ այսպէս անհ, Սահակն ու Մեսրոպը դարաւոր իրականութեան սկիզբն էին դնում: Նրանց գործը մօտ տասներեք դար անփոփոխ պահպանեց իր կերպարանքը. մենք կատարելապէս կրօնական ազգ զարձանք, իսկ իբրև աշխարհի քաղաքացիներ՝ կարող էինք այնքան ստանալ մեր լուսաւորութիւնից ու գրականութիւնից, որքան թոյլ էր տալիս եկեղեցու դրութիւնը...

Սահակ-Մեսրոպեան գործունէութիւնը հելլէնականութեան յաղթանակն էր: — Ասիականութեան վերաբերմունքը. Պարսկաստանի առաջին փորձը հայոց թագաւորութիւնը վերջացնելու մասին: — Յագկերտի օրդին Հայաստանում: — Վասմ թագաւորը և փոփոխութիւն պարսկական քաղաքականութեան մէջ: — Միհրնբաէհ: — Նրա ծրագիրը Հայաստանի մասին: — Պարսկական կուսակցութիւն և Արտաշիր թագաւորը: — Ս. Սահակի ապարդիւն ջանքերը: — Ամբաստանութիւններ և գաւառաստանական կատակերգութիւն պարսից արքունիքում: — Թագաւորութիւնը վերջացած, ս. Սահակը կաթողիկոսութիւնից զրկված: — Աղէտի դէմ դուրս է հրաւիրվում կրթական և գրական շարժումը: — Սահակի և Մեսրոպի ջանքերը: — Երկու աննման գործակիցներ: — Ս. Սահակի մահը: — Ս. Մեսրոպը վախճանվում է վեց ամսից յետոյ:

Ս. Մեսրոպի կեանքը ամբողջապէս չէ ներկայացրված: — Նա էլ մարդ էր: — Երկու փաստեր: — Բնութիւնը իբրև քրիստոնէական կրօնի պաշտպան: — Ժամանակի ոգին:

Բայց իր վերջնական հետեանքներով ի՞նչ էր ներկայացնում Սահակ-Մեսրոպեան շրջանը:

Դա նոյն հելլէնականութեան յաղթանակն էր:
 Ս. ՄԵՍՐՈՊ

կան արշաւանքն էր, նոյն եւրօպական ոգու տիրապետութիւնը Հայաստանում: Ահաւոր, ցնցող պայքարը վերջնական լուծում ստացաւ. Արեւմուտքը նուաճեց հայութիւնը, իրանականութեան այդ փոքրիկ կտորը, ձեռքը դնելով նրա մտքի վրա: Իսկ ի՞նչ էր ասում ինքը, իրանականութիւնը, նա, որ յաղթվողն էր Հայաստանի հողի վրա:

Մենք տեսանք որ մի այդպիսի յեղափոխութեան համար հարկաւոր էր որ Պարսկաստանի ճակատագիրը գտնվէր Յազկերտ Մեղաւորի նման մի թագաւորի ձեռքում: Գրիստոնէութիւնը համեմատական ազատութիւն էր վայելում—ահա ինչից օգտվեց Արեւմուտքը՝ մեր երկիրը խուժելու համար: Այդ ազատութիւնը այն աստիճանին էր հասնում, որ 410 թւականին բուն Պարսկաստանում ապրող քրիստոնեաները թոյլտուութիւն ստացան ժողով կազմելու պարսից մայրաքաղաքում և իրանց համար եկեղեցական կազմակերպութիւն ստեղծեցին: Բայց ուշադրութիւն դարձնենք մի հանգամանքի վրա: Յազկերտ Մեղաւորը այն պայմանով թոյլ տուեց ժողովը, որ Պարսկաստանում հիմնվող առանձին եկեղեցին ոչինչ կախում չունենայ Կ. Պօլսի պատրիարքից: Նշանակում էր, որ Սասանեանը, որքան էլ Մեղաւոր լինէր, չէր մոռանում աւանդական քաղաքականութիւնը:

Բացի դրանից, Յազկերտը հարկաւոր դէպքերում զգալ էր տալիս քրիստոնեաներին, որ ինքը, այնուամենայնիւ, Պարսկաստանի Շահ է և մազդեզական կրօնն է պաշտում: Հարկաւոր դէպքերում նա գիտէր և քրիստոնեաներին հալածել: Այնպէս որ, երբ ասվում է թէ Յազկերտը համբերող էր քրիստոնեաների վերաբերմամբ, այդ բանը պէտք է հասկանալ համեմատական մտքով:

Բայց Յազկերտն էլ իր թագաւորութեան վերջերում նկատեց թէ ինչ է կատարվում Հայաստանի մէջ: Եթէ նա այդքան ուշ էր նկատել, պատճառը, մեր կարծիքով, Վռամշապուհ թագաւորի քաղաքական իմաստութիւնն էր: Նրա մեռնելուց յետոյ այլ ևս չը կարողացան թագցնել Հայաստանը պարսկական սուր աչքից. և շուտով Յազկերտը, երբ մեռաւ և Վռամշապուհի եղբայր Սոսրովը, մի փորձ փորձեց, որ նրա յաջորդի համար արդէն ղեկավարող սկզբունք դարձաւ: Այդ փորձն էր խլել հայոց գահը Արշակունիների ձեռքից: Այդպէս էլ արաւ նա, Սոսրովից յետոյ թագաւոր նշանակելով իր որդի Շապուհին: Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել որ Յազկերտը սկսել էր զգալ թէ պարսկական շահերի համար որքան վտանգաւոր էր այն շարժումը, որ նկատվում էր Հայաստա-

նում: Ամեն տարակուսանքներին վերջ դնելու համար նա ուղարկեց իր որդուն, որպէս զի վերացած լինի հայոց թագաւորութիւնը և երկիրը բոլորովին հպատակվի Պարսկաստանին: Փարպեցին ասում է որ Յազկերտը մտածում էր թէ Շապուհը կը մօտենայ հայ իշխաններին, պարսկական կարգեր կը մտցընէ երկրի մէջ, գուցէ և կը կարողանայ եթէ ոչ վերացնել, գոնէ թուլացնել քրիստոնէութիւնը այնքան, որ հայերը չը միանան յոյների հետ և ապստամբութիւն չը յարուցանեն: Յոյս կար որ հին ժամանակների պէս հայերը և պարսիկները ամուսնութիւններով կը խառնվեն իրար հետ:

Շապուհը չորս տարի թագաւորեց Հայաստանում: Մեր պատմագիրներն ասում են թէ դա մի թոյլ մարդ էր, չը կարողացաւ ոչինչ անել և նոյն իսկ ծաղրի էր ենթարկվում հայ նախարարների կողմից: Բայց ինչ էլ լինի, անկասկած է որ նրա ժամանակ զբլուխ բարձրացրած պիտի լինի պարսկական կուսակցութիւնը: Յազկերտը չէր սխալված իր մի ենթադրութեան մէջ. նրա որդին պիտի գրաւէր հայ իշխանների մեծ մասը իր խնջոյքներով, որսորդական հանդէսներով և խաղերով: Ազնուականութիւնը միշտ այդպէս է եղել, իսկ մասնաւորապէս հայ նախարարները փառամոլութեան քստմնելի օ-

րինականեր շատ են տուել: Նրանց համար անշուշտ մեծ պատիւ պիտի լինէր Սասանեան արիւնը կրող թագաւորի ուշադրութեան արժանանալը, մանաւանդ որ այդ Սասանեանը մի օր էլ, իր հօրից յետոյ, պիտի Իրանի գահը բարձրանար:

Մենք պատճառ չունենք չը հաւատալու որ հայ նախարարների մէջ այնպիսիներն էլ կային, որոնք ծաղրում էին Յազկերտի որդուն, ասում էին նրան: Սորենացու բերած մի քանի սիրուն, պատկերաւոր աւանդութիւններից կարելի է հետևեցնել, որ այդպիսիները քրիստոնէութեան կողմնակիցներից էին, գուցէ և Սահակ-Մեսրոպեան կըրթարաններում եղածներից: Այդպիսիների թիւն էլ քիչ չէր:

Երբ Յազկերտը կորաւ դէպի արևելք գործած իր մի արշաւանքի միջոցին, պարսից հոգևորականութիւնը շտապեց յայտարարել թէ նա աստուածներից ստացել է արժանի պատիժ իր մեղքերի համար: Իսկ ազնուականութիւնը, որի ձեռքի գործն էր, անշուշտ, այդ անյայտացումը, չը կամեցաւ որ իր ատած մարդու սերունդը շարունակէ թագաւորութիւնը: Շապուհը թողեց Հայաստանը և շտապեց իր հօր թագը ժառանգելու, բայց տեղ հասնելուն պէս սպանվեց: Սակայն Յազկերտի միւս որդին, Վռամը, կարողա-

ցաւ զէնքի ոյժով տիրանալ հայրական ժառանգութեան: Ահա այդ միջոցին նախարարական այն կուսակցութիւնը, որ հաւատարիմ էր քրիստոնէութեան, խնդրեց Վոսմից որ հայոց թագը նորից շնորհվի Արշակունիներին: Նա համաձայնվեց. այնպիսի ժամանակ և այնպիսի հանգամանքների մէջ էր զահ բարձրանում, որ չէր կարող չը հասկանալ թէ աւելորդ է առ այժմ բարդութիւններ և անբաւականութիւն յարուցանելը պետութեան մէջ: Հայաստանում թագաւորեց պատանի Արտաշիրը, Վոսմիշապուհի որդին:

Վոսմը (իսկապէս՝ Բահրամ, որ ստացել էր «Գօր», այսինքն «վայրի էջ» մականունը իբրև ուժեղ և որսասէր մարդ) չը կարողացաւ շարունակել իբ հօր քաղաքականութիւնը: Նա հպատակվեց հոգևորականներին և մեծամեծներին, իսկ դա նշանակում էր պատերազմ յոյների դէմ և քրիստոնեաների հալածանք: Բայց Բահրամը աջողութիւն չունեցաւ պատերազմի մէջ և ստիպված եղաւ խաղաղութեան գաշինք կապել յոյների հետ և պարտաւորութիւն յանձն առաւ չը հալածել քրիստոնեաներին: Սակայն այդ խոստումից հայերը մեծ շահ չունեցան: Պարսից արքունիքը հայերին չը հալածեց, բայց դրա փոխարէն վճռեց ջնջել նրանց թագաւորութիւնը և դրա համար նախ և ա-

ուաջ դիմեց Հայաստանի պարսկական կուսակցութեան: Քաղաքական ծրագիրը շատ ճարտար ու խորամանկ հիւսուածք ունէր: Բիւզանդական կառավարութիւնը առանց այլևայլութեան վերջ դրեց հայկական ինքնավարութեան, իսկ պարսից արքունիքը աւելի քաղաքագիտական նուրբ ձևեր ընտրեց նոյն նպատակի համար: Պատրաստութիւններ տեսնվեցան, գործը այնպէս սարքվեց, որ դուրս էր գալիս թէ հայերը իրանք չեն ուզում թագաւորութիւն ունենալ:

Այդ ծրագիրը պատիւ էր բերում պետական այն նշանաւոր մարդու խելքին, որի ձեռքումն էր այդ ժամանակ գտնվում Պարսկաստանի կառավարութիւնը և որ ժողովրդի աչքում թագաւորի հեղինակութիւն և փառք էր վայելում: Դա Միհրներսէհն էր, որի անունը կապված է հինգերորդ դարի հայոց ապստամբութեան հետ և որ այնքան լաւ յայտնի է Եղիշէի և Փարպեցու պատմութիւնները կարդացողին: Միհրներսէհն հազարապետ էր, թագաւորի երկրորդը. Վռամը երբ արշաւանքներ սկսեց դէպի արևելեան հեռու կողմեր, իր գահի պահպանութիւնը նրան յանձնեց: Միհրներսէհի հաւատարմութիւնը և քաղաքական մեծ իմաստութիւնը դեռ Յազկերտ առաջինին էին յայտնի, որի ժամանակ էլ նա սկսեց իր պետական ծա-

ռայութիւնը: Իսկ թէ ինչ մեծ հռչակ էր վայելում պարսից մեծ վէզիրը քաղաքական աշխարհում, այդ երևում է այն շքեղ ընդունելութիւնից, որ գտաւ նա Բիւզանդիայում, երբ Վռամ Թագաւորի յանձնարարութեամբ գնաց բանակցելու յունական արքունիքի հետ: Եղիշէն ասում է որ պարսից Թագաւորներն անգամ հպատակվում էին Միհրներսէհի կամքին և ցուցմունքներին: Դա, ուրեմն, պարսիկ ազնուականութեան ամենաուժեղ, խելօք ու հեղինակաւոր արտայայտութիւնն էր: Եւ ահա այդպիսի մի ճարտար մարդու ձեռքին էր Հայաստանի հարցը: Նրա համար ոչինչ բան էր խաղալիք դարձնել հայ անմիաբան, փառամոլ նախարարներին:

Հարցը կապվեց Արտաշիր Թագաւորի անձնաւորութեան հետ: Նորից Լուսաւորչի տոհմի առաջ երևան եկան բողոքաւորներ: Պարսկական կուսակցութիւնը գտնում էր որ երիտասարդ Թագաւորը անբարոյական կեանք է վարում: Դարձեալ տգէտ ինքնահաւանութիւնը, ինչպէս Ներսէս Մեծի ժամանակ, կարծում էր թէ երբ մի Թագաւոր վատ է, պէտք է ոչնչացնել Թագաւորական գահը: Նախարարների ամենագլխաւոր մեղադրանքն այն էր թէ Արտաշիրը իգամոլ է: Բայց եթէ իգամոլութեան համար պէտք էր

մէկին պատժել, ամենից առաջ դա պիտի լինէր ինքը, Բահրամ-Գօրը, որ յայտնի էր իբրև չափազանց իզամուլ մարդ:

Անարժան, ստոր կատակերգութիւնը ծածկվում էր այդպիսի մի թափանցիկ պատուակով: Պարսից արքունիքի փշրանքներին աչք դրած նախարարները կամենում էին որ այդ ինտրիգի մէջ ղեր կատարէ և հայոց կաթողիկոսը: Օրինականութիւնը պէտք է պահպանված լինէր անթերի: Քրիստոնէութիւնը խիստ բարոյականութիւն էր պահանջում. և ահա եկեղեցական բարձր իշխանութիւնը պիտի մեղադրողի ղեր յանձն առնէր, իր ձեռքով վաւերացնէր թագաւորի գահընկէցութիւնը: Հետեանքն այն կը լինէր, որ հայոց աշխարհը առանց ցնցումների կը հաշտվէր իրողութեան հետ և Միհրնբրսէհը ցոյց կը տար որ պետական մարդիկ միայն ղէնքով ու բռնութեամբ չեն գործում, այլ շատ անգամ մեծ հարցերը վճռում են խելքով և ճարպիկութեամբ: Կաթողիկոսին ղրաւելու համար՝ ստոր ղաւաղրութիւնը հագնում է կեղծաւորութեան ղիմակ. պարսկասէր իշխանները իղէալական քրիստոնեաներ են ձևանում, խիստ նախանձաւոր կրօնի մաքրութեան համար: Նրանք յայտնում են Սահակին թէ իրանք ղուրկ են մնում հաղորդութիւնից, քանի որ անբարոյական թա-

գաւորի ձեռքի տակ են գտնվում, քանի որ իրանք են պատասխանատու նրա չար մեղքերի համար:

Ս. Սահակը աւելի ծանր դրութեան մէջ էր, քան նրա հռչակաւոր հայրը: Ներսէսը համեմատաբար անկախ և ազատ երկրի մէջ էր ապրում, մինչդեռ նրա որդին յունական բաժանումով դարձել էր պարսից տէրութեան հպատակ: Չը նայած այս բանին, ս. Սահակը բացէրաց հրաժարվից գաւադրութիւնից: Նա ամենևին չէր հերքում որ Արտաշիրը արատաւոր մարդ է, նա ինքն էլ գիտէր որ բարոյական շատ պակասութիւններ ունի վերջին Արշակունին: Բայց հարց էր՝ ո՞վ պիտի դատէ նրան: Նախարարները ցոյց էին տալիս Վռամին, և Սահակը արդէն հասկացել էր որ դա արդարութեան դատ չէր, այլ պատրուակ միայն՝ քաղաքական նըպատակ իրագործելու համար:

Իզուր անցան նրա խրատները, իզուր նա համոզում էր թէ պարսից դատաստանին չը պէտք է դիմել: Նախարարները, ինչպէս յատուկ է դաւադիրներին, սպառնացին ս. Սահակին թէ նրան էլ պիտի խառնեն մեղադրանքների մէջ և զնացին պարսից դուռը: Եթէ հարկաւոր էր վկայ և եկեղեցու կողմից, այդ վկան էլ գտնվեց—Սուրմակ անունով մի վատ հոգևորական, որ զնաց մատ-

նութիւններ անելու, դնելով պայման որ փոխարինութիւնը պիտի լինի իր կաթողիկոսանալը:

Վռամը, կամ աւելի ճիշտ ասած, Միհրնեբրսէհը, ձեռքին գեղեցիկ առիթ ունէր: Դատաւորի պաշտօն ստանձնելով, նա Հայաստանից կանչեց Արտաշիր Թագաւորին և Սահակ կաթողիկոսին: Բացվեց կատակերգութեան վերջին տեսարանը, որ ողբերգութեան փոխվեց: Հայոց Թագաւորը իրան պաշտպանում էր արիութեամբ, նա իրան մեղաւոր չէր համարում և բացարձակ յայտնում էր թէ ինքը քաղաքական ինտրիգի զոհ է: Սահակը պարսից մայրաքաղաքում իմացաւ որ կարելի է միայն վատ վկայութիւն տալ Արտաշիրի մասին, ուրիշ տեսակ վկայութիւնը պետական անհաւատարմութիւն պիտի համարվի: Եւ նա վճռեց ոչինչ չը խօսել, անշուշտ չը կամենալով վտանգի ենթարկել եկեղեցին և մանաւանդ Լուսաւորչի աթոռը:

Բայց սա միակ մեղքն էր, որ գործեց ս. Սահակը արդարութեան դէմ: Ամեն ինչ պարզվեց, երբ նրա մօտ եկաւ Վռամի պալատական բարձր պաշտօնեաներից մէկը, հետը ունենալով Միհրնեբրսէհի հրահանգները: Պաշտօնեան Շահի կողմից մեծամեծ պարգևներ, փառք և իշխանութիւն խոստա-

ցաւ հայոց կաթողիկոսին, եթէ նա միանար դաւադիր նախարարների հետ. իսկ եթէ չը միանար, պիտի կորցնէր նոյն իսկ կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Ահա որքան անաչառ էր Բահրամ-Փօրը:

Սահակը, առանց տատանվելու, ընդունեց երկրորդ վիճակը. նրա պէս մարդը չէր կարող, իհարկէ, որ և է համակրութիւն ունենալ ղէպի դաւադիրների և ժամտիչների ստոր գործը: Եւ կատարվեց այն, ինչ պատրաստվում էր պարսից արքունիքի խորհրդաւոր յարկի տակ: Իբր թէ հիմնվելով հայ նախարարների ցանկութեան վրա, որոնք բացարձակ յայտնեցին թէ իրանք թագաւոր չեն ուզում, այլ խնդրում են մի պարսիկ իշխանաւոր ուղարկել Հայաստանը կառավարելու համար, Վռամը ոչնչացած յայտարարեց հայ Արշակունիների թագաւորութիւնը: Հաւատարիմ մնալով իր սպառնալիքին, նա միաժամանակ Մահակին էլ կաթողիկոսական իշխանութիւնից զրկեց: Եղմու դատաստան այն վերջինի համար, ինչ էր նրա մեղքը, — մինք չը գիտենք: Բացի յունասիրութիւնից՝ այդ հեղ և առաքինի հոգևորականը, որքան թոյլ են տալիս դատել նրա կենսագրական հանգամանքները, ոչինչ վնաս չէր հասցրել պարսից կառավարութեան: Բայց չըմոռանանք որ դաւադրութիւնը պարտաւոր էր տեղ

պատրաստել դաւաճանի համար: Սուրմակը կաթողիկոսութիւն ստացաւ: Սրանով արդէն շատ բան կարելի է բացատրել:

Այս բոլորը տեղի ունեցաւ 429 թւականին *): Պարսկական դատաստանը փակեց իր դռները և իրականութեան մէջ մնացին. մի թագազուրկ թագաւոր, մի անաթոռ կաթողիկոս, մի պարսիկ մարզպան և նրա հետ՝ ընծաներով ու փառքով բեռնաւորված նախարարները, մի հատ էլ Սուրմակ: Բուն շարժառիթը, որ մի այդպիսի յեղափոխութիւն պատճառեց, այդ ընծաները, այդ պատիւներն էին. Արտաշիւրի կնամուտութիւնը մի թշուառ պատրուակ էր: Դժուար է երևակայել աւելի անպատիւ, աւելի ստոր անկում մի պետական կազմակերպութեան համար:

Եւ այս անկումը, բարոյական այս մնանկութիւնը տեղի էր ունենում մի ժամանակ, երբ հայոց աշխարհում նոր հաստատվել էր ժողովրդական լուսաւորութիւնը: Ուղիղ քառորդ դար էր, ինչ այդ երկիրը ստացել էր գիր ու դպրոց: Մտաւոր առաջադիմութիւնը մի հսկայական ոյժ է ամեն մի ժողովրդի համար. նա բերում է գիտակցութիւն, հասա-

---

*) Մեր ազգային ազբիւրնները շատ խառն ու անհաստատ ժամանակագրութիւն են տալիս: Մենք հետեցեցինք գերմանացի գիտնական Նէօլդէկէի ժամանակագրութեան:

րակական գաղափարների բարդաւաճում, պատրաստում է պարտաճանաչ քաղաքացիներ: Իսկ մեզանում մտաւոր վերածնութեան հետ կապված է քաղաքական անկումը: Քառորդ դարը, ճիշտ է, շատ աննշան ժամանակ է մի ժողովուրդ հիմնովին կրթելու համար, բայց մենք սխալված կը լինենք, եթէ միայն այդքանն ասենք այդ ժամանակամիջոցի մասին: Քսան և հինգ տարին բաւական էր, որ ժողովրդի մէջ այնքան գիտակցութիւն զարգանար, որ այնպիսի մի ծանր դրաման, ինչպէս էր Արշակունիների ոչնչացումը, գոնէ ցնցում ու ցաւակցութիւն պատճառէր ժողովրդին: Ըստ երևոյթին, այդպիսի բան տեղի չունեցաւ, քաղաքական մահացումը անտարբերութեան հանդիպեց:

Այս իրողութիւնը ցնցում պիտի պատճառէր Սահակին և Մեսրոպին: Հարուածը բաց արաւ նրանց առջև փորված խորխորատը, և նրանք անշուշտ այժմ աւելի պարզ ըմբռնեցին իրանց դպրոցների անկատարութիւնը: Տարրական կրթութիւնը, որ տալիս էին այդ դպրոցները, դեռ բաւական չէին. գրագիտութիւնը դեռ լուսաւորութիւն չէ: Եւ ահա այդ ցնցող աղէտից յետոյ է, որ երկու ընկերները ուղարկում են իրանց աշակերտներին արտասահման: Պէտք էր բարձրացնել լուսաւորութեան մակերևոյթը: Մենք

տեսանք որ այսպէս պահանջում էին զուտ կրօնական շահերը: Բայց այս քաղաքական հանգամանքն էլ նոյն անհրաժեշտութիւնը պիտի ցոյց տար: Սահակի համար արդէն պարզված էր թէ ինչ է պատրաստում Միհրներսէհը: Առաջին քայլը թագաւորական զահն էր, երկրորդը պիտի լինէր եկեղեցին: Եթէ եկեղեցին առաջինը չը դառաւ, պատճառն այն էր, որ նրա հետ կուելը աւելի դժուար էր: Հայաստանի ֆէօդալական կազմակերպութիւնը պետութեան թուլութիւնն էր, որ հեշտութեամբ ղէպի խորտակում տարաւ, մինչդեռ եկեղեցին կազմում էր ուժեղ միապետութիւն: Երբէք հնարաւոր չեղաւ, որ բազմաթիւ կալուածատիրական ինքնագլխութիւնները համախմբվեն ընդհանուր պետական հասկացողութեան շուրջը. բայց եկեղեցին, ընդհակառակն, կենտրոնացման սխտեմ էր և իր այդ կազմակերպութիւնը աւելի ուժեղացնելու, միաձոյլ դարձնելու համար ունէր այնպիսի հզօր գործիք, ինչպիսին է լուսաւորութիւնը:

Սահակն ու Մեսրոպը զգացին որ հարկաւոր է պատրաստել ոյժեր Միհրներսէհի ծրագրած երկրորդ հարուածի դէմ: Եւ նըրանք, ինչպէս տեսանք, զարմանալի հեռատեսութեամբ առաջ տարան իրանց պատրաստութիւնները: Ժամանակի բարձր ուս-

ման տէր մարգիկ էին հարկաւոր. — ահա գաղտնիքը: Թագաւորութեան անկումից յետոյ նրանց եռանդը բազմապատկւում է:

Թէև կաթողիկոսական իշխանութիւնից հեռացել էր Սահակը, բայց դա չէր նշանակում թէ նա միանգամայն հեռացրվել էր բոլոր ասպարէզներից: Սորենացին աւանդում է որ նրա ձեռքին մնացել էին հովուապետի բարձր իրաւունքները և միայն եկեղեցական վարչութիւնն էր առնված նրանից: Ինչ էլ լինէր սակայն, փաստ է որ ոչ ոք չարգելեց նրան շարունակել գրական և դաստիարակչական գործունէութիւնը: Առաջին կամ աւագ աշակերտները արևմուտքից վերադարձան, ինչպէս ենթադրում են, 434—435 թւականներին: Գրաւոր աշխատութիւնները նոր, կրկնապատկված եռանդով առաջ գնացին. հմուտ աշխատակիցներ կային, Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը նորից կատարվեց Յունաստանից բերած ընտիր օրինակների վրա: Թարգմանվեցին և ուրիշ շատ գրուածքներ: Այդ ժամանակ էլ պիտի Արևմուտք ճանապարհված լինեն երկրորդ կամ կրտսեր աշակերտները:

Կրթական թափը գնալով սաստկանում էր: Կարծես զգում էին որ ժամանակ քիչ է մնացել: Ս. Սահակը, իբրև Լուսաւորչի տոհմի ներկայացուցիչ և հոգևոր իշխանութեան

գլուխ, շատ անգամ էր ստիպված լինում ընդհատել իր գրական գործունէութիւնը. քաղաքական և վարչական հոգսերը չէին թոյլ տալիս որ նա լինի բացառապէս այդ գործին նուիրված մի աշխատաւոր: Միայն դժբախտ Արտաշիրի պատմութիւնը որքան հոգսեր ու կսկիծներ պատճառեց նրան, որքան ժամանակ խլեց նրանից: Ս. Մեսրոպը, ինչպէս երևում է, այդպիսի հոգսեր չունէր կամ շատ քիչ ունէր: Գոնէ նրան մենք չենք տեսնում այն դէպքերի մէջ, որոնք տակն ու վրա էին անում հայոց աշխարհը: Երևի նա երբէք չը թողեց իր ուսուցչական պաշտօնը և ամեն տեսակ հանգամանքների մէջ անփոփոխ նոյնն էր մնում—«ուսուցանող հայոց աշխարհին», ինչպէս անուանում են նրան մեր մատենագիրները: Առաւելապէս այդ էր նրա գործը. գրական-թարգմանչական գործունէութեան մէջ ս. Սահակը նրանից աւելի շատ բան արաւ:

Պէտք է աւելացնել որ այդպիսի դործիչն էլ չափազանց հարկաւոր էր ժողովրդրդին: Մեսրոպը ճգնաւոր-ուսուցիչ էր սկզբբից, և այդպէս էլ մնաց: Կորիւնն ասում է թէ նա անչափ բազմացրեց վանական հոգևորականութիւնը և արեղաներով լցրեց սար ու ձոր: Գրագիտութիւն տարածելու միջոցը միայն ժողովրդական դպրոցը չէր.

այստեղ էլ, այս ճգնաւորական համայնքի մէջ, նոյն գիրն ու դպրութիւնն էին գործում և եկեղեցու համար բանակ էին պատրաստում: Ինքը, Մեսրոպը, շարունակ շրջում էր այս ու այն կողմ, այցելում էր իր անապատականներին, ապրում էր նրանց հետ: Բայց անապատի և ամայութեան մարդ նա երբէք չէր եղել. կանոնաւոր տեղեկութիւններ էր ստանում իր դպրոցների մասին և շտապում էր հասնել այնտեղ, ուր հարկաւոր էր լինում նրա ներկայութիւնը:

Կաթողիկոսութիւնից հեռացած Սահակը, ի հարկէ, աւելի շատ յարմարութիւններ ու ժամանակ ունէր իր մտերիմ ընկերակցի հետ գործելու համար: Երկու գաղափարակիցներ, երկու խոշոր խելքեր, նրանք լծակիցներ էին մի մշտատեւ, սուրբ աշխատութեան մէջ: Ոչինչ բան չը կարողացաւ խախտել նրանց ջերմ սրտակցութիւնը, քանի որ կենդանի էին երկուսը: Շատ քիչ կարելի է գտնել այդպիսի իդէալական եղբայրութիւն երկու մարդու մէջ: Միշտ միասին, միշտ անուններով և գործով միացած:

Եւ ահա 436 թւականի սեպտեմբերի 7-ին, Բագրևանդի Բլուր գիւղում վախճանվեց ս. Սահակը, մենակ թողնելով հայոց ծերունի ուսուցչին: Հասկանալի է մենակ մնացածի դրութիւնը. նա անդադար ողբում էր

ամբողջ հայ ազգի այդ մեծ կորուստը, դառն կակիծով էր անց կացնում իր տխուր, միայնակ օրերը: Նրան յանձնվեց կաթողիկոսական տեղապահի պաշտօնը, և նա աշխատում էր օր ու գիշեր, որ մեծ նեցուկից զրկված եկեղեցին չը մոռանայ այն ճանապարհը, որ գծված էր այնքան երկարատև ու մեծ ջանքերով, այնքան զոհերով: Բայց մենակութիւնը յազթեց նրան. Սահակի մահից հազիւ հինգ ամիս անցած՝ նա էլ շտապեց զնալ իր ընկերի մօտ:

Մահվան անկողնում պառկած ուսուցիչը չը մոռացաւ որ այս աշխարհի վրա թողնում է մի նոր, դեռ խնամքի և հոգացողութեան կարօտ գործ: Քանի շունչը բերանումն էր, իր աշակերտներին ու մերձաւորներին խրատում էր աշխատել, անդադար աշխատել:

Հոգևորական աշակերտների հետ՝ մեռնողին շրջապատել էին և Վահան Ամատունին ու Հմայեակ Մամիկոնեանը...

Մեծագործութիւնները երախտագիտութիւն են պահանջում: Մեծագործ անձնաւորութիւնները կամ սուրբեր են, կամ հերոսներ ապագայ սերունդների համար և նրանց պակասութիւնները ջնջվում, մոռացվում են առաջին իսկ երախտագէտ սերունդի մտքից:

Կորիւնը ամեն տեղ ներկայացնում է իր ուսուցչին իբրև մի հրեշտակ, որի վրա ոչ մի բիծ չէ թողել մարդկային պակասութիւններից և ոչ մէկը: Սակայն պատմութեան պարտաւորութիւնն է ցոյց տալ որ հրեշտակները չեն կարգադրում մարդկութեան գործերը, այլ մեր աշխարհի ծնունդ, մեր աշխարհի կարգերին ու բարքերին ենթարկված մահկանացուները, մարդիկ, որոնք աստուածային կայծեր կրելով իրանց մէջ, կրում են և մեր բնութեան յատուկ կրքերն ու սխալները: Նախապաշարված, հրաշքներով անված կրօնական հայեցողութիւնը սովոր է ամեն մի փայլուն, արտակարգ երևոյթ վերագրել երկնքին, նախասահմանութեան և յայտնութեան սկզբունքներին հետևելով ասել՝ թէ երկինքը կամեցաւ, և այդպէս եղաւ, իսկ եթէ չը կամենար՝ չէր լինի: Մինչդեռ գիտութիւնը, ընդհակառակն, ամեն մի մեծագործութեան հեղինակի մէջ աշխատում է տեսնել մարդ, ժամանակի, միջավայրի, հանգամանքների արդիւնք, արտայայտութիւն ներկայացնող մարդ:

«Ես մարդ եմ, և ինձ խորթ չէ ոչինչ մարդկային բան»: Այսպէս աւելի լաւ է, աւելի բնական: Այսպիսի լոյսի մէջ երևացող հերոսը կարող է ոգևորել, դէպի մեծագործութիւն տանել մարդկանց, քանի որ նա

երկնքում բնակվող անմարմին հրեշտակ չէ, որի զուգակիցը չը կայ իրականութեան մէջ, այլ մարդ է, որին կարող է նմանվել ամեն մարդ:

Մեր Մեսրոպի մասին, տարաբախտաբար, չը կան այնքան մանրամասնութիւններ, որոնք թոյլ տային մեզ մտնել նրա կեանքի բոլոր խորշերի մէջ: Սակայն նրա հիացած աշակերտը իր ներբողի մէջ թողել է երկու փաստ, որոնց վրա պէտք է ուշադրութիւն դարձնել:

Դրանցից մէկը մենք արդէն յիշել ենք — հալածանքը հեթանոսութեան դէմ, Գողթան գաւառում: Կորիւնը, ինչպէս տեսանք, մութ այլաբանութիւններով է յիշատակում այդ եղելութիւնը: Բայց երկրորդ փաստը արդէն միանգամայն պարզ է: Մեսրոպին, իբրև քրիստոնեայ միսիօնարի, յանձնված էր քննել և վերացնել «բարբարիանոս» կոչված աղանդը: Չը կարողանալով խօսքի, համոզմունքի զօրութեամբ հասնել նպատակին, նա դիմեց բռնութիւններին: «Թշուառացնող գաւազանը գործի դրեց», ասում է Կորիւնը. «ամենաժանր պատուհասներ բերեց նրանց գլխին բանտերի, տանջանքների և գելարանների մէջ. իսկ երբ այդ էլ չօգնեց, ջարդելով, խանձելով, մրոտելով և տեսակ տեսակ խայտառակելով, դուրս վռնդեցին աշխարհից»:

Կարծէք ասորական սեպածև արձանազրութիւն էք կարդում և իսկոյն ասում էք որ այս անգթութիւնները, որքան էլ բարեպաշտական մտքով գործադրված լինեն, չեն կարող արդարանալ քրիստոնէութեան վեհ գաղափարի առաջ: Մխիթարականը այս տրխուր պատմութեան մէջ այն է, որ անգթութիւնը Մեսրոպի անձնական յատկութիւններից չէր, այլ բղխում էր ժամանակի հասկացողութիւններից, որոնք ընդհանուր էին ամեն տեղ:

Մեզ հասել է և մի ուրիշ փաստ, ուր Մեսրոպի հետ նոյն սկզբունքը պաշտպանող է արդէն և Սահակը: Պրօկլ եպիսկոպոսը, իմանալով որ նեստորական մի քանի վարդապետներ Հայաստան են գնացել, թուղթ է գրում Սահակին և Մեսրոպին, խնդրելով նրանց զգուշանալ այդ հերետիկոսների վարդապետութիւնից: Իրանց պատասխանի մէջ Սահակն ու Մեսրոպը յայտնում են Պրօկլին որ ուղիղ հաւատից խոտորվածներին նրանք չեն խնայում, ոչ միայն հալածում են, այլ և մեծամեծ պատիժների ու պատուհասների են ենթարկում: Նոյն միջոցը, և աւելի մեծ չափերով, նրանք առաջարկում են Պրօկլ եպիսկոպոսին, որ աւելի մեծ իշխանութիւն ունի, ուրեմն և պարտաւոր է անուղղափառ քրիստոնեաներին մէջ տեղից վերացնել: Նը-

րանք նոյն իսկ պնդում են որ յունաց թագաւորը անպատճառ պատիժներ ու պատուհաս հանէ այդպիսիների դէմ:

Ուսուցիչների հայեացքը ժառանգեցին և շշակերտները: Եթէ չը լինէր այդպիսի հայեացք, հինգերորդ դարի կրօնական ապրտամբուլիւնը չէր գործադրի այնպիսի անողորմ սարսափահար միջոցներ:

Եւ արդեօք մյայն հայոց աշխարհում որոնենք այսպիսի հայեացք: Ամբողջ Արևմուտքը լիքն է նոյնը հաստատող փաստերով: Յիշենք Եփեսոսի եկեղեցական ժողովը, ուր հաւաքված եկեղեցական նշանաւոր հայրերը պիտի վճռէին երկնքի հարցերը, բայց զգուելի բռնութիւններ, բարբարոսական արարքներ էին գործադրում իրանց հակառակորդների դէմ:

Հայեացքը ընդհանուր էր:

Ամենքը, այո՛, մարդիկ էին:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐ

Ա.

Սահակ-Մեսրոպեան գործունէութեան շարունակութիւնը:—Յազկերտ երկրորդ և Միհրնբրսէհի կառավարութիւնը:—Քրիստոնէութիւնը ջնջելու ծրագիր:—Հայերի պետական հաւատարմութիւնը:

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի մահը հինգերորդ դարի շարժման վերջաբանը չէր: Իսկ վերջ էր նիւթական գոյութեան, մսի և ոսկորների համար միայն, մինչդեռ այդ երկու անունները ամբողջովին զաղափար են, որ մոռացութեան դերեզման չէ ճանաչում, որ արհամարհում է ժամանակի ու տարածութեան ամեն ինչ կլանող, անյայտացնող ոյժը: Այդ զաղափարի համար ոչինչ ընդհատում չէին այն երկու գերեզմանները, որոնցից մէկը փորվեց Աշտիշատում, միւսը Օշականում:

Մենք զաղափարի ծնունդը, սկզբնական շրջանը տեսանք, բայց պիտի տեսնենք և նրա զարդացումը, յաղթանակը: Հասարա-

կական գործը գնահատել կարելի է նրա հետեանքներով. այլապէս՝ պատկերը դժգոյն ու միակողմանի կը լինի: Եւ Սահակ-Մեսրոպեան գործունէութեան հետեանքները որոնելու համար հարկ չը կայ շատ հեռու գնալ: Մեր պատմութիւնը այստեղ նմանը չունեցող մի հրաշալի տեսարան է տալիս: Քառասուն—քառասունուհինգ տարի էր, ինչ Հայաստանում տառեր ու գրքեր կային: Այս կարճ միջոցում երկրի եթէ ոչ ամբողջութիւնը, գոնէ նրա մեծ, նշանաւոր մասը արդէն բոլորովին այլ մտաւոր երևոյթ է ներկայացնում: Այնքան նա պատրաստված է, այնքան բարձր գիտակցութեան է հասել, որ նահատակվում է գաղափարի վրա: Դեռ մամուլ չէր բուսել Սահակի և Մեսրոպի գերեզմանների վրա, երբ նրանց դպրոցները ահաւոր պատերազմ յայտարարեցին հինաւուրց իրանականութեան դէմ: Ահա կեանքի մէջ մտած այդ նոր ոյժն է, որի հետ պէտք է ծանօթանալ՝ տառերի գիւտի և գրական շարժման ամբողջ նշանակութիւնը հասկանալու համար:

Աշտիշատի և Օշականի հողերը գերեզմաններ բացին երկու մեծ գործիչների համար մի այնպիսի ժամանակ, որ խորհրդա-

ւոր էր՝ մանաւանդ հայոց պատմութեան տեսակէտից: Երկրորդ տարին էր, ինչ Սասանեանների գահն էր բարձրացել Բահրամ-Գօրի որդին, Յազկերտ երկրորդը:

Պարսից հոգևորականութիւնը և ազնուականները չէին կարող դժգոհ լինել այս թագաւորից: Յազկերտը գնաց իր հօր ճանապարհով, և արքունիքը հրամայողի, կարգադրողի դերում մնաց: Յազկերտը, բացի կրօնական հնամուլ ֆանատիկոսութեան գործիք դառնալուց, անձնական վատ հակումներ էլ ունէր: Դա մէկն էր արևելեան արիւնը ուշտ բռնակալներից: Պատմվում է որ նա ամուսնացաւ իր հարազատ աղջկայ հետ. այսպիսի խառնակութիւններ հաճութեամբ էր թոյլադրում մազդեզական կրօնը, բայց Յազկերտը յետոյ սպանեց իր այդ դուստրկնոջը—ահա ինչը չը կար մազդեզականութեան և մարդկային խղճի մէջ:

Բահրամ-Գօրի վերջին տարիներում Միհրնբրսէհը հրաժարական էր տուել և քաշվել իր մեծ կալուածը, ուր ուզում էր խաղաղ կերպով ապրել մինչև կեանքի վերջը: Բայց Յազկերտը, թագաւոր դառնալուն պէս, իսկոյն կանչեց նրան իր մօտ. և նա նորից իր ձեռքն առաւ կառավարութեան ղեկը: Եթէ Բահրամը պետական գործերից աւելի սիրում էր որսորդութիւնն ու հարեմական

գուարճութիւնները, նրա որդին ուղղահաւատ Սասանեան հանդիսացաւ և վերանորոգեց Շապուհ երկրորդի օրերը: Պատերազմ յոյների դէմ—նրա առաջին գործերից մէկը եղաւ. նա արշաւեց դէպի բիւզանդական սահմանները, սակայն իսկական պատերազմ չը սկսվեց և ընդհարումը վերջացաւ հաշտութեամբ: Պարսկաստանը վտանգի էր ենթարկված արևելեան կողմից. հեփթաղները անհանգիստ, կուարար թշնամիներ էին, և Յազկերտը նրանց դէմ գնաց, հանգիստ թողնելով յոյներին: Բայց հեփթաղները արգելք չը դարձան որ Միհրնբեսէնը առաջ տանէ իր քաղաքականութիւնը քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Պարսկաստանը ունէր շատ քրիստոնեայ հպատակներ: Ծրագրված էր ամենքին ձուլել պարսիկների հետ, վերացնելով ամենագորեղ խոչընդոտը—քրիստոնէութիւնը:

Հայերը պարսկական պետութեան վերաբերմամբ որ և է անհաւատարմութիւն չէին ցոյց տուել: Եւ ի՞նչ խօսք կարող էր լինել անհաւատարմութեան մասին, երբ երկիրը ինքն էր իր հարազատ թագաւորին հեռացրել և իր վիճակը յանձնել պարսիկներին: Հայաստանի հարկը կանոնաւոր կերպով գնում էր Պարսկաստան. ամեն հարկաւոր դէպքում հայ հեծելագործը, նախարար-

ների առաջնորդութեամբ, շտապում էր պարսից բանակի հետ միանալու և Պարսկաստանի թշնամիների դէմ կռուելու: Հայոց այդ զօրքը մեծ պատիւ էր ձեռք բերել պարսիկների մէջ իր քաջութիւններով. ամեն անգամ, երբ նա գնում էր Պարսկաստան, թագաւորը իր մօտիկ պաշտօնեաներից մէկին ուղարկում էր նրան դիմաւորելու և արքայական ողջոյնները հաղորդելու. իսկ երբ տեղ էր հասնում, թագաւորը ինքը զօրահանդէս էր անում: Հայ իշխաններից շատերը առանձին պատիւներ էին ստանում պատերազմի մէջ իրանց ցոյց տուած քաջութեան համար: Վարդան Մամիկոնեանի զինուորական ծառայութիւնների մէջ յիշված է նրա քաջութիւնը Մերվի մօտ տեղի ունեցած պատերազմում: Ահա մինչև ուր էին գնում հայ զօրքերը Պարսկաստանի համար իրանց արիւնը թափելու:

Մի այսպիսի հպատակութիւնը, ըստ երևոյթին, պիտի գոհացնէր պարսիկներին ամեն կողմով: Բայց հարցեր ստեղծելը ոչինչ դժուարութիւն չունէր Միհրներսէհի պէս մի քաղաքագէտի համար: Բռնանալ հպատակների ներքին համոզմունքների վրա, կատարելապէս պարսկացնել նրանց—այս էր Միհրներսէհի ձգտումը: Յազկերտը միանգամայն ենթարկվեց նրան: Գործում էր հին կասկա-

ծը, որ այնքան աղէտներ էր պատճառել հայերին—կրօնակցութիւնը յոյների հետ իբրև քաղաքական վտանգ: Հայերին առաջարկվում էր ընդունել պարսկական մագդեզականութիւնը, դա միակ միջոցն էր պարսից կառավարութեան վստահութիւնը գրաւելու համար: Հպատակական ուրիշ պարտաւորութիւնները ոչինչ են յայտարարվում—հարկեր տալը, պարսից բանակին ծառայելը. և այլն:

Այս առաջարկութիւնը յայտարարվեց իբրև թագաւորի կամք: Եւ Միհրնեբսէհի կառավարութիւնը պատրաստութիւններ էր տեսնում այդ կամքը անպատճառ իրագործելու համար:

Միհրներսէհի . առաջարկութիւնը: — Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցները Արտաշատի ժողովում:— Մերժողական պատասխան:— Հայերը ինքնաբերաբար հրաժարվում են ասիականութիւնից:— Ինքնագոհութեան պատրաստականութիւն:— Երկիրը մեծ արկածի մէջ:— Դրութեան գնահատութիւնը:

Սկզբում բռնութիւն չը գործադրվեց: Միհրներսէհը շատ ճարտար մի հիւսուածք էր ստեղծել՝ հարցը խաղաղ կերպով, լոկ քաղաքական ճարպիկութեամբ վճռելու համար: Նա պաշտօնապէս յայտարարեց պարսից կառավարութեան կամքը հայերին մի թղթի մէջ, ուր նախ քննադատում էր քրիստոնէութիւնը, ապացուցանում էր թէ նրանից որքան բարձր է մագղեղականութիւնը, ապա ասում էր որ հաւատարիմ հպատակ հայերը պարտաւոր են ընդունել այն կրօնը, որ ունի նրանց տէրը, այսինքն պարսից թագաւորը, որովհետեւ նոյն այդ թագաւորը իր Աստուծու առաջ պատասխանատու է և

Ս. ՄԵՍՐՈՊ.

իր այլակրօն հպատակների հոգու համար: Ակնարկելով թէ յոյները իրանց անշափ տգիտութեան և յիմարութեան պատճառով են քրիստոնէութիւն դաւանամ, մեծ վէզիրը առանց քաշվելու ասում էր որ մի այդպիսի ազգի հետ հաւատակից լինելը պարսից արքունիքում քաղաքական անհաւատարմութեան նշան պիտի ընդունվի...

Դա դեռ վերջնագիր չէր: Միհրներսէհը հրաւիրում էր հայերին պատասխան տալ իր թղթին. իսկ Յազկերտը ասել էր որ քննվեց կրօնները, որը լաւ է, այն ընդունեն Պարսկաստանում: Ուրեմն, առ այժմ բացվում էր կրօնական վիճաբանութիւն հպատակների և տէրերի մէջ:

Հայերը ընդունեցին հրաւերը և չուշացրին իրանցից պահանջվող պատասխանը: Արտաշատ քաղաքում գումարվեց մեծ ժողով, որին, բացի հոգևորականներից, մասնակցում էին բազմաթիւ աշխարհականներ, դրանց թւում և նշանաւոր նախարարներ: Երկիրը առաջին անգամ հանդէս բերեց իր մտաւոր ոյժերը, որոնք պիտի պաշտպանէին նրան, որոշէին նրա անելիքը: Յայտնի դարձաւ այդտեղ թէ ինչ են սովորել հայերը իրանց աշակերտութեան տարիներում, երբ գրքեր էին կարդում և թարգմանում, ճանապարհորդներ էին ուղարկում Արևմուտք: Ար-

տաշատի մէջ նիստ կազմողները Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցներն էին: Նախագահը Յովսէփ եպիսկոպոսն էր, առաջին աշակերտներէց մէկը, որ Մեսրոպից յետոյ կառավարում էր եկեղեցին: Նրա անունից էլ գրվեց պատասխանը պարսից հրաւերի դէմ:

Այդ հրաւերը իր էութեամբ հին եղելութիւնների մի կրկնութիւնն էր.—մի մենամարտութիւն, որ ասիականութեան սկզբունքը այնքան յաճախ յայտարարում էր Արևմուտքին: Հին էր ինքը, գործը. զարմանալին, թարմը այն նորութիւնն էր, որ այժմ Արևմուտքի ներկայացուցիչ էր դարձել մի ազգ, որ մի շարք դարեր իրանականութեան գրոշակի տակ էր գտնվում: Փոխվել էր ընդհարման դաշտը միայն, նա այժմ Հայաստանի հողի վրա էր:

Մենք ներկայ ենք պատմական մի մեծ դէպքի: Իրանականութեան հրաւերը ոչ տատանում է առաջացնում հայերի մէջ, ոչ մանաւանդ երկիւղ: Արտաշատի ժողովը կտրուկ ու համարձակ կերպով մերժեց Իրանի առաջարկութիւնը:

Իս դեռ ապստամբութիւն չէր: Հայերը հանդիսաւոր կերպով, վերջին անգամ և ընդ միշտ, կտրվում էին իրանց անցեալից և սեփականացնում էին այն ճակատագիրը, որ Սահակ-Մեսրոպեան գործունէութեան բնա-

կան հետեանքն էր: Բայց նրանք, իբրև քրիստոնեաներ, յայտնում էին պարսից կառավարութեան որ պատրաստ են հաւատարիմ հպատակութեան բոլոր պարտականութիւնները կատարել, քանի որ իրանց կրօնը պատուիրում է հնազանդվել մարմնաւոր իշխանութեան: Սակայն այդ հնազանդութիւնը չը պիտի խանգարէ և չէ կարող խանգարել որ հաւատարիմ հպատակների միտքն ու խիղճը ազատ լինի:

Քաղաքական անկախութիւն այլ ևս չէին կարող պաշտպանել հայերը. դրա համար նրանք զառամած մի ազգ էին, ոչ ոյժ ունէին, ոչ եռանդ: Բայց այդ զառամութեան մէջ մտել էր մի նոր սկզբունք, որ յանդդոնութեան հասնող համարձակութիւն էր հաղորդել նոյն այդ ազգին: Եւ դա մտքի ու խղճի ազատութիւնն էր, եւրօպականութեան այդ ամենագլխաւոր հիմքը:

Գաղտնիք չէր որ արևելեան բռնապետութիւնների մէջ չէ եղել և չը պիտի լինի մտքի և խղճի ազատութիւն, ուստի և Արտաշատի ժողովի պատասխանը պիտի դառնար մի յանդուգն և աններելի ըմբոստութեան ապացոյց: Հայ եպիսկոպոսները այդ շատ լաւ էին հասկանում. նրանք ստացել էին վիճաբանութեան հրաւիրող մի թուղթ, որ գրված էր պաշտօնական քաղաքավարու-

թեամբ, իսկ իրանց պատասխանի տակ աւելացնում էին. «Քո սուրբը, և մեր պարանոցը... Մեր ամբողջ մարմինը քո ձեռքին է, շուտով արահնչ ուզում ես»: Նրանք, այն գիտէին որ ինքնապաշտպանութիւն, կարծիքների ազատ փոխանակութիւն չէ թոյլատրվում Պարսկաստանի մէջ: Ինչպէս էր որ ստորագրեցին մի այսպիսի թուղթ:

Երկիրը նետվում էր սոսկալի արկածի մէջ: Բայց այն դրութիւնը, որի մէջ գտնվում էր հայ ազգը, միանգամայն հասկանալի է դարձնում այդ ինքնավստահութիւնը: Որ գրականութեան, լուսաւորութեան բարիքներին նոր հաղորդված մի ժողովուրդ խիզախ ինքնամոռացութեան մէջ է ընկնում,— այդ բնական է: Քաղաքական անկումից յետոյ երկրի ինքնապաշտպանութեան բոլոր ոյժերը կենտրոնանում են եկեղեցու շուրջը, որ ահագին զոհեր է պահանջում իր գոյութիւնը պահպանելու համար: Դա միակողմանիութիւն էր, չափազանցութիւն էր, և մենք երբէք չը պիտի մոռանանք որ հայերը իրանց քաղաքական իշխանութեան պաշտպանութիւնը ոչ իրանց մտաւոր վերածնութեան պտուղներով, ոչ որ և է զոհողութեամբ չապահովեցին, չը հասկացան որ առանց քաղաքական ինքնուրոյն գոյութեան չէ կարող լինել լիակատար կեանք, որ կրօնական ան-

կախութիւնը կեանքի միայն մի կողմն է: Այսպէս է ճշմարտութիւնը մի ազգի լայն, իրական շահերի տեսակէտից: Բայց պատմութիւնը տալիս է այն, ինչ եղել է: Մենք կարող ենք և պարտաւոր ենք քննադատել նրան, որոշել դէպքերի և գործողութիւնների իսկական արժէքը, բայց այս հանգամանքը չէ արգելում որ մենք մտնենք այն ճակատագրական դրութեան մէջ, որ այս կամ այն պատճառով հաստատվեց մեր երկրում: Այդ դրութիւնը միայն հոգևոր շահերին առաջնակարգ կարևորութիւն տուեց. մենք մոռացանք աշխարհային շատ բաներ և կրօնական ազգ դարձանք: Իրողութիւնները հէնց այդ կերպարանքի մէջ էլ պիտի վերցնենք մենք:

Արտաշատի ժողովի վճիռը, ինչպէս ասացինք, բնական էր: Նայելով երկու կողմերին, այդ պահանջողներին էլ, մերժողներին էլ, մենք համոզվում ենք որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Միտքը ընդհարվում էր մտքի հետ: Ո՞րը պիտի նուաճէր: Որպէս զի հասկանանք այս, իմանանք թէ գերազանցութիւնը որ ախոյեանին էր պատկանում, մենք պիտի տեսնենք թէ ինչ մտաւոր պաշարով էին հանդէս գալիս երկու կողմերը:

Մազդեզականութիւնը իբրև պարսիկների միակ մտաւոր հարստութիւն:—Այդ կրօնի նախնական ձևը:—Բնապաշտութիւն:—Զրադաշտի վերանորոգութիւնը:—Աստուածութիւն, պաշտամունքներ:—Բարոյական և առաջադիմական սկզբունքներ:—Բայց որքան էր կրօնը բարձրացնում մարդուն:—Պատիժներ:—Կրօնական անհամբերողութիւն:—Սկզբնական մաքրութիւնից շեղվելը:—Հին աստուածներ, նորամուտ պաշտամունքներ:—Սասանեանների վերանորոգած մազդեզականութիւնը:—Հոգևորականների լուծը:—Կրօնը ծէսի փոխված:—Մանիի փորձը, քարացման յաղթանակը:

Միակ մտաւոր հարստութիւնը, որով շրջապատված էր Սասանեան հպարտ դահը, որ նրա ոյժն էր ու պաշտպանը, մազդեզական կրօնն էր: Այն, ինչ այդ ժամանակ պաշտում էին պարսիկները, մի շատ պատկառելի հնութիւն էր ներկայացնում:

Նախապատմական դարերի մթութեան մէջ է կորած այն ժամանակը, երբ արիական մեծ և ընդունակ ցեղը իր միջից հատուածներ հանեց, որոնք երկու ճիւղաւորու-

Թիւն կազմելով, գնացին դէպի Ասիայի հարաւային ծայրերը: Իրանցից մէկը հաստատովեց Հնդկաստանում և իր կուլտուրական հակումները ձեւակերպեց կրօնական մի ամբողջ սիստեմի մէջ, իսկ միւսը անցաւ դէպի Իրան և այդտեղ հանդէս եկաւ իր ժողովրդական կրօնով:

Երկու ճիւղերը մօտիկ ազգակցական կապեր ունէին իրար հետ, ուստի և նրանց կրօնները, սկզբում մանաւանդ, մի ընդհանուր ծագում ունէին: Բայց ժամանակի ընթացքում ազգակից ճիւղերի կեանքը առաջ բերեց պայմաններ, որոնք տարբերութիւններ դրին նրանց աշխարհայեցողութիւնների մէջ: Իրանի արիացին խաշարած և երկրագործ ժողովուրդ էր, որի հարստութիւնը հօտերն ու առատ հունձն էին: Բնութիւնը Իրանում, աշխարհագրական պայմանները բաւական դժուարացնում են մի այդպիսի ժողովրդի մրցութիւնը շրջապատող արգելքների, թշնամիների դէմ: Հասկանալի է թէ այդպիսի պայմանների մէջ դրված խաշարած-երկրագործը ինչ իդէալներ կարող է ունենալ, ինչը սիրոյ և ատելութեան առարկայ կը դարձնէ իր համար:

Բնութեան միամիտ զաւակ, ամբողջովին բնութեան ահաւոր իշխանութեան տակ դրված, Իրանի արիացին այդ բնութեան

երկրպագուն է դառնում: Բայց ոչ ամբողջ
քնութեան: Տնտեսական շահը, օգուտի սկզբ-
բունքը նրան առաջնորդում են պաշտամուն-
քի առարկաներ որոնելու մէջ: Նրա առաջին
օգնականը, նրա տնտեսութեան նեցուկը եզն
է և նա սրբացնում է այդ օգտակար անա-
սունը. եզը ամենից առաջ է ստեղծվել, մար-
դը նրա փորոտիքից է դուրս եկել. եզի մէջը
լուանում է ամեն կեղտ ու մեղք, ուստի մար-
դը լուացվում է նրանով՝ մաքրվելու համար:
Շունը տնտեսութեան պահապանն է, հաւա-
տարիմ, սակաւապէտ, ազնիւ. և նա դառ-
նում է մարդու հիացմունքի առարկայ, մի
սուրբ արարած: Շան ծննդաբերութեան ժա-
մանակ մարդը նոյնն է անում, ինչ իր կրող
ծննդաբերութեան ժամանակ, շան դիակի
հետ նա այնպէս է վարվում, ինչպէս մար-
դու դիակի հետ: Մեռնող մարդու առաջ
կանգնեցնում են շուն, որպէս զի մեռնողի
վերջին հայեացքը այդ սուրբ կենդանու վրա
հանգչի: Աքաղաղը կանչում է գիշերը, իմաց
է տալիս որ լոյսը մօտեցել է: Դա մի ան-
գնահատելի ծառայութիւն է, որի համար էլ
աքաղաղը սուրբ կենդանիների մէջ է:

Կան, ի հարկէ, և փնասակար կենդանի-
ներ. մկները, միջատները փչացնում են մար-
դու ձեռքի աշխատանքը, օձերը, գիշատող
զազանները փնասում են, և նրանք չար ու

անսուրբ են, նրանց պէտք է ատել և սպանել: Այսպէս որոշվում են երկու սկզբունք բնութեան մէջ—բարի և չար: Միայն բարին է մարդու երկրպագութեան արժանի: Բարի է արշալոյսը, որ հալածում է գիշերային խաւարը, բարի է արեգակը, որ ցուրտ ձմեռվան վերջ է դնում և հալեցնում է լեռների ձիւնը. բարի է կրակը, որ երկնային լոյսի և ջերմութեան մարմնացումն է աշխարհիս վրա: Պաշտվում է ամեն ինչ, որ օգնում ու հովանաւորում է բնութեան զաւակին. մայրհողը, որ նրա կերակրողն է, մաքուր ջրերը, որոնք կեանք են կենդանիների և բոյսերի համար: Պաւարը, ցուրտը, մահը չար սկզբունքի գործերն են:

Այսպէս դարերի ընթացքում զարգանում է բնութեան պաշտամունքը: Ժողովրդական կրօնը ամեն տեղ ի նկատի ունի նիւթականը: Թէև նա երկրպագում է և անտեսանելի աստուածների, բայց սրանք նոյն նիւթական աշխարհի, նոյն բնութեան երևոյթների աստուածացումն էին: Ճիշտ է, այդ կոպիտ տարրապաշտութեան մէջ ժողովուրդը մտցրել էր արիական ցեղին յատուկ բարոյական սկզբունքներ, որոնք գլխաւորապէս աշխարհաշինութիւն, առատութիւն և բարութիւն էին քարոզում, բայց և այդպէս, դա մի կրօն էր, որ վայրենի ցեղերի ֆէտիշա-

կանութիւնից մի երկու քայլ հազիւ էր առաջ գնացել:

Ինքը, ժողովուրդը, չէր կարող բարեփոխել իր կրօնը, աւելի բարձր ոգի հաղորդել նրան: Հարկաւոր էր մի վերանորոգիչ, մի մեծ մարգարէ: Եւ այդպիսի վերանորոգիչ հանդիսացաւ Ջրադաշտ անունով մի քուրմ, որ սիստեմի վերածեց ժողովրդական հաւատալիքները և մարդկային հասկացողութիւններ հաղորդեց աստուածաշտութեան: Շատ հակասական են կարծիքները այն ժամանակի մասին, երբ գործում, քարոզում էր Ջրադաշտը: Հաւանական են համարում որ նա ապրած լինի Քրիստոսից մօտաւորապէս 1400 տարի առաջ: Դա մի մեծ կրօնական վերանորոգիչ էր, որի կազմակերպած կրօնը իր բարոյական բարձր հասկացողութիւններով հին մարդկութեան ամենախոշոր մտաւոր նուաճումներից մէկն էր. ոչ ոք, բացի հրէական ազգից, չէր կարողացել այդպիսի կատարեալ կրօնական սիստեմ ստեղծել:

Ջրադաշտը տուեց իր ժողովրդին բազմաթիւ գրքեր, որոնց մէջ բացի աստուածաբանութիւնից կային մարդկային հանրակեցութեան մէջ հարկաւոր բոլոր գիտելիքները, օրէնքները: Նա էր, որ որոշեց, թէ և դեռ ադօտ կերպով, բարի և չար սկզբունքների տիրապետութիւնը բնութեան մէջ, նկարա-

գրեց բարի աստուծու յատկութիւնները, պատմեց թէ ինչպէս է ստեղծվել աշխարհը: Բարի աստուծուն նա տուեց Ահուրամազդա անունը, որից կրօնը ստացաւ մագդեզակահունութիւն անունը: Բայց շատ անգամ այդ կրօնը, մեծ մարգարէի անունով, զրադաշտականութիւն էլ է կոչվում:

Այլ ևս նիւթապաշտութիւնը չէր կրօնի ոգին: Զրադաշտը մարդու հոգին անմահ յայտարարեց, մեռելների յարութիւն և վերջին դատաստան քարոզեց: Հրէաները Պարսկաստանից վերցրին այս կրօնական հայեացքները և տարածեցին Պալեստինում: Մարդուց պահանջվում էր մաքրութիւն. դա նոյն երկրագործ և խաշնարած մարդն էր: Զրադաշտը, իբրև ժողովրդի զաւակ, սրբացրեց երկրագործի աշխատանքը, նրա հին հասկացողութիւնները օգտակար կենդանիների մասին: «Ով մշակում է հողը, նա սրբութիւն է ցանում», ասում էր սրբազան դիրքը. իսկ ծուլութիւնը, աղքատ տնտեսութիւնը, քիչ անասուններ, քիչ որդիներ ունենալը մեղքեր էին: Բնութեան մէջ բարի և չար սկզբունքների անընդհատ մրցութիւն է տեղի ունենում. մարդը չը պիտի անտարբեր հանդիսատես լինի այդ մրցութեան, այլ պարտաւոր է մասնակցել կուին, բարի սկզբունքի աշխատակիցը դառնալ և նրա հետ միա-

սին կուել չարի գէմ. նա պատրաստ պիտի լինի նոյն իսկ իր անձը զոհելու բարի աստուծուն: Զրադաշտականութիւնը, ուրեմն, անշարժութեան կրօն չէր. նա մղում էր մարդուն դէպի առաջադիմութիւն, դէպի անդադար աշխատութիւն: Զրադաշտը սահմանեց և պատիժներ, ապաշխարանքի ձևեր մեղաւոր մարդկանց համար. այդտեղ էլ մենք տեսնում ենք նոյն շինարարութեան, նոյն կուլտուրական աշխատասիրութեան ոգին:

Չը նայած իր դաւանած բարոյական սկզբունքներին, զրադաշտականութիւնը համաշխարհային կրօն չը դարձաւ և չէր էլ կարող դառնալ, քանի որ Ահուրամազդա աստուծուն Զրադաշտը չէր կարողացել հաղորդել որոշ դէմք, հարկաւոր չափով վեհութիւն և կարողութիւն: Զրադաշտը, իբրև կրօնական վերանորոգիչ, արմատական փոփոխութիւնների մարդ չէր. հինը, ժողովրդականը, նա չը վերացրեց. նա միայն ստեղծեց միաստուածեան սիստեմ, իսկ նրանից յետոյ ժողովրդական բազմաստուածութիւնը նորից դուրս բարձրացրեց: Նա չը կարողացաւ մեղմացնել և ժողովրդի դժնդակ հասկացողութիւնները, որոնք մանաւանդ աչքի են զարնվում պատժական օրէնքների մէջ: Մարդու վրա բարձված էին անթիւ պարտաւորութիւններ. մարդը պիտի աշխատէր բարի, ա-

ուաքինի լինել, բայց այդ մարդը բարձրացր-
ված չէր, նրան չէր ներշնչվում ազատու-
թեան, անկախութեան, անհատական զար-
գացման զգացմունքը: Արևելքը հաստատուն
մնաց և այդ բարձր, իդէալական կրօնի մէջ:

Ահա, օրինակ, ինչ պատիժներ էր սահ-
մանել զրադաշտականութիւնը յանցանքների
համար: Յանցաւորներին պատժում էին՝ փայ-
տերով ծեծելով նրանց գարշապարները: Եթէ
մարդը մարդու կեանքի դէմ փորձ էր անում,
վէրք էր հասցնում նրան կամ ուղղակի սպա-
նում էր, նա ստանում էր իր գարշապարնե-
րի վրա, նայած յանցանքի աստիճանին,
հինգից մինչև երկու հարիւր հարուած: Բայց
երբ նոյն մարդը վատ էր կերակրում իր
գամփոխ, նա նոյն պատիժն էր ստանում:
Օգտակար, սուրբ կենդանիներին սպանելը
աւելի խիստ էր պատժվում, քան մարդա-
սպանութիւնը. շան ձագի սպանութիւնը
հինգ հարիւր հարուած է բերում, գամփոխ
սպանութիւնը՝ ութ հարիւր, ոգնու սպանու-
թիւնը՝ հազար: Հարուածների թիւը հասնում
է նոյն իսկ տասը հազարի, երբ սպանվողը
ջրաշունն է: Մարդու արժանաւորութիւնը
այդքան ստոր էր դնահատվում: Դա մի տե-
սակ կենդանապաշտութիւն էր:

Չրադաշտականութեան յատուկ էր և
խիստ շովինիզմը: Նա զանազանում էր եր-

կու տեսակ մարդիկ—ուղղահաւատներ, որոնք Ահուրամազդայի երկրպագուներն էին և ոչ-ուղղահաւատներ, որոնք անուանվում էին դեերի երկրպագուներ: Ուղղահաւատը բարձր էր ոչ-ուղղահաւատից: Երբ մէկը ուզում էր իր վիրաբուժական հմտութիւնը ցոյց տալ, նրան պէտք էր տալ երեք այլակրօն մարդ. եթէ դրանք մեռան բժշկի դանակի տակ, նշանակում է որ նա անընդունակ է բժշկութիւններ անելու: Պատիժ չը կայ: Իսկ եթէ նոյն բժիշկը բժշկում է ուղղահաւատին և նրան իր դանակով վէրք է պատճառում, այդ դէպքում նա արդէն պատիժ է ստանում իբրև դիտաւորեալ վիրաւորման համար: Այս սկզբունքը արդէն ենթադրում է անհամբերողութիւն դէպի միւս կրօնները: Եւ նա այդպէս թոյլ չը մնաց մագդեզականութեան մէջ: Ապագայում, երբ հոգևորականութիւնը դարձաւ մի այնպիսի ոյժ, որի լուծի տակ ճնշված էր լինում նոյն իսկ արքունիքը, անհամբերողութիւնը աւելի ևս զարգացաւ, մոգերը նոյն իսկ կեղծեցին սըրբազան գրքերը և այնպիսի կերպարանք տուին այդ տեղին, որ դուրս էր գալիս թէ պէտք է հալածել ոչ-մագդեզականներին, բռնութեամբ հարկադրել որ ամենքը պարսկական ուղղահաւատութիւնն ընդունեն: Շապուհ երկրորդը իր այն հրովարտակի մէջ,

ուր հալածանքներ էր յարուցանում քրիստոնեաների դէմ, այսպէս էր ասում. «Այժմ, երբ մենք ճանաչեցինք համաշխարհային օրէնքը այստեղ, երկրի վրա, նրանք (հոգևորականները) չը պիտի թոյլ տան որ անհաւատութիւն մնայ որ և է մարդու մէջ, և ես կաշխատեմ որ այդպէս լինի»:

Զրադաշտականութիւնը չը մնաց իր սկզբնական մաքրութեան մէջ: Սա յատուկ է մարդկային բոլոր կրօններին: Մենք պէտք է յիշենք որ մազդեզականութեան բուն հայրենիքը Բակտրիան էր, Արևելեան Իրանում: Այդտեղ նա կազմակերպվեց իբրև կրօն, այդտեղ էր գործում Զրադաշտը: Ուղղափառութեան աւանդապահ երկիրը, սակայն, չը բաւականացաւ իր մեծ մարգարէի վարդապետութիւններով. նրա մահից յետոյ նրա կրօնի մէջ խուժեցին ժողովրդական հին աստուածները և այդպիսով Ահուրամազդայի իսկական պաշտամունքը աղճատվեց: Բայց և այդպէս, Բակտրիան շարունակում էր պահել ուղղափառութեան համբաւը և արհամարհանքով էր վերաբերվում Արևմտեան Իրանին, ուր պարսկական պետութեան նուաճումները բազմաթիւ ազգեր հպատակեցրին մի գայիստնի: Հպատակ ազգերը իրանց հաւատալիքները հաղորդեցին մազդեզականութեան, որ այդպիսով խորթ տարրեր ընդու-

նեց իր մէջ, նոյն իսկ օտար աստուածներ էլ: Այդ անկումը նկատվում է դեռ Աքեմենեանների ժամանակից:

Հետզհետէ մթնեց պարզ ու մաքուր վարդապետութիւնը, կրօնը կերպարանափոխվեց, նեղ սահմաններում շրջափակվեց և դարձաւ դասակարգային սեփականութիւն, մոգերի, հողևորականութեան կրօն: Բոլորովին պարզ ու որոշ կերպով ձևացաւ բարի ու չար սկզբունքների տարբերութիւնը. Ահուրամագդայի դիմաց դրվեց հակառակ աստուածութիւնը, չարութեան հեղինակ Ահրիմանը: Ինքը, Զրադաշտը, աստուածների կարգը դասվեց, իսկ նրա վարդապետութիւնը դարձաւ ժողովրդի բազմութեան անհասկանալի, որովհետև այն լեզուն, որով գրված էին սրբազան գրքերը (նրանք կոչվում են «Աւեստա»), հնացել և անհասկանալի էր դարձել:

Սասանեանները վերանորոգեցին մագդեզականութիւնը, բայց այդ վերանորոգվածը մի քարացած, ձևական կրօն էր: Հողևորականութիւնը անչափ բազմացաւ, որովհետև նա էր, որ կարողանում էր կատարել տալ կրօնի բազմաթիւ, բարդ պահանջները: Զրադաշտը սահմանել էր զանազան ծէսեր և լուսացումներ՝ մեղքերից ազատվելու համար. այժմ մոռացվել էր կրօնի էութիւնը և բազ-

մապատկվել էին ծէսերը, որոնք փոխարինեցին կենդանի հաւատը: Մոզը հարկաւոր էր պարսիկին իւրաքանչիւր քայլում. նա պիտի բացատրէր կրօնը, ծէսեր կատարէր, նա էր ժողովրդի բժիշկը, թէև մեծ մասամբ դեղերով չէր բժշկութիւն անում, այլ աղօթքներով և կախարդութիւններով: Պարսիկը ճնշված էր ծէսերի, արարողութիւնների լուծի տակ, մարդու ամբողջ կեանքը հազիւ բաւական լինէր կատարելու այն ամենը, ինչ սահմանել էր ծիսականութիւնը՝ մարդկանց արդարութեան ճանապարհի վրա պահելու համար: Միտքը, հոգին կորել էր, մնացել էր մեքենականութիւնը, ծէսը: Հին նախապաշարմունքները նուիրադործել էր կրօնը, բունութեան երևոյթների, աշխարհի ստեղծագործութեան մասին մնում էին այն հասկացողութիւնները, որոնք մարդկային մտքի երեխայութեան հասակում էին կազմվել: Նոր միտք, թարմ գաղափար չէր մտնում այդ կախարդական շրջանի մէջ, որի պահապանն էր Սասանեանների Ֆանատիկոսութիւնը:

Վերջապէս փաստ է, որ մազդեզականութիւնը, չը նայած իր մեղմ, բարոյական սկզբունքներին, չը կարողացաւ ազդել Պարսկաստանի քաղաքական կազմակերպութեան վրա, որ, ինչպէս տեսանք իր տեղում, ասիական սանձարձակ բռնապետութիւն էր,

Ասորեստանի ժառանգը, մարդկային ստըրկութեան վրա հիմնված: Զրադաշտը ամեն ինչ արաւ՝ պարսիկին գործով և աշխատանքով առաքինի մարդ դարձնելու համար. բայց նա այդ մարդուն չը տուեց հոգեպէս և մտաւորապէս զարգանալու, անընդհատ առաջադիմելու, հասարակական նոր կարգեր ստեղծելու հնարաւորութիւն: Զրադաշտականութիւնը ոչինչ չաւելացրեց մարդու քաղաքական և անհատական զարգացման վրա: Պարսկաստանը ոչնչով չէր տարբերվում ասիական երկիրներից, թէև ունէր ինքն ըստ ինքեան մի գեղեցիկ կրօն:

Եղաւ մի ժամանակ, երբ թուում էր թէ հին, ծերացած մազդեզականութիւնը պիտի նոր, կենսունակ հիւթեր ստանայ: Մանի ա՜նունով մի պարսիկ փորձեց միացնել զրադաշտականութեան գլխաւոր հիմքերը—չարի և բարիի սկզբունքները—քրիստոնէական դաղափարների հետ: Բայց նա ինքը սպանվեց, իսկ նրա վարդապետութիւնը Պարսկաստանի սահմաններից դուրս վճռվեց: Մանին ապրում էր Շապուհ առաջինի ժամանակ, երրորդ դարում:

Կարող էին հայերը ընդունել մազդեզականութիւնը:—Նզնիկ Կողբացու «Նղօ Աղանդոց» իբրև ժամանակի լուսաւորութեան յուշարձան:—Քրիստոնէութեան սկիզբը:—Հին աշխարհը կրօն է որոնում:—Փիլիսոփայական սիստեմներ:—Քրիստոնէութիւնը յարմարվում է հին գիտութեան:—Ալէքսանդրիայի դպրոցը:—Նկեղեցու ընդունածը. աւանդութիւն և հեղինակութիւն:—Քրիստոնէութիւնը իբրև նոր ազգերի ուսուցիչ:—«Նղօ Աղանդոց»-ի հանգամանքները:—Քրիստոնեայ գրող և գիտութիւն:—Նզնիկի քննադատական կարողութիւնը:—Մազդեզականութեան հերքումը:—Գիտնական փորձ:—Նզնիկը միակ երևոյթը չէ հինգերորդ դարում:—Ընդհարումը պարսիկների հետ անխուսափելի էր:

Այժմ անցնենք միւս կողմին:

Անկասկածելի պէտք է համարել որ հայերը իւրացրել, ազգայնացրել էին մազդեզականութեան շատ պաշտամունքներ: Իբրև նոյն արիական ցեղին պատկանող մի ազգ, հայերը, ի հարկէ, պարսիկների հետ շատ ընդհանուր բաներ ունէին լեզուի, կուլտուրական ձգտումների, աշխարհայեցողու-

թիւնների մէջ: Քրիստոնէութիւնն ընդունելուց յետոյ էլ հայերը պահպանեցին ազգային հին ծէսերից մի քանիսը, հին կրօնական անունները: Ընդունել Յազկերտի կառավարութեան առաջարկութիւնը կը լինէր հայերի համար մի թուիչք դէպի հարազատ անցեալը, վերադարձ դէպի ծանօթ շրջանը:

Բայց ազգերը առաջադիմում են, մարդկային միտքը բարձրանում է յեղափոխութեան աստիճաններով: Բոլորովին նմանութիւն չէր մնացել Շապուհ երկրորդի և Յազկերտ երկրորդի ժամանակների մէջ: Ներսէս Մեծի մահը բաւական էր, որ հայերը ընկնեն հեթանոսութեան գիրկը. իսկ այժմ հայը հեռացել էր այն մտաւոր հասակից, որի մէջ մազդեզականութիւնը կարող էր բաւականացնել: Մենք ունենք այս բարեշրջման մի գեղեցիկ ապացոյցը:

Հինգերորդ դարի գրական աշխատութիւնների մէջ բոլորովին առանձնակի տեղ է բռնում մի գործ, որի նշանակութիւնը մեզ համար ահագին է: Դա Սահակ-Մեսրոպեան առաջին աշակերտներից մէկի, Եզնիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոց» աշխատութիւնն է: Այս վերին աստիճանի հետաքրքրական, իբր տեսակի մէջ միակ և աննման գրաւոր յիշատակարանը ամենալաւ առաջնորդն է որ մենք պարզենք այն հարցը թէ ինչ էին սովորում

և ինչ էին սովորեցնում հինգերորդ դարում: Միայն այն հանգամանքը, որ Եզնիկի գիտական-քննադատական գիրքը գրված է Հայաստանի մէջ, հայերէն կոկ, կանոնաւոր, օրինակելի լեզուով, մի փայլուն ապացոյց է որ հինգերորդ դարում մտաւոր լարված, տենդային եռանդով առաջացող շարժումը բաւական հող էր պատրաստել որ այդ տեսակ գրքերը հասկանալի և գրաւիչ լինեն շատերի համար: Իսկ Եզնիկի գիրքը ժամանակի բարձր լուսաւորութեան արտայայտութիւնն էր:

Քրիստոնէութիւնը երևան եկաւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ արեւմտեան լուսաւոր աշխարհում գոյութիւն ունէր կրօնական նշանաւոր շարժում: Հին գիտութիւնը վաղուց թողել էր զուտ գիտական նպատակը, որ բնութեան և կեանքի օրէնքների մշակումն էր: Փիլիսոփայական զանազան դըպրոցներ այժմ աշխատում էին կրօն գտնել մարդկութեան համար: Յունահոօմէական հեթանոսութիւնը պառաւել էր, աստուածները կորցրել էին իրանց փայլը, կրթված մարդկանց նուրբ, պահանջկոտ միտքը որոնում էր ուրիշ գաղափարներ, նոր պաշտամունք: Եւ փիլիսոփայական բազմաթիւ սիստեմները գալիս էին բաւարարութիւն տալու ժամանակի հասունացած պահանջին:

Այդ որոնումների մէջ յայտնագործվեց քրիստոնէութիւնը, մի թարմ վարդապետութիւն, որ արագ կազմակերպվում էր, ցոյց տալով եռանդ, տոկունութիւն: Նա օգտվեց մտքերի դրութիւնից և սկսեց նուաճել լուսաւորված աշխարհէ: Մի այդպիսի դժուար ու մեծ գործը նա չէր կարող գլուխ բերել, մնալով լոկ կրօնական ուսմունք: Չորս կողմից նա պաշարված էր զարգացած մտքերով, որոնք քննել, մտածել գիտէին, վերացական հարցեր ունէին իրանց առաջ և նրանց լուծմանն էին սպասում: Այդ լուսաւոր միջավայրի արհամարհանքից և հալածանքներից ազատվելու համար, քրիստոնէութիւնը մօտեցաւ յունական գիտութեան և սկսեց նրանից փոխ առած սկզբունքների վրա գլխաւոր հիմքեր մշակել իր համար:

Մարդկային մտքի պատմութեան մէջ հանդէս էր գալիս մի նոր երևոյթ—քրիստոնէական գիտութիւնը, աստուածաբանութիւնը: Դա հելլէնականութիւնը չէր, որ այնքան ճոխացրել էր գիտութիւնը և արուեստները: Հելլէնականութիւնը, ընդհակառակն, վերացաւ. նա տեղ չունէր այնտեղ, ուր աստուածաբանութիւն էր սկսվում: Բայց նրա հին փորձերը, նրա հարուստ գանձերը պատկանում էին ամենքին: Յունաստանից դուրս մի նոր մտաւոր կենտրոն առաջացաւ, որ

Նոր ուղղութեան ներկայացուցիչ գործաւոր
Կա եղբայրս Ալէքսանդրիս քաղաքն էր,
որ, ինչպէս առեւտրական մի խաչոր ու բա-
նակ միջավայրում, մշտական շփման մէջ
էին արեւմտեան և արեւելեան ազգերը: Ալէք-
սանդրիան իր մէջ ամբարել էր նկլլեալուն
գիտութեան և արուեստի անհուն հարստու-
թիւնները: Աւ անա այդանդ էլ սկսովեց կրօն-
ների մրցութիւն: Մի կողմից հեթանոսական
հայեացքներին հաւատարիմ մնացած գիտ-
նականները աշխատում էին վերանորոգել
հին կրօնը, միւս կողմից քրիստոնեայ գոր-
ծիչները ջանքեր էին գործ դնում հառա-
տուն հող նուանելու լուսաւորված մարդկու-
թեան մէջ: Աջողութիւնը այն կրօնին պիտի
պատկանէր, որ կարող կը լինէր բաւարա-
րութիւն տալ մարդու ոչ միայն զգացմուն-
քին, այլ և խելքին, բանականութեան: Քր-
իստոնէութիւնը լաւ էր հասկացել այդ դը-
րութիւնը և նրա աջողութիւնը ապահովվեց
ջնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա ընդունեց
իր մէջ հին աշխարհը, ձուլեց իր մէջ:

Թայց ի՞նչ չափով: Ստեղծելով գիտա-
կան սիստեմ, պէտք էր չը մոռանալ, որ նա
պիտի համապատասխանէ կրօնի սկզբունքնե-
րին: Քրիստոնէութիւնը ամեն ինչ չընդու-
նեց իր մէջ, այլ միայն այն, ինչ հարկաւոր
էր, առանց հակասութեան մէջ ընկնելու ին-

քըն իր դէմ: Եւ որպէս զի իբրև ընտրող և մերժող՝ նա ունենայ մի հաստատ յենակէտ, պէտք եղաւ ստեղծել անսխալական աղբիւրներ քրիստոնէութեան համար: Եկեղեցին ունէր իր աւանդութիւնները, իր գրքերը: Դրանք էլ հրատարակվեցին անվիճելի հեղինակութիւններ: Հին և նոր կտակարանները աստուածային ներշնչման, յայտնութեան պտուղներն են. ուրեմն նրանց մէջ էլ պէտք է պարունակված լինի բարձրագոյն ճշմարտութիւնը: Ինչ որ հակասում է այդ ճշմարտութեան, նա պիտի մերժվի: Եւ քրիստոնեայ գործիչները այդպէս էլ անում էին, մի կողմից բանակուիւ մղելով հեթանոսութեան դէմ, միւս կողմից քրիստոնէութեան ջատագով գրուածքներ հեղինակելով:

Եւ այսպէս, քրիստոնէութիւնը ընդունեց յունական լուսաւորութեան մի մասը միայն: Նա տիրապետող հանդիսացաւ արևմտեան աշխարհում, հեթանոսութիւնը տեղի տուեց ու սկսեց հետզհետէ հալվել, ոչնչանալ: Այնուհետև քրիստոնէութիւնը երկար ժամանակ մնաց գիտութեան միակ ներկայացուցիչը: Կարելի համարելով պահպանել հին լուսաւորութիւնից միայն այն, ինչ նա միանգամից վերցրել էր, եկեղեցին երկար դարեր մարդկութիւնից թագցրած պահեց այն բոլոր գանձերը, որոնց հետ ինքը հաշտ-

վել չէր կարող: Դա զրկանք էր մարդկութեան համար:

Բայց և այդպէս, ուրանալ չէ կարելի, որ քրիստոնէութիւնը ահագին ծառայութիւններ մատուցեց արեւմտեան աշխարհին: Նոր, դեռ չը զարգացած ազգեր հանդէս եկան յունա-հռոմէական աշխարհի շուրջը, որոնք պիտի հաղորդակից լինէին այդ հին քաղաքակրթութեան: Ահա դրանք հին գիտութիւնը կարող էին իւրացնել քրիստոնէութեան միջոցով միայն: Յունական փիլիսոփայութեան բարդ ու նուրբ սիստեմները չէին կարող ճիշտ մատչելի լինել այդ ազգերին. քրիստոնէութեան վեհ պարզութիւնն էր, որ նուաճեց նրանց միտքը, ուրեմն և հպատակեցրեց գիտութեան: Քրիստոնէութիւնն էր միայն, որ հին և նոր աշխարհների մէջ կապ դարձաւ. նա էր միայն, որ պահեց իր մէջ եւրօպական լուսաւորութեան սաղմերը, մինչև որ մարդկութիւնը հասաւ մի ժամանակի*), երբ քրիստոնէութեան պահպանած փշրանքները այլ ևս չը բաւականացրին նրան և հին հելլէնական գիտու-

---

*) Այդ ժամանակը յայտնի է Վերածնութեան Դար անունով, երբ հեթանոսական հին գիտութիւնը ամբողջովին լոյս հանվեց մոռացութիւնից և մարդկային միտքը սկսեց զարգանալ անկախ եկեղեցուց:

թիւնը ամբողջովին ունենալու անհրաժեշտութիւնն զգացվեց:

Այդ տեսակ նոր ազգերից մէկն էր և հայ ժողովուրդը: Իսկ քրիստոնէական այդ առաջին դարերի լուսաւորութեան արդիւնք է մեր Եզնիկը:

«Նզծ Ազանգոց»-ը, ինչպէս հաստատեցին նորագոյն հետազօտութիւնները, մի բոլորովին անկախ-ինքնուրոյն աշխատութիւն չէ: Գտել են նրա մէջ մի շարք երեսներ, որոնք կամ հետևողութիւններ են կամ նոյն իսկ բառացի թարգմանութիւններ արևմտեան հեղինակներից: Բայց այս հանգամանքը շատ մեծ կարևորութիւն չունի: Եզնիկը չէր ստեղծել քրիստոնէական գիտութիւնը, որպէս զի բոլորովին անկախ և ինքնուրոյն հեղինակ լինէր: Նա սովորել էր Արևմուտքում և իր սովորածը հայացրել էր, իսկ այնպիսի լուրջ գիտական հարցերի մէջ, որ նա է շօշափում, չէր կարելի առանց աղբիւրների գործ տեսնել:

Եզնիկը քրիստոնէութիւնը ջատագովող և հեթանոսութեան դէմ բանակուիւ մղող մի հեղինակ է, որի համար աշխարհիս վրա անսխալ ու անվիճելի են միայն Աստուածաշունչն ու Աւետարանը: Ինչ չէ համապատասխանում այդ գրքերին, համարվում է հերքելի, անվաւեր: Քրիստոնեայ հեղինակ-

ներից շատերն են դուրս եկել յունաց հեթանոսական փիլիսոփայութիւնը հերքելու: Դրանցից մէկն է և Եզնիկը: Գիտութիւնը գտել էր որ լուսինը սեփական լոյս չունի և արեգակն է, որ լոյս է տալիս նրան: Եզնիկը չէ ընդունում այդ ճշմարտութիւնը, որովհետև հրէական ավանդութիւնները ասում են թէ Աստուած լուսինը ստեղծեց գիշերները լոյս տալու համար: Եկեղեցու հեղինակութիւնը նրան կաշկանդում է շատ տեղ: Այսպէս, նա ասում է որ դեւերի դոյութիւնը հերքվում է գիտութեան կողմից և սիրով բերում է այդ հերքումը հաստատող ապացոյցները: Ընթերցողը սպասում է որ ահա նա կասէ թէ ճիշտ է գիտութեան խօսքը: Բայց գիտնական քրիստոնեան այդպիսի քայլ անելու ազատութիւնից զրկված է. չէ որ դեւերը պարզ յիշվում են Աւետարանի մէջ, նոյն իսկ խոզի կերպարանք էլ են ընդունում: Եւ նա դժուարութիւնը շտկում է, ասելով որ թէև գիտնականները ապացուցանում են թէ չը կան դեւեր, բայց պէտք է հաւատալ որ նրանք կան: Երազների վերաբերմամբ Եզնիկը սկսում է մի դատողութիւն, որ կարող է ունենալ ճշմարիտ լուսաւորված մարդը: Հիմնվելով գիտութեան խօսքի վրա, նա սկսում է բացատրել թէ երազը ինչ բնական պատճառների հետևանք

է, թէ ցերեկվայ մտքերն ու խոհերը ինչ առաջնակարգ նշանակութիւն ունեն երազներ առաջացնելու մէջ. բայց յանկարծ նա յիշում է որ հրէական նահապետները երազում էին տեսնում Աստուծու տնօրինութիւնները և հարկադրված է ասել թէ երազները ուղարկվում են մարդուն նախազգուշացնելու, գալիք բաները հասկացնելու համար:

Մաքուր, անխառն հելլէնականութիւնը չէր դա, որ տալիս էր Եզնիկը, այլ հելլէնական գիտութեան բեկորները, որոնք պիտի ծառայէին եկեղեցուն, հաստատէին նրա հեղինակութիւնը: Մակայն մեր աշխարհի համար, որ նոր էր հաղորդակից դառնում արևմտեան մտքին, այդ բեկորներն էլ անգնահատելի գանձեր էին: Միշտ այսպէս եկեղեցու հեղինակութիւնը չէր հակասում գիտութեան. շատ են և այն դէպքերը, երբ երկուսը համերաշխութեամբ են գնում և ահա այդտեղ լուսաւորութիւնը պիտի հրաշքներ գործէր ասիացի ժողովրդի մտքում:

Մեզ համար առանձին մեծ կարևորութիւն ունեցողը «Իզծ Աղանդոց»-ի այն գլուխըն է, որի մէջ Եզնիկը հերքում է մազդեականութիւնը: Թւում է որ հեղինակը այստեղ թէ ամենից շատ ինքնուրոյնութիւն ունի, թէ սեփական դիտողութիւններով ու զննողու-

թիւններով է զեկավարվում: Եւ այս պատ-
ճառով այդ գործը շատ նշանաւոր է իբրև
մի ինքնուրոյն պտուղ, որ լուսաւորված
հայը իր կողմից մտցնում էր մարդկային
մտաւոր գանձարանի մէջ: Հերքումը գրվել
է, ի հարկէ, այն ժամանակ, երբ Յազկեր-
տը, ուժեղի իրաւունքի վրա հիմնված, ու-
զում էր հայերի վզին փաթաթել իր կրօնը:
Մի եռուն, յուզմունքներով լի ժամանակ էր
դա. վառված էին կրքերը, յարձակվելու,
հարուածներ հասցնելու տենչանքը ընդհա-
նուր էր հայ հոգևորականութեան, իբրև
կուռղ կողմի մէջ: Դրա նմուշն է Եղիշէն:
Իսկ Եզնիկը ազատ է րօպէի ազդեցութիւնից.
նրան հետաքրքրողը լոկ գիտական ճշմար-
տութիւնն է. նա սառն վերլուծող է, որ հա-
ւատարիմ մնալով իր ընտրած մեթօդին,
գիտնականի բարեխղճութեամբ նախ ման-
րամասն կերպով, առանց յուզվելու և հա-
ւասարակչութիւնը կորցնելու, բերում է
մազդեզականութեան դաւանանքները, և ա-
պա մեծ հմտութեամբ մի առ մի հերքում է
նրանց: Երևում է թէ որքան լայն ու բազ-
մակողմանի էր Սահակի և Մեսրոպի աշա-
կերտների ստացած կրթութիւնը. մեր տա-
ղանդաւոր հեղինակը տեղեկութիւն ունի ոչ
միայն քրիստոնէական գրքերից, այլ և պատ-
մութիւնից, բնական գիտութիւններից, մա-

նաւանդ բժշկականութիւնից: Բայց ամենից շատ նրա խելքը զինված է բանականութեան, առողջ դատողութեան, լօգիկայի հարուստ փորձերով:

Մազզեզականութեան ամենատկսւր կողմը բարի և չար աստուածութիւնների ծագման, փոխադարձ մրցութիւնների պատմութիւնն էր, որ մի և նոյն ժամանակ և կրօնի հիմքն էր դարձել: Եզնիկը երկար ու բարակ վերլուծում է այդ բոլորը, և քննադատող խելքի ճոխութիւնը այստեղ միանգամայն զարմանալի է: Քար քարի վրա չէ մնում պարսից մոզերի կրօնական կերտուածքի մէջ. մանր ու նուրբ քննութիւններով Եզնիկը մերկացնում է մազզեզականութեան անհեթեթութիւնները, երեխայական հաւատալիքները, պատճառաբանութեան տկարութիւնները: Հին, զառամեալ վարդապետութիւնը նոր ու թարմ խելքի առաջ ցոյց է տալիս մի կոյտ կարկատաններ, որոնք պիտի ծածկէին մտքի անկատարութիւնը, բայց աւելի էին մերկացնում նրան:

Իժուար է այժմ, հազար հինգ հարիւր տարուց յետոյ, երևակայել անգամ թէ ինչ ահազին տպաւորութիւն պիտի գործած լինի Եզնիկը հայ ընթերցողի վրա: Թէ ինչ էր ձեռք բերում հայութիւնը Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցների միջոցով, կարելի է դատել

հէնց նրանով, որ Եզնիկի հերքումների մի մասը այժմ էլ կարելի է տալ ժողովրդին իբրև դեղ նախապաշարմունքների դէմ: Մաստիկ նախապաշարված էր պարսիկ ամբոխը, որովհետև մոգութիւնը նախապաշարմունքների մէջ կաշկանդված մի ժողովրդի մէջ կարող էր տիրող ու հրամայող լինել: Հայ ժողովուրդն էլ բազմաթիւ նախապաշարմունքների էր ենթարկված հեթանոսութեան ժամանակից: Եզնիկը իր «Եղծ»-ով ոչ միայն օտար կրօններ էր հերքում, այլ և տալիս էր իր ժողովրդին այնպիսի բացատրութիւններ, որոնք պիտի ազատէին նրան նախապաշարմունքների ծանրութիւնից:

Այսպէս, նա ծաղրում, ոչնչացնում է ճակատագրի հասկացողութիւնը, ապացուցանում է որ մարդը աշխարհի վրա ունենում է մի յայտնի վիճակ, բայց դա ծնվելուց առաջ չէ սահմանվում նրա համար: Աստղագէտները ամեն տեղ հաւատ են տարածել թէ մարդը այն բնութիւնն է ստանում, ինչ ներկայացնում է նրա ծնված բուրգին աստեղատան մէջ տիրող այս կամ այն համաստեղութիւնը: Եզնիկը այդ էլ հերքում է գեղեցիկ պատճառաբանութիւններով: Նա ծաղրում է այն նախապաշարմունքները, որոնք կապված են յօրանջելու, փռտալու հետ և բացատրում է այդ երևոյթները այնպէս,

ինչպէս հասկանում էր ժամանակի բժշկական գիտութիւնը: Միտք ապացուցանելու համար նա մի տեղ նոյն իսկ Ֆիզիկական փորձ է անում:

Ահա թէ ուր էր մտաւոր գերազանցութիւնը:

Եւ այս երևոյթը միակը չէ հինգերորդ դարում: Եղիշէն բերում է այն պատասխանը, որ ուղարկվեց Արտաշատի ժողովից. թէ այստեղ և թէ այն պատասխանների մէջ, որ տալիս էին բռնութիւնների ենթարկված հայ հոգևորականները պարսից ատեաններում, մենք տեսնում ենք նոյն դպրոցը, նոյն ուղութիւնը: Հպատակները, որքան էլ թոյլ ու անօգնական լինէին, արհամարհում էին տիրողների սրբազան պաշտամունքները, որովհետև նրանցից բարձր էին մտաւոր զարգացումով և կարողանում էին հասկանալ նրանց հոգեկան աղքատութիւնը: Բաւական է որ մենք վերցնենք հինգերորդ դարի գրական զարգերից մէկը, օրինակ Եղիշէի պատմագրութիւնը կամ, աւելի ճիշտ ասած, դիւցազներգութիւնը և դնենք նրան պարսկական գրականութեան միակ մեզ յայտնի զարդերը կազմող կրօնական գրքերից մէկի, օրինակ, «Վէնդիդատի» մօտ (որ միւս գրքերի համեմատութեամբ աւելի ուշ ժամանակների գործ է), և համեմատութիւնը ցոյց կը տայ

թէ մտաւոր գերազանցութիւնը ում կողմն էր:

Մի երկիր, որ իր դատը պաշտպանելու համար Եզնիկի պէս մի գիտնական խելք էր առաջ բերում, իսկ իր նահատակութիւնները գեղանկարելու համար՝ Եղիշէի պէս մի բանաստեղծ-փիլիսոփայ, այդպիսի մի երկիր չէր կարող ընկճվել բռնի ոյժի հետ միացած հին, երեխայական մտքի տակ: Ընդհարումը անխուսափելի էր:

Հարկադրանքի միջոցներ:—Միհրներսէհը գործում է պարսկական կուսակցութեան միջոցով:—Ուրացում, քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ջնջված:—Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցները զրքի մարդիկ չէին միայն պատրաստում:—Գործի մարդիկ. Ղեռնդ երէց:—Դիմադրութիւն:—Աստուածպետական կառավարութիւն:—Ապստամբական կազմակերպութիւնը:—Որդին հօր դէմ, եղբայրը եղբօր դէմ:—Ժամանակի հոգեբանութիւնը:—Ուրացող նախարարների վերադարձը:—Ահաբեկում:—Ներքին պատերազմը:—Վասակի դերը:—Իս պարսկասէր կուսակցութեան բնորոշ ներկայացուցիչն էր:—Վասակին արդարացնող հանգամանքներ:—Հանգամանքներ, որոնց չէ կարելի ոչ մի կերպ արդարացնել:—Վասակի գործերը և ապստամբական անգթութիւններ:—Ժամանակաւոր թուլութիւն պարսից քաղաքականութեան մէջ:—Յոյսեր Արեւմուտքի օգնութեան վրա:—Իրականութիւնը այդ յոյսերի դէմ:—Միհրներսէհի և Վասակի ջանքերը և ուխտապահների կորուստները:—Վարդան:—Նահատակութեան փափագ:—Պատերազմը անխուսափելի է:—Նրա քաղաքական նշանակութիւնը:—Նրա բարոյական-կուլտուրական նշանակութիւնը:

Այն էլ հրաշքի պէս մի բան էր, որ ասիական բռնակալութիւնը դեռ խօսքի իրաւունք էր յատկացնում իր զոհերին: Նա

համաձայնվել էր քննել, ապացոյցներ ու հերքումներ լսել և ընդունել այն, ինչ լաւն է: Բայց միամտութիւն կը լինէր կարծել թէ այդպէս էլ կը լինի, և այդ միամտութիւնը չունէին հայերը: Նրանք գիտէին թէ ինչ է սպասում իրանց: Քննութեան, ապացոյցների դէմ այլ ևս պատասխան չեղաւ. հրաշքը սպառված էր և տեղի ունեցաւ սովորական, հին երևոյթը.— պարսից կառավարութիւնը դիմեց բռնութեան:

Գործունէութեան այն ծրագիրը, որին հետևեց Միհրներսէհը, ցոյց էր տալիս որ պարսից արքունիքը ղեկավարվում էր հին քաղաքական փորձով: Թէև հայոց եկեղեցին ունէր իր առանձին իշխանապետութիւնը և կրօնական հարցերի մէջ հայ նախարարները ոչինչ ձեռնհասութիւն չունէին, բայց Միհրներսէհը միայն նրանց դիմեց, որովհետև գիտէր որ ինչպէս հեշտ եղաւ նախարարների միջոցով թագաւորական գահը ոչնչացել, այնպէս էլ հեշտ կարելի է և միւս հիմնարկութիւնը, եկեղեցին, մէջ տեղից վերացնել. հարկաւոր էր միայն ազդել նախարարների փառասիրութեան վրա պարզենքով և փաղաքշանքով, և այնուհետև պարսկասէր կուսակցութիւնը, որ երբէք չէր պակասել Հայաստանում, ինքը կաջողեցնէր ամեն ինչ: Նշանաւոր իշխանական տոհմերի ներկայա-

ցուցիչները կանչվեցին Պարսկաստան: Այդ-
տեղ Յազկերտը դրեց նրանց առաջ—կամ
կրօնափոխութիւն կամ մահ:

Նախարարները երկու կարծիքի բա-
ժանվեցին, որովհետև նրանց մէջ կային և
Սահակ-Մեսրոպեան սաներ: Դրանցից անու-
նով յայտնի են մեզ միայն երկուսը—Վար-
դան Մամիկոնեան և Վահան Ամատունի:
Սրանք, քրիստոնէական կրթութիւն ստա-
ցածները, չէին կարող ընդունել կրօնափո-
խութիւնը: Բայց, ինչպէս երևում է, անտար-
բերները մեծամասնութիւն էին կազմում և
նրանք անցկացրին այն միտքը թէ պէտք է
ընդունել թագաւորի առաջարկութիւնը և
դրանով ազատել երկիրը աղէտներից: Յազ-
կերտը ուղղակի դրել էր հաւատարմութեան
հարց. չընդունել պարսից կրօնը պիտի նշա-
նակէր չը կատարել թագաւորի հրամանը,
մեղանչել հպատակութեան պարտքի դէմ:
Յայտնի էր թէ ինչ պէտք է լինի այդ դէպ-
քում: Ամբողջ հայ ազգը չէր կանգնած պարս-
կական դիւանում, այլ միայն մի քանի ան-
հատներ, որոնք անձնապէս պիտի պատաս-
խանատու լինէին: Բնական էր որ այդ ան-
հատները հոգու արիութիւն և անվախու-
թիւն ցոյց չը տային այդպիսի նեղ դրու-
թեան մէջ: Սարսափահար եղած Սասանեան
աշխարհակալ գահի առաջ, նրանք պիտի աշ-

խատէին ապրեցնել իրանց, ազատել իրանց
օձիքը:

Կրօնափոխութիւնը անհատների այդ
խմբի մէջ տեղի ունեցաւ, բայց անհատներն
էլ բաւական էին որ Յազկերտը հասած լի-
նէր իր նպատակին: Հիմնվելով այդ մասնա-
ւոր երևոյթի վրա, նախարարների մի խում-
բը ընդունելով իբրև ամբողջ ազգ, Յազկեր-
տը պաշտօնապէս ջնջված յայտարարեց քրիս-
տոնէութիւնը Հայաստանում: Վարդան Մա-
միկոնեանը ստիպված եղաւ տեղի տալ, որ-
պէս զի բարդութիւններ չը յարուցվեն այն-
պիսի մի անյարմար տեղ, ինչպիսին էր
պարսից արքունիքը: Տեսնելով որ այլ ևս
ոչինչ չէ կարելի փրկել, նա վճռեց լռել առ-
ժամանակ, մինչև որ տուն կը հասնէ. այդ-
տեղ կարելի էր հրաժարվել մոգութիւնից և
հեռանալ պարսկական Հայաստանից, բնակ-
վել մի այնպիսի տեղ, ուր քրիստոնեայ լի-
նելը յանցանք չէր համարվի *):

*) Եղիշէն և Ղազար Փարպեցին ասում են թէ
բոլոր նախարարները առ երես ընդունեցին մագդե-
զականութիւնը: Բայց սա, ինչպէս երևում է, յետոյ
հնարված մի արդարացում է: Եթէ ուրացութիւնը
երեսանց լինէր, Հայաստանը այնպիսի խիստ ապս-
տամբութիւն չէր հանի նախարարների դէմ, թոյլ
տալով նոյն իսկ որ որդին կարող է հօրը սպանել և
հայրը որդուն: Այն ընդհանուր սուգը, որ բարձրա-
ցու հայոց երկրում, մի պարզ ապացոյց է որ ուրա-

Ասիականութեան այս համարձակ արշաւանքի դէմ հայոց աշխարհը դուրս հանեց մի խիստ գիմադրութիւն: Մահակ-Մեսրոպեան դպրոցները այստեղ էլ ցոյց տուին իրանց ոյժը. նրանք միայն գրքի մարդիկ չէին պատրաստել, այլ և գործի մարդիկ: Գրական գեղեցիկ վաստակներով անուն հանած աշակերտների շարքում բարձր հռչակ են ստանում և այնպիսիները, որոնց տաղանդը գրքեր գրելու մէջ չէր երևում, այլ կենդանի խօսքի, ժողովուրդ առաջնորդելու մէջ:

Այդ տեսակ գործիչների գլուխն է Ղևոնդ երէցը, Մեսրոպի առաջին աշակերտներից մէկը: Վանանդի մի գիւղից գուրս եկած այդ հոգևորականը, չը նայած իր համեստ պաշտօնին *), այնպիսի համարձակ,

ցութիւնը ճիշտ որ տեղի էր ունեցել, առանց յետին մտքերի: Ուրացող նախարարները, յամենայն դէպս, կարող էին վաղօրօք իմաց տալ որ երեսանց է իրանց արածը և չը պէտք է յուզվել ու յուսահատվել: Բայց դրա հակառակ, նոյն իսկ Հայաստան հասնելուց յետոյ էլ ոչ ոք չը գիտէր որ հայ իշխանները կեղծել են. Վարդանի ուղևորութիւնը դէպի Յունաստան նոյնն է պապացուցանում: Պարզապէս երևում է պարսկասէր կուսակցութեան յաղթանակը: Ուրացողներից մի քանիսը յետոյ էլի միացան Վասակի հետ և պարսից կողմն անցան:

*) Հ. Ալիշանը հաստատում է որ «երէց» անունը գիւղական քահանաներին էր տրվում:

յանդուզն գործունէութիւն սկսեց, որ իրապէս դարձաւ նոր շարժման հոգին, երկրի ճակատագիրը տնօրինող: Ղևոնդը մէկն էր առաջին հայ ուսանողներից, որոնք արտասահմանում էին վերջացրել իրանց կրթութիւնը: Վերադառնալով հայրենիք, նա օգնում էր իր ուսուցիչներին թարգմանութիւնների ժամանակ: Յետոյ նա գիւղական քահանայի պաշտօնով էր բաւականանում, երբ Յազկերտի քաղաքականութիւնը նրան ասպարէզ նետեց՝ քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար:

Այդ ժամանակ նա արդէն ծեր ու հիւանդոտ մի մարդ էր: Բայց ներքին կրակը չէին հանգցրել ոչ ծերութիւնը, ոչ մարմնական տկարութիւնը: Ամբողջովին եռանդ կտրած, նա սկսում է մի վերին աստիճանի անվախ պրօպագանդա: Գաղափարի համար մեռնելը մի ծեր և հիւանդ քրիստոնեայի համար առանձին դժուարութիւն չէր ներկայացնում. բնական էր որ նա ոչինչ ուրախութիւն, ոչինչ գրաւչութիւն չը գտնէր կեանքի մէջ: Եւ մենք տեսնում ենք որ նա իր ճառերի մէջ հիւանդութիւնից տառապող մարդու արհամարհանքով է վերաբերվում աշխարհին, ամեն տեղ չարչարանք ու տանջանքներ է տեսնում և համոզում է որ չարժէ այդպիսի մի դժբախտ կեանքի համար

մոռանալ դադափարը: Այդ տրամադրութիւնը, ինքնազոհութեան այդ պատրաստակաւութիւնը նա կարողանում է հաղորդել ամբողջ շարժման, ամբողջ այն կազմութեան, որ նրա պէս թոյլ ու հիւանդոտ չէր մարմնով, չէր զգված աշխարհից: Ահա ինչն է զարմանալի.—հոգու այն անսահման մեծ կարողութիւնը, որով գիւղական երէցը նուաճեց հայ ժողովրդի մի մեծ մասը:

Այդքան զարմանալի ժամանակում բնական էր որ երևոյթները, կեանքի ընթացքն էլ զարմանալի տեսարաններ ներկայացնէին: Հայ հոգևորականները, անշուշտ լաւ իմանալով որ նախարարների վրա յոյս գնել չէ կարելի, նախազգուշութեան ընդարձակ միջոցներ են ձեռք առնում: Եղիշէն շարունակ յիշում է եպիսկոպոսների ժողովը, որ կարգադրում է ամեն բան: Երկրի մէջ այլ ևս քաղաքական իշխանութիւն չը կայ, կառավարութիւնը իրապէս անցել է հոգևորականութեան ձեռքը: Նա զօրքի հրամանատար է, պատրաստ ունի քահանաների, վանականների մի մեծ բազմութիւն, որ գործում էր ժողովրդի մէջ:

Մենք ենթադրում ենք որ Արտաշատի ժողովը, իր պատասխանը ուղարկելուց յետոյ, չը լուծվեց, այլ հարկաւոր համարեց սպասել դէպքերի պարզվելուն, գուցէ մի

այլ տեղ ընտրելով բնակութեան համար: Պարսկաստան գնացած նախարարները տարել էին իրանց հետ մի զօրագունդ, որի մէջ գտնվում էին և քահանաներ: Վերջիներս մարդ ուղարկեցին Հայաստան՝ իմաց տալու նախարարների ուրացութիւնը: Գուժկանը, տեղ հասնելով, ուղղակի դիմեց եպիսկոպոսների ժողովին: Օձիք պատուելով, կուրծք ծեծելով, նա պատմեց որ մեծ բաղմութիւն է գալիս Պարսկաստանից: Միայն մոզերի թիւը հասնում է 700-ի. նրանց օգնական մի պարսիկ զօրագունդ էլ կայ: Միհրներսէհի հրահանգները այսպէս էին. հաստատել հայոց հողի վրա մազդեզական պաշտամունքը, մոզական դպրոցներ բաց անել, ուր պիտի սովորէին նոյն իսկ նախարարների կանայքն ու որդիները: Ուրեմն, քրիստոնէութեան հետ մահվան էր դատապարտվում և Սահակ-Մեսրոպեան դարի ամբողջ գործունէութիւնը: Սա բնական էր. մոզութիւնը ամենից առաջ պիտի ջնջէր հայոց գրականութիւնը, որովհետև առանց նրան չէր կարելի ջնջել քրիստոնէութիւնը:

Այս հարուածը աւելի սաստիկ պիտի յուզէր Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներին: Նրանք իրանց տեսնում են խորխորատի ծայրին կանգնած և ինքնամոռացութեան են հասնում իրանց եռանդի մէջ: Իսկոյն յուզում

են ժողովուրդը, ոտքի են կանգնեցնում նըրան: Ծանր է դիմադրողների դրութիւնը. պարսիկները մենակ չեն գալիս, նրանց հետ են և բազմաթիւ հայեր, որոնք հակառակ կողմ պիտի կազմեն ընդհարման դաշտում և պիտի թուլացնեն հայ կուռղներին, քանի որ կապված են սրանց հետ բարեկամութեան, ազդեցութեան, իրաւունքի կապերով: Ճգնաժամ է, և նա պահանջում է արտասովոր կարգեր, ծայրայեղ խստութիւններ: Ընդունվում է այսպիսի սկզբունք. «Հարազատ եղբոր ձեռքը պիտի բարձրանայ իր մերձաւորի վրա, եթէ սա անցել է Աստուծու պատուիրանից. հայրը չը պիտի խնայէ որդուն, և որդին չը պիտի քաշվէ հօրից: Կինը կուռւմ է իր ամուսնու դէմ և ծառան դիմադրում է իր տիրոջը: Աստուածային օրէնքը միայն թող թագաւորէ ամենքի վրա, և նոյն օրէնքից յանցաւորները ստանան իրանց պատիժը»:

Հաստատվում էր աստուածպետութիւն, կրօնական դիկտատուրա: Շատ յաճախ չէ պատահում որ գաղափարական կռիւը այսպիսի զրահներ հազնէ: Դա յուսահատական պայքարի ծայրն էր, կռիւ եզունգներով, ատամներով: Ազգերը բարձրագոյն ոգևորութեան, ինքնամոռացութեան մէջ են այս դրութեան հասնում, այսպէս զոհում վերացական գաղափարին ամեն ինչ—թէ սէր,

Թէ գութ, թէ բարեկամական զգացմունք: Քրիստոնէութիւնը այս անգամ չէր ուզում անմոռնչ նահատակի խոնարհութեամբ ընկնել պարսիկների ոտների տակ: Այս անգամ նա պատրաստված էր անեղ կուրի և ուզում էր ընկնել իբրև մարտնչող, ուզում էր ցոյց տալ թշնամուն որ կեանքից բարձր խորհուրդ կայ, որի համար մեռնելը աւելի լաւ է, քան ապրելը:

Եղիշէն շատ գեղեցիկ կերպով բացատրել է այն հոգեբանութիւնը, որ այսպիսի զարհուրեցնող դիմադրութեան է մղում մարդկանց: Նա ասում է.

«Որոնց ողիները թուլացած են երկնաւոր առաքինութիւնից, նրանց մարմնի բնութիւնը մեծ երկիւղի տակ է ընկնում. ամեն քամուց շարժվում է, ամեն խօսքից վրդովվում է և ամեն մի առարկայից դողում է: Այդպիսի մարդու կեանքը երազի նման է գնում և մահվան ժամանակ անդառնալի կորստի է մատնվում: Ինչպէս որ հներից մէկն էլ ասել է թէ չիմացված մահը՝ մահ է, իմացված մահը՝ անմահութիւն: Ով չէ ճանաչում մահը, նա վախում է մահից, իսկ ով ճանաչում է, չէ վախում: Եւ այս բոլոր չարիքները մտնում են մարդու միտքը անուսումնութիւնից: Կոյրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգէտը զրկված

է կատարեալ կեանքից: Լաւ է կոյր լինել աչքով, քան մտքով: Ինչպէս հոգին մեծ է մարմնից, այնպէս էլ մտքի տեսողութիւնը մեծ է մարմնի տեսողութիւնից»:

Ամբողջ հայութիւնը չէր մտել ապրատամբական կաղմակերպութեան մէջ: Տգիտութիւնը դեռ շատ տեղեր ունէր իր իշխանութեան տակ և այդ տեղերում, ի հարկէ, անգաղափարականութիւնն էր տիրողը, կեանքի անասնական հասկացողութիւնն էր մնում, շրջապատված վախերով և թուլութեամբ: Նոյն անգաղափարականութիւնը, նոյն մահվան վախը առաջ էր բերել այն իրողութիւնը, որ այժմ մի խումբ ուրացած նախարարներ, հարիւրաւոր մոգերի հետ, գալիս էին իրանց հայրենիքում արմատախիլ անելու այն ամենը, ինչ ձեռք էր բերվել այնքան աշխատանքներով և զոհերով: Եւ անտգիտութեան, վախի դէմ զինվում է գաղափարը իր համարձակութեան ամբողջ թափով, իր բոլոր ոյժերով: Կեանքի հզօր, նուիրական կապերը չը կանգնեցրին նրան: Երբ ամեն ինչ միաբանվեց նրան տապալելու համար, նա ոտնակոխ արաւ կեանքի բոլոր կապերը: Այնուհետև նա կարող էր լինել կամ յաղթութիւն կամ մարտիրոսութիւն, որ նոյնպէս յաղթութիւն է:

Ուրացող նախարարները, հասնելով

Հայաստան, տեսան երկրի այդ զարմանալի կերպարանափոխութիւնը: Մեր երկու պատմագիրները մեծ վշտով են նկարագրում թէ ինչ յուսահատ սուգ էր տիրել ամեն տեղ: Հրապարակական ողբեր էին կատարվում, եկեղեցու պաշտօնեաները լացով ու ազաչանքներով դիմում էին նախարարներին, իսկ Փարպեցին աւելացնում է որ նախարարների երեխաները փախչում էին իրանց հայրերի գրկից: Ամեն ինչ դէմ էր ուրացողներին: Հայ կինը նոյնպէս հրապարակ էր եկել իր արտասուներով, իր բողոքներով: Մտաւոր շարժումը հայ կնոջն էլ էր հասել և հասարակական նոր երևոյթների մէջ գուցէ ամենից սրտառուէն ու հրաշալին կին-հերոսուհիներն էին, որոնց անմահացրել է Նզիշէն իր գեղեցիկ նկարագրութիւններով:

Սաղաղասիրական միջոցները անօգուտ անցան: Յագկերտի ահը նախարարներին աւելի էր մատչելի, քան հոգևոր շահերի հասկացողութիւնը: Մազդեզականութիւնը սկսեց իր գործը, ատրուշաններ շինելով: Եւ այդ ժամանակ Վարդանը, հայոց զօրքերի հրամանատարը և քրիստոնէական կուսակցութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչը, հաւաքում է իր ընտանիքը և ուղևորվում է դէպի յունաց բաժինը, որպէս զի ապրէ իբրև քրիստոնեայ:

Այլ ևս սպասելու բան չէր մնում: Պայթում է ապստամբութիւնը: Առաջին կայծը դնում է Ղևոնդ երէցը: Ինքնագլուխ, առանց մեծաւորների թոյլատրութեան սպասելու, նա յարձակվում է, ջարդում ու փախցնում այն մոզերին, որոնք սկսել էին մի հայ եկեղեցի քանդել: Կայծը անմիջապէս հրդեհ է դառնում: Ապստամբական կազմակերպութիւնը զուր չէր նշանաբան ընտրել «եղբայրը եղբօր, որդին հօր դէմ». գործը սկսվում է նախ և առաջ երկրի ներսում: Կարգադրողը շարունակ եպիսկոպոսների ժողովն է. նա է, որ բաժանում է բանակը երեք մասի, նա է, որ ցոյց է տալիս թէ իւրաքանչիւր մաս որ տեղերի վրա պիտի յարձակվի և այդպիսով, յենված ոյժի և բռնութեան վրա, չէզոքացնում, անմլասս է դարձնում անմիաբան տարրերը: Հարկաւոր է կարճ ժամանակ գործ դնել, բայց շատ քայլեր անել: Կալանաւորվում են այն նախարարները, որոնք չէին ուզում միանալ քրիստոնէական կուսակցութեան հետ. դրանց թւումն էր և Վասակը, որ հայոց մարդպանն էր, քաղաքական իշխանութեան բարձր ներկայացուցիչը երկրում: Բռնութիւնը ահաբեկում է տարածում: Եղիշէն ու Ղազարը հիացմունքով պատմում են թէ ինչպէս նախարարներից մէկը, որ չէր ուզում միանալ ապստամբութեան,

քարկոծվեց եկեղեցականների հրամանով և ինչպէս այդ սպանութիւնը սարսափ տարածեց ամենքի վրա:

Ապստամբութեան գործը այսքան շատ սպացոյցներ ունէր որ կաջողվի: Ուստի մընում էր որ պարսկական կուսակցութիւնը առժամանակ համակրանք և միաբանութիւն կեղծէ: Ժողովը պատգամաւորութիւն է ուղարկում Վարդանի ետևից, խնդրելով նրան վերադառնալ: Եւ Վարդանին ուղղած նամակը ստորագրում է և Վասակը: Վարդանը վերադառնում է: Ապստամբութիւնը նրանքի մէջ մի նոր մեծ ոյժ է դառնում: Ներքին պատերազմը կատաղի չափերի է հասնում: Հայոց զօրքերը պատերազմական գործողութիւններ են սկսում երկրի այն տեղերի դէմ, ուր պարսիկներ կամ պարսկական կուսակցութիւն կային: Հրամայված էր ոչինչ չը խնայել: Տեղի ունեցան անգութ կոտորածներ, ատրուշանները քանդվեցին, նրանց զարդերը կողոպտվեցին և յանձնվեցին եկեղեցիներին: Երեխաներն անգամ, ինչպէս վկայում է Եղիշէն, զէնք էին վերցնում:

Ամեն ինչ ցոյց էր տալիս որ զինված եկեղեցին, սկսելով ծայրայեղութիւնից, այդպէս անխնայ կերպով պիտի առաջ տանէր ահաբեկումը, անտես անելով որ և է զիջում, որ և է խաղաղասէր միջոց: Եւ ահա երկրի

մէջ առաջ է գալիս և հակադիր շարժում, որ շատ բնական է իւրաքանչիւր չափազանցութեան, միակողմանիութեան մէջ: Այդ հակադիր ոյժի ներկայացուցիչն է դառնում հայոց մարզպանը, Վասակ Սիւնին:

Տարաբախտաբար, հինգերորդ դարի պատմութեան երկու հեղինակ ունենք, երկուան էլ Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցներին պատկանող, երկուան էլ կուսակցական ոգով տոգորված: Նրանք, ի հարկէ, մեծ ատելութեամբ պիտի վերաբերվէին դիմադրողներին և սև գոյներ չեն խնայել Սիւնեաց իշխանի անունն ու յիշատակը արատաւորելու համար: Տամնեակ դարեր հայ ազգը, հաւատալով Եղիշէի և Ղազարի վկայութիւններին, անիծում էր Վասակին, համարելով նրան մի այնպիսի ստոր դաւաճան, որի նրմանը չէ եղել դաւաճանութիւններով ու վատութիւններով լի մեր պատմութեան մէջ: Բայց վերջին ժամանակներս պատմական քննադատութիւնը աշխատում է ոչ միայն արդարացնել Վասակին, այլ և ներկայացնել նրան մի հմուտ քաղաքագէտ և իր աշխարհի բարիքը ամենից լաւ ըմբռնած մարդ *):

*) Այդ կողմից շատ են մանաւանդ հանդուցեալ Գարադաշեանի ջանքերը. նա իր «Բնական Պատմութեան» չորրորդ հատորի մեծ մասը նուիրել է Վասակին և ուղղակի հռչակում է նրան թէ՛ հայ-
Ս. ՄՆՍԿՈՊ

Դատելով այնպէս, ինչպէս ցոյց են տալիս դէպքերն ու գրաւոր աղբիւրները, Վասակը պարզապէս պարսկական կուսակցութեան բնորոշ ներկայացուցիչն էր, որ անցեալում ունէր իր նման շատերին: Դա մի պարսկական պաշտօնեայ էր, մանկութիւնից մեծացած պարսիկ շրջաններում: Այդ հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան բաւական էր, որ նա քրիստոնէութեան վերաբերմամբ լինէր մի անտարբեր մարդ: Միւսնեաց անմատչելի լեռնաստանում, ինչպէս տեսանք, քրիստոնէութիւնը մեծ դժուարութիւններով էր արմատ բռնում. Մեսրոպին հարկաւոր էր տեղական իշխանների աջակցութիւնը՝ նոր կրօնի պաշտամունքը լեռնցիների մէջ պարտաւորական դարձնելու համար: Այդ իշխաններից մէկն էր և Վասակը, որ Մեսրոպի եռանդուն աշխատակիցը հանդիսացաւ դպրոցներ բաց անելու գործի մէջ, այնպէս որ Կորիւնը խօսում է նրա մասին մեծ գովասանքով, անուանելով նրան քաջ, «խորհրդական, հանճարեղ, յառաջիմաց»: Մակայն այս հանգամանքը անպատճառ չէ ասում թէ Վասակը քրիստոնէութեան ջերմ կուսակիցներից էր: Մեսրոպի պէս մի մարդու ազդեցութեան նա հեշտ կարող էր ենթրենասէր, թէ խոհեմ ու հեռատես, նոյն իսկ ամբողջ գլխով բարձր Վարդանից և միւսներից:

արկվել, լինել բարեկամ, սիրալիր մի իշխան: Բայց քրիստոնէութեան այդ հովանաւորի և կիսահեթանոս սիւնեցու մէջ ահագին տարածութիւններ չը կային: Տեղը եկած ժամանակ Վասակը հեշտութեամբ թողեց քրիստոնէութիւնը և անձնատուր եղաւ հին հայկական հեթանոսութեան. նրա ապարանքում սկսեցին հնչել հեթանոսական երգերը, կատարվում էին խնջոյքներ պարերով և երաժշտութեամբ:

Այս հանգամանքների հետ չը պէտք է մոռանալ և այն պայմանները, որոնց մէջ անցաւ Վասակի կեանքը:

Դեռ պատանի հասակում նա պատանդ էր Պարսկաստանում: Անիրաւ զրկանքի զոհ էր դարձել նա. Սիւնիքը, նրա հայրական ժառանգութիւնը, խլել էր նրա ազգականներից մէկը. և Վասակը ստիպված էր համբերութեամբ զինվել, չը մոռանալով, սակայն, լեռնցու հպարտութիւնը: Երբ նրան յայտնեցին թէ կարելի է պարսից թագաւորին խնդրել հայրական ժառանգութեան մասին, նա մերժեց խնդրելու միտքը, ասելով որ պարսից թագաւորը չը պիտի իրան տայ Սիւնիքը, քանի որ դա իր ժառանգական սեփականութիւնն է: Այդ զրկանքները երկար տևեցին և անշուշտ ազդեցութիւն արին Վասակի, բնաւորութեան վրա: Բայց նա

իր խելքով և ընդունակութիւններով այնքան գրաւեց պարսից արքունիքի ուշադրութիւնը, որ ստացաւ Վրաստանի մարզպանի խոշոր պաշտօնը:

Ճարպիկ ու նուրբ քաղաքագէտ էր Վասակը,—այս յատկութիւնը չեն ուրանում նոյն իսկ նրա թշնամիները: Անբնական բան չէ որ այսպիսի հպարտ և ընդունակ մարդու մէջ, այն բարձր պաշտօնին համեմուտ յետոյ, փառասիրական տենչեր էլ հաստատուէին: Նա ծրագրեց մի դաշնակցութիւն հոների հետ՝ պարսից լուծը թօթափելու և անկախ թագաւորութիւն հաստատելու համար: Դաշնակցութեան մէջ մտաւ և Բաղաց թագաւորը, որ սակայն մատնվեց պարսից կառավարութեան ձեռքը և սպանվեց: Այդ մատնութեան պատճառով էլ ծրագիրը աջողութիւն չունեցաւ, բայց Վասակը կարողացաւ խնամքով թագցնել ծայրերը և ոչ թէ որ և է պատիժ կրեց իր մտածած դաւադրութեան համար, այլ և այնքան բարեմիտ երևաց պարսիկների աչքում, որ ստացաւ մարզպանի պաշտօն չայաստանում:

Այս պաշտօնի մէջ Սիւնեաց իշխանը, ի հարկէ, աւելի հաւանական պիտի համարէր որ իր գլուխը կարժանանայ թաղի: Ոչինչ չէր պակասում նրան, բացի այդ բանից. ոչ հարստութիւն, ոչ պատիւ: Իր վա-

ղեմի տենչանքը նա այլ ևս չէր կապում Պարսկաստանի դէմ ապստամբութիւն յարուցանելու մտքի հետ: Կար աւելի հեշտ միջոց — պարսկասիրութիւնը: Նրա կրթութիւնն ստացած մի ուրիշ մարդ էլ չէր զոհի իր նպատակը քրիստոնէութեան շահերին. կարելի էր լինել հեթանոս հայ, պարսիկների ձեռքի տակ, թագ ստանալ, փառք վայելել և խաղաղութիւն հաստատել երկրի մէջ: Մտածութեան այս եղանակը խորթ չը պիտի լինէր այն ժամանակվայ անտարբերների համար: Սասանեան քաղաքականութիւնը այնքան ամուր ու ահաւոր էր, որ շատ շատերի համար նա պիտի լինէր մի անխորտակելի պատնէշ, որի առջև կարելի է միայն գլուխ իջեցնել: Եւ երբ Յազկերտը յայտնեց հայ նախարարներին թէ ոչինչ է նրանց հաւատարմութիւնը, ոչինչ են նրանց տուած հարկերը և մատուցած ծառայութիւնները, թէ իր սէրն ու վստահութիւնը նրանք կը գրաւեն միայն կրօնափոխութեամբ, Վասակը, ի հարկէ, մի առանձին մեծ կորուստ չը համարեց քրիստոնէութիւնից հրաժարվելը: Չը մոռանանք որ Միհրնբրսէհը Պարսկաստանի կառավարիչն էր, որ խաղաղ նուաճումներ անելու մէջ նա մեծ վարպետ էր. անշուշտ Վասակին և միւս նախարարներին գրաւելու համար նա, բացի պարզեցնելուց,

խոստումների, բարեհաճ տրամադրութեան ուրիշ նշաններ էլ ցոյց տուեց:

Վերադառնալով Հայաստան, Վասակը պիտի աւելի ևս հակվէր դէպի պարսկականութիւնը: Նա տեսնում է այդտեղ որ կառավարութիւնը անցել է հոգևորականներին, ինքը, իբրև մարդպան, կատարելապէս արհամարհված է. բանը հասնում է նոյն իսկ այն տեղին, որ նրան էլ ձերբակալում են: Այսպիսով նախ և առաջ դրված էր նրա անձնական պատուի հարցը: Յետոյ աւելացաւ և այն, որ Սիւնեաց հպարտ իշխանը, իբրև սառն դատողութեան տէր, իբրև չը յափըշտակվածներից մէկը, հասկացաւ որ հոգևորականութեան բռնած ընթացքին հետևելով ոչինչ չէ կարելի անել: Հայկական ապստամբութիւնը չէր կարող յաղթել պարսիկներին և պայմաններ թելադրել նրանց: Նա շատ լաւ գիտէր թէ ում կողմն էր ոյժը, և եթէ այդպէս համարձակ ասպարէզ էր նետվում, այդ այն մտքով էր, որ եթէ յաղթել չէ կարելի, նահատակվել միշտ կարելի է: Իսկ Վասակի գործնական խելքը չէր կարող հաշտվել այդ գաղափարի հետ:

Բացի այս բոլորից, կար և մի շատ կարևոր հանգամանք: Յազկերտը բոլորովին չէր հաւատացել նախարարների ուրացութեան, և նրանց խոստումը ապահովելու հա-

մար իր մօտ պատանդ էր թողել Վասակի երկու որդիներին: Նախարարներից ոչ մէկը այդպիսի փորձանքի չէր ենթարկված, ոչ ոք նրանցից հարկադրված չէր միշտ աչքի առաջ ունենալ որ իր գործողութեան եղանակից է կախված իր որդիների կեանքը պարսից արքունիքում: Անձնական հաշիւները ամեն տեղ են վճիռներ և աղէտներ արագացնում. նրանք պակաս չէին և հինգերորդ դարի շարժման մէջ: Ղազար Փարպեցին պատմում է մի շատ բնորոշ դէպք, որ ահագին նշանակութիւն ունի Վասակի վարմունքը հասկանալու համար: Ուխտապահ նախարարներից մէկը, մեր ծանօթ Վահան Ամատունին, հին թշնամութիւն ունէր Վասակի հետ և թէ անձամբ, թէ ուրիշների միջոցով շարունակ գրգռում էր Վարդանին որ ապստամբութիւնը շուտ հռչակվի: Օշականի տէրը հաւատացնում էր թէ ինքը գաղափարի համար, հոգու փրկութեան համար է այդպէս ուզում: Բայց պատմիչը մերկացնում է նրա իսկական նպատակը: Դրանք բառեր էին միայն, Ամատունին Վասակին էր ուզում վնասել: Նա մտածում էր այսպէս. Վասակը կամ կը հեռանայ հայոց միաբանութիւնից և իբրև թշնամի՝ կը սպանվի ուխտապահ նախարարների ձեռքով, կամ թէ կը միանայ ապստամբութեան և այդ դէպքում նրա որդիները

Պարսկաստանում կը սպանվեն կամ բանտի ու տքսորի կը մատնվեն:

Ահա որքան փափուկ ու վտանգաւոր էր հայոց մարզպանի դրութիւնը: Խոստովանենք, որ ոչ ոքից այնքան մեծ զոհ չէր պահանջվում, ինչպէս Վասակից: Մէկը պէտք է չափազանց գրաւված լինէր գաղափարով, անձնագոհութեան գերմարդկային ընդունակութեամբ պիտի օժտված լինէր, որպէս զի կարողանար արհամարհել բոլոր իրողութիւնները, բոլոր վտանգները: Վասակը այդպիսի մարդ չէր: «Երկնաւոր առաքինութիւնից թուլացած մի հոգի» էր դա, որ աւելի լաւ հասկանում էր երկրային գործերը: Եւ եթէ նա տեսնում էր որ Հայաստանը, որքան էլ ոգևորված գաղափարով, պարսից ոյժի զոհը պիտի դառնայ իբրև մի թոյլ մարմին, այդ միայն պատիւ կարող էր բերել նրա լուրջ ու նուրբ դատողութեան: Յունաստանի սահմաններից մինչև Հնդկաստանի սահմանները տարածված Պարսկաստանը չէր, որ ընկճվէր մի փոքրիկ ժողովրդի ձեռքին: Եւ այս բոլորը բաւական է, որ իրաւունք տար Վասակին չը միանալու եկեղեցական կուսակցութեան: Մէկից աւելի շատ պատճառներ ունէր նա հակառակ դիրք գրաւելու համար:

Բայց չէ կարելի ասել թէ այդ մարդը մինչև վերջը մնաց զգոյշ, իր երկրի, իր հա-

բազատ ազգի անկեղծ բարեկամ: Մի ծայրայեղութեան առաջն առնելու համար նա ընկաւ միւս ծայրայեղութեան մէջ և այնպիսի աղէտների պատճառ դարձաւ, որոնք չեն մոռացվի պատմութեան մէջ: Բաղաքական համոզմունքով պարսկասէր լինելը դեռ մեղք չէր. մեղք չէր լինի, եթէ Վասակը նոյն իսկ սրտանց հակառակորդ լինէր քրիստոնէութեան: Ազնիւ, շիտակ հակառակորդը ամեն դէպքում իրաւունք ունի պահանջելու, որ դէպի իրան վերաբերվեն յարգանքով: Սակայն Վասակը չը կարողացաւ այդպիսի հակառակորդ հանդիսանալ: Նա ունէր քաղաքագէտի հոտառութիւն, բայց չունէր առաքինութիւն: Պարսկասիրութիւնը անզուսպ պարսկամոլութիւն դարձաւ նրա մէջ. հակառակորդների ոչնչացումը տօնելու համար մոռացաւ ամենից առաջ և ամենից շատ մի հայի և ազնիւ մարդու պարտաւորութիւնները:

Սկզբում նա կեղծեց հաւատարմութիւն և գաղափարակցութիւն, որովհետեւ պէտք էր ժամանակ վաստակել, մինչև որ յանկարծակիի եկած Պարսկաստանը կը կարողանար ցոյց տալ իրան: Եւ երբ պարսկական բանակները շարժումներ սկսեցին, երբ նրանցից մէկը մտաւ Աղուանից երկիրը, ուր նոյնպէս մոգեր էին գնացել քրիստոնէութիւնը ջնջելու և նոյնպէս դիմադրութեան էին հան-

դիպել, իսկ միւսը, Միհրնեբսէհի առաջնորդութեամբ, երևաց Հայաստանի սահմանագլխի վրա,—Վասակը այլ ևս աւելորդ համարեց դիմակը և սկսեց այնպիսի գործեր, որոնց համար արդէն չէ կարելի ոչ մի արդարացում գտնել, որքան էլ պարզենք նրա նպատակն ու ձգտումները ամենանպաստաւոր կերպով:

Ամենից առաջ յիշենք նրա յարուցած ներքին, ընտանեկան պատերազմը մի այնպիսի ժամանակ, երբ երկրին սպառնում էր մի մեծ արշաւանք: Ապստամբութիւնը տիրացել էր արքունական տեղերին, այսինքն Արարատեան երկրին: Ահաւոր պայքարի մէջ անկասկած մեծ նշանակութիւն ունէր թէ ում է պատկանում երկրի սիրտը: Վասակը, զգալով այդ կարևորութիւնը, օգուտ քաղեց հայոց զօրքերի բացակայութիւնից և զէնքի ոյժով յետ խլեց այդ տեղերը: Հարուածի դէմ իսկոյն դուրս հանվեց հարուած: Ապստամբութեան տագնապը այնքան մեծ էր, որ նա ստիպված եղաւ շտապով յետ դարձնել այն բանակը, որ Վարդանի առաջնորդութեամբ ուղարկված էր Աղուանից երկիրը՝ պարսից զօրքի դէմ կուելու համար: Վարդանը վերադարձաւ և սարսափելի չափերով գործադրեց «ակն ընդ ական» սկզբունքը: Արարատեան երկիրը նորից խլելուց յետոյ,

նա արշաւեց Վասակի վրա, որ ամրացել էր Սիւնեաց երկրում: Եւ ի՞նչ տեսարաններ: «Շատ հարուածներ թափեցին ուրացեալնե-րի գլխին, — ասում է Նղիշէն, — մինչև որ սուրբ եպիսկոպոսների ժողովը և քահանա-ների ամբողջ ուխտը արտասուենք էին թա-փում այն սաստիկ զայրացած մարդկանց վրա, որոնք բորիկ տղամարդկանց և փափ-կասուն կանանց քշում էին հետիոտն, այն-պէս որ շատ մանուկներ ճանապարհների անցքերում քարերին էին զարկվում»: Դըժ-բանիտ երկիր: Դեռ անարկու փորձանքը չէր հասել նրա դռներին, բայց նա արդէն ծուլատ-վում էր ներքին կրքերից, մոլեգնութեան հասած եղբայրասպանութիւնից: Գլխատո-նէութեան դատը պաշտպանող կուսակցու-թիւնը միջոցների խտրութիւն չէր ճանա-չում: Հաշտութիւն երկու կողմերի մէջ այլ ևս չէր կարող լինել:

Բայց այնքան կատաղութեան հասած ապստամբութիւնը դրսից նայողին ուրիշ մտքեր պէտք է թելադրէր: Այդ անօրինակ եռանդը յայտնի չափով երկիւղ ազդեց պար-սից արքունիքին: Ժամանակն էլ նպաստում էր այդ երկիւղին: Յաղկերտը անաջողու-թեան էր հանդիպել հեփթաղների պատե-րազմում: Այդ նեղ միջոցին Միհրներսէհը զգուշութիւն է ձեռք առնում: Հայերի յա-

մառութիւնը արդեօք չէ՞ր ցոյց տալիս թէ Պարսկաստանը նրանց ետևում պիտի տեսնէ զինված Արևմուտքը:

Եւ իրաւ, դա մի լուրջ հարց էր: Հայերը իրանց բոլորովին անօգնական չէին համարում: Կար քրիստոնեայ Եւրօպան, որ, ինչպէս կարծում էին Հայաստանում, չէր թոյլ տայ որ մի փոքրիկ քրիստոնեայ ժողովուրդ տրորվի ասիական վիթխարիի ոտների տակ: Հինգերորդ դարը պատմութեան առաջին շրջանն է, երբ Ասիայի մէջ տառապող փոքրիկ անպաշտպան ազգութիւնը լարում է իր բոլոր ջանքերը ազատութիւն գտնելու համար, յոյսը դրած Եւրօպայի վրա: Նոր երևոյթ է դա, և այդպէս էլ պիտի լինէր, քանի որ քրիստոնէութիւնը անջատել էր այդ ազգութիւնը ընդհանուր միջավայրից, թշնամացրել նրա հետ:

Քրիստոնեայ Եւրօպան հայերի համար այդ ժամանակ Բիւզանդիան էր: Այդտեղ էին հայերը լուսաւորվել, այդտեղ էին սովորել ատել ասիականութիւնը, բռնութիւնը և սիրել ազատութիւնը. այդտեղ էլ նրանք զինակցութիւն էին որոնում իրանց իւրացրած քաղաքակրթական իդէալները ասիականութիւնից պաշտպանելու համար: Դեռ ապստամբութեան սկզբում հայերը պատգամաւորութիւն էին ուղարկել բիւզանդական

արքունիքը՝ օգնութիւն խնդրելու: Եւ այդ օգնութեան վրա յոյս դրած՝ նրանք կրկնապատկում էին իրանց եռանդը:

Անկարելի է, որ Միհրնեբսէհը իմացած չը լինէր այդ պատգամաւորութեան մասին, քանի որ ունէր Վասակի պէս մի գործակալ, որ սկզբում, ինչպէս տեսանք, կեղծել էր հաւատարմութիւն, հետեւաբար և լաւ տեղեակ էր ապստամբութեան բոլոր գաղտնիքներին: Պարսից մեծ վէզիրը հարկաւոր համարեց մի առժամանակ թուլացնել իր քաղաքականութեան խստութիւնը: Մինչև իսկ հրատարակվեց Յազկերտի մի հրամանը, որով նորից թոյլատրվում էր քրիստոնէութիւնը: Այդպիսի մի թուղթ հարկաւոր էր մանաւանդ ապստամբութիւնը ջլատելու համար: Վասակը գեղեցիկ առիթ ունէր հայ ժողովրդի մէջ պրօպագանդա անելու որ այլ ևս ոչինչ երկիւղ չը կայ պարսիկների կողմից: Բայց քրիստոնէական կուսակցութիւնը հիմքեր չունէր հաւատալու թէ դա մի քաղաքական խաղ չէ: Ուստի չը զիջեց, զէնքը վայր չը դրեց: Թէ որքան լաւ էր նա հասկանում իրերի դրութիւնը, ցոյց է տալիս այն, որ պարսկական հաշտութիւնը անկեղծ չէր: Միհրնեբսէհին ժամանակ էր հարկաւոր մի հարց պարզելու: Այդ հարցը վերաբերվում էր Բիւզանդիային: Եւ նա

ուղղակի դիմեց բիւզանդական կառավարութեան, հարցրեց՝ արդեօք ունի՞ նա թշնամական տրամադրութիւն դէպի Պարսկաստանը:

Մարկիանոս կայսրը, որ պիտի պատասխանէր այդ հարցին, հետևում էր այն սկզբունքին թէ մի թագաւոր չը պիտի պատերազմներ յարուցանէ, երբ նրա պետութեան պատիւն ու շահերը վտանգված չեն: Պարսկա-հայկական պայքարը քաղաքական նշանակութիւն չունէր Բիւզանդիայի համար, որ վաղուց վճռել էր հայոց հարցը, բարեկամական համաձայնութիւն կայացնելով Պարսկաստանի հետ՝ Հայաստանի բաժանման մասին: Մենք տեսանք որ քրիստոնէութիւնը միայն ոչ-քրիստոնեայ իշխողներին էր վախեցնում, իրապէս նա նշանակութիւն կարող էր ունենալ մի քրիստոնեայ պետութեան համար այնքան ժամանակ, որքան նրա քաղաքական շահերը պատրուակ էին պահանջում:

Բացի դրանից, Բիւզանդիան այդ ժամանակներում սաստիկ վտանգված էր իր եւրոպական սահմանների կողմից: Ահարկու Ատիլլան արդէն շատ անգամ էր ցոյց տուել արևմտեան քաղաքակիրթ աշխարհին իր նուաճողական կարողութիւնը: Բիւզանդիան հարկ էր տալիս նրան և միշտ սպասում էր

որ նուաճողի մի րօպէական քմահաճոյքն անգամ կարող է հեղեղել երկիրը կոտորողների և քանդողների բազմութեամբ. ուստի նա իր զօրքերը կենտրոնացրել էր եւրօպական ցամաքում, և ասիական սահմանները հազիւ էին պաշտպանված:

Սակայն այս հանգամանքը, որքան էլ խոշոր լինի իբրև պատճառ, այնուամենայնիւ շատ էլ մեծ նշանակութիւն չը պիտի ունենայ պարսկահայկական ընդհարումի վերաբերմամբ Բիւզանդիայի բռնած դիրքը գնահատելու համար: Եսամոլութիւնը բիւզանդականութեան հոգին էր: Եթէ Ատիլլա էլ չը լինէր, Մարկիանոս կայսրը հայ պատգամաւորներին միայն պաշտօնական համակրանք և բարեհաճութիւն կարող էր յայտնել: Քաղաքականութիւնը սրտի և զգացմունքի գործ չէ, իրական հաշիւների պաշտօնէութիւն է: Այդ հաշիւները, բիւզանդական ըմբռնողութեամբ, այնպէս էին, որ փոխանակ քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու Հայաստանում, Կ. Պօլսի կառավարութիւնը, իր համար չազ պատառ պատրաստելով, հայ աշխարհի ամենանշանաւոր մասը յանձնեց Պարսկաստանին իբրև կատարեալ սեփականութիւն և շտապեց օրինակ տալ իր հարևանին թէ ինչպէս պէտք է ջնջել հայերի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը:

Իսկ հինգերորդ դարի կուտղները այն-
քան միամիտ գտնվեցան, որ հակառակն էին
կարծում: Նրանք համոզված էին որ իրանց
քաջ ղիմադրութիւնները, յամառ մրցութիւ-
նը պիտի մղեն յոյներին դէպի իրական օգ-
նութիւն, դէպի խրախոյս գործով: Այդ մըտ-
քով էլ նրանք իրանց ապստամբական աջո-
ղութիւնների մասին շտապում էին լուր ու-
ղարկել Կ. Պօլսի եկեղեցականներին, որպէս
զի նրանք էլ ողևորվեն քրիստոնէութեան
յաղթանակներով:

Միհրնբրսէհը այդքան միամիտ չէր:
Ստանալով հաւաստիացում թէ յոյները տե-
ղից չեն շարժվի, նա սկսեց վճռական ձեռ-
նարկութեան պատրաստութիւնները. քաղա-
քական խորամանկութիւնը երբէք չէր թող-
նում այդ պետական մարդուն: Մեծ ճարպի-
կութեամբ նա սկսեց շահագործել Վասակի
բնաւորութեան բացասական կողմերը: Դրա
համար բաւական էր որ նա իր ժպիտը ցոյց
տայ հայ իշխանին: Վասակը տեսակցութեան
զնաց մեծ վէզիրի մօտ և իր բոլոր ընդու-
նակութիւնները ցոյց տալու համար մանրա-
մասն ծրագիր առաջարկեց թէ ինչ ու ինչ
պէտք է անել որ հայերի միաբանութիւնը
ճեղքվի, ապստամբութիւնը ուժասպառ դառ-
նայ: Երկու քաղաքագէտները միացրին ի-
րանց ճարպիկութիւնը և ստեղծեցին մի

խեղդող գրութիւն: Եղիշէն մեծ կակիծով է պատմում Վասակի արարքները: Սարսափելի է, երբ տան մէջ հանդէս է գալիս ընտանի թշնամին, և Վասակը ճիշտ այդպիսի թշնամի էր: Հայերը չէին կարող գաղտնիքներ պահել. նրանց պատրաստութիւնները, նըրանց ոյժը, ամբողջ կազմակերպութիւնը, պատերազմական բոլոր կարգերը,—ամեն ինչ մանրամասն կերպով յայտնվում էր պարսիկներին Վասակի ձեռքով: Միայն լրտեսելը, գաղտնիքներ իմանալը չէր Վասակի մարդկանց (որոնց մէջ կային և քահանաներ) գործը. նրանք տարածում էին լուրեր թէ զուր և անմիտ է ապստամբութիւնը, թէ Իրանի տէրը կրօնական ազատութիւն է տուել իր հպատակներին:

Ապստամբական շարժումը ծանր կորուստներ կրեց: Դրութիւնը յուսահատական էր դառնում. դրսից ոչ մի օգնութիւն, ներսում՝ երկպառակութիւն, լրտեսութիւն, հետզհետէ աճող թուլութիւն: Ըստ երևոյթին, գաղափարական միացումը վերջնականապէս խորտակվում էր, և ընդհանուր լքումը պիտի թողնէր երկիրը ճակատագրի կամքին: Եւ եթէ մեր պատմութիւնը զարմանքով, հիացած հաւաստիացնում է, որ այդպիսի երևոյթ տեղի չունեցաւ, պատճառն այն է, որ Սահակ Մեսրոպեան դպրոցները այդ ծանր հանգա-

մանքնների մէջ էլ անանասան, ժայռերի պէս էին կանգնած: Մարդիկ, սյունք վինձած էին Կիսառածու օրրով:— ասում է Մղիշէն:— Երբէք զտեխում ու թուլագիրտ չը կանվեցան և՛ անհնին երկիւղ չը կրեցին: Ի՞նչ մահից, Ի՞նչ տուցտածքի յափշտակութիւնից, Ի՞նչ օրեւ լինեցի կոտորածից, Ի՞նչ ընտանիքի զերու-թիւնից, հայրենի երկրից դուրս քշվելուց և օտարութեան մէջ անարկութեան մատնվելուց: Այդ տեսակ մարդկանց հողին Վարդան Մամիկոնեանն էր: Վարդիլ այս նրա մտածած դրամայի մէջ մի բարդ տիպ է, որի մէջ մըր-ցում են դրական և բացատրական յատկու-թիւնները: Նրան ճանաչելու համար պէտք է նրան շատ և լաւ ուսումնասիրել: հակասու-թիւնները, ծայրայեղութիւնները, կիրքը, փռօռամոլութիւնը, գործնական խելքը ամեն մի քայլում կանգնեցնում են: մտածել են տալիս Վարդանը— ընդհակառակն: Մի պարզ բնավորութիւն: Ս. Սահակի թոռը, հայ դրո-րոցի առաջին պատուհներից մէկը, պիտի ա-րիւնի դատով ամբաստնէր այն մեծ գործը, որ նրա պապն էր կինդանացի և սասնեակ տարիների աշխատանքով: Գրքագր Լուսաւ շորչի տանը շարունակում էր գործել նրա մէջ: Իսկ անվախ, համարձակ հողին, որ ան-պանց աջ ու ձախ նայելու, արանց հաշիւներ ելուէ գնում էր փորձանքների ու փոստի-

ներքի դէմ Իբրև գորավար՝ Վարդանը քաջ էր: Եւ այժմ պատրաստովում էր իր նախնիքների գործին տալ վերջնական մկրտութիւն— մարտիրոսութիւնը:

Անթիւ խմբեր գիմում էին դէպի այդ մարտիրոսութեան գաշտը, դէպի Աւարայր: Դա զինուորական բանակ չէր, դա ժողովուրդ էր, սրին առաջնորդում էր գաղափարի մարմնացումը— խաչ՝ միացած սրի հետ: Իրժուար էր որոշել թէ ուր է վերջանում մէկի իշխանութիւնը, ուր է սկսվում միւսինը: Վարդանը ճառ է ասում ժողովրդական բանակի աստջ. այդ ճառի մէջ նա թէ զինուոր է և թէ եկեղեցու քարագիշ: Սուսում է և եկեղեցու մարդը, Ղևոնդ երէցը: Նրան պատշաճում էր քարոզել խաղաղութիւն, հեզութիւն, բայց նրա խօսքը սրի գործն է նուիրականացնում, նրա միջոցով եկեղեցին մրդում է մարդկանց դէպի կոտորած, սրբացնելով այդ անհրաժեշտութիւնը. հրէական պատմութիւնից վերցրած բարձր հայրենասիրութեան և անձնազոհութեան ոգևորիչ օրինակներով: Երկու ճառախօսները ազատ են մեծամտութիւնից, անձնապատանութիւնից: Նրանք չեն թազցնում դրութիւնը, չեն մոռանում թէ ինչ ոյժի հետ պիտի ընդհարվեն, չեն կարծում թէ անպատճառ յաղթութիւն է կանգնած ամենքի աստջ: Ո՛չ, կուել

քաջութեամբ և նահատակվել առանց արհեստանքի, առանց վարանումների:

Սկզբից այդպէս էր դրված նպատակը. — նահատակութիւն: Այդպէս էլ պէտք է նայել այդ մեծ մենամարտութեան: Իբրև քաղաքական ձեռնարկութիւն, նա մի խակ, լաւ չը մտածված արկածախնդրութեան է նմանվում. սառն հաշիւը, որ պարտաւորական է մանաւանդ այն դէպքում, երբ մի ամբողջ ժողովրդի վիճակն է տնօրինվում, երբէք չէ կարող խելացիութիւն համարել մի թզուկի մենամարտութիւնը մի հսկայի հետ, երբ չորս կողմում չը կան թզուկին նպաստող հանգամանքներ: Այսպէս սառն դատողների համար Վասակը հանդիսանում է և՛ շատ խելօք, և՛ զուր տեղը զրպարտված:

Բայց երևոյթը միայն քաղաքական կողմ չունի, և սառն դատողութիւնը, լօգիկան անզօր են այն դէպքում, երբ հասարակութեան տրամադրութիւնը անչափ բարձրացած է, երբ նա առաջ է նետվում մի իգէալ իրագործելու, մի սուրբ ստացուածք ձեռք բերելու: Հայ ժողովուրդը կամ նրա մի նշանաւոր մասը ուզում էր պաշտպանել իր նուիրական ժառանգութիւնը: Այստեղ էլ նոյն հոգեկան դրութիւնն է, որ տեսնում ենք անհատի կեանքի մէջ, օրինակ, երբ մի հատ մարդ զէնքը ձեռքին դուրս է վազում

վր տան, իր ընտանիքի վրա յարձակվող մի ամբողջ հրոսակախմբի դէմ:

Պատերազմը իրանք, հայերն էին ուզում: Քաղաքական տեսակէտից նա միայն դժբախտութիւն էր փոքրիկ երկրի համար: Ո՛չ Պարսկաստանը ընկձվել կարող էր, ո՛չ Միհրներսէհի քաղաքականութիւնը պիտի ջնջվէր: Դրութիւնը այս կողմից անփոփոխ մնաց, մինչդեռ հայերը թուլացան և անհաշիւ վնասներ կրեցին: Բայց պատերազմ պիտի լինէր: Նա հարկաւոր էր ոչ թէ քաղաքական ոյժի և փառքի համար,—ոչ: Նա հարկաւոր էր որպէս զի ստեղծվի մի բարձր հեղինակութիւն, որ այնուհետև պիտի հաստատուն, դարաւոր առաջնորդ դառնար ժողովրդի մտաւոր ինքնուրոյնութեան, հոգեկան անկախութեան համար...

Պատերազմող կողմերը Աւարայրի դաշտում:—
 Հայերի թուլութիւնը:—451 թ. յունիսի 2-ի օրվայ
 խորհուրդը:—Երկիրը պատերազմից յետոյ:—Աքսոր-
 ներ, նահատակութիւններ:—Պարսկական կուսակցու-
 թեան կատարեալ յաղթանակը:—Մոյլ տաքիններ:—
 Վատութիւնը և դաւաճանութիւնը խրախուսված:—
 Պերոզի վկայութիւնը իբրև բարոյական անկման ա-
 պացոյց:—Կայծեր աւերակների տակ:—Հայ կանանց
 կատարած դերը:—Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցները
 չեն մեռել:—Լեռներում և անտառներում:—Պարս-
 կաստանում:—Ձուիկ տիկին:—Նորից ապստամբական
 շարժում:—Վահան Մամիկոնեան:—Նրա կազմակեր-
 պած պատերազմական գործողութիւնները:—Նրա ա-
 ջողութիւնը:—Այդ աջողութեան պատճառները:—
 Պարսկաստանը նեղ դրութեան մէջ:—Վաղարշ թա-
 գաւորը փոխում է պարսկական քաղաքականութիւնը:
 —Նուարսակի դաշնադրութիւնը:—Երեք պայմաններ:
 Հինգերորդ դարի շարժման ընդհանուր պատ-
 կերը:—Յունականութեան նշանակութիւնը այդ շարժ-
 ման մէջ:—Յետագայ դէպքերը:—Անջատում յունակա-
 նութիւնից, կղզիացում:—Հինգերորդ դարի հեղինա-
 կութիւնը յետագայ դարերի համար:—Ղեկավարող է
 նա, ներքին ոյժ է:—Մեսրոպեան գիւտը իբրև հայ-
 ութեան միակ պաշտպան:—Նոր ժամանակների լու-
 սաւորութիւնը և Մեսրոպի գործը:

Հայերը չը յաղթեցին Աւարայրի պա-
 տերազմում, նրանք չէին էլ կարող յաղթել:

Տղմուտ գետի մի ափում կանգնած էր Արևմտեան Ասիայի վիթխարի պետութիւնը: Արհամարհանքով, թեթև պատրաստութեամբ չէր եկել նա: Իրանի ամբողջ ռազմական հմտութիւնն էր երևում դաշտի վրա: Իսայն կազմութիւնն էր, որ կարողանում էր բաղխվել հոսմէական լեզէօնների հետ և տարիներով արշաւանք գործել անապատների և լեռների ազատ որդիների դէմ: Հընդ-կական փղերը, Սասանեանների գվարդիան — անյաղթելի Մատեան գունդը, պարսկական բանակի հպարտութիւնն էին կազմում:

Իսկ ի՞նչ էր երևում գետի միւս ափին:

Վարդանը կարողացել էր հաւաքել 66 հազար մարդ: Մեծամասնութիւնը կռիւ էր եկել առանց պատրաստութեան, չունենալով զէնք ու զրահ անգամ: Նրան գեռ պէտք էր կրթել ու վարժեցնել: Վարդանը, որքան ներում էր ժամանակը, պատրաստեց այդ ամբոխը:

Բայց երկիրը աւելի մեծ պատերազմական ոյժ ունէր և Վարդանի բանակը աւելի ստուարաթիւ պիտի լինէր. և եթէ հետաքրքրվենք իմանալու թէ ուր էին միւս պատերազմողները, պիտի անցնենք պարսից կողմը: Այդտեղ էին Վասակը և նրա համամիտ նախարարները իրանց գնդերով: Եւ այսպէս, պատրաստվող կռիւը պիտի լինէր

գլխաւորապէս եղբայրասպանութիւն, մի և նոյն ազգի երկու մասերի փոխադարձ ոչնչացում: Պարսիկները իրանց հաւատարիմ հայերին պիտի առաջ քաշէին, իսկ սրանք, հաւատարմութիւնը լաւ ապացուցանելու համար, պիտի կուէին իրանց եղբայրների դէմ առանձին յամառութեամբ:

Դժբախտութիւնը միայն այսքանը չէր: Աւելի ծանր էր այն դժբախտութիւնը, որ հայոց բանակում ամենքը չէին գաղափարով միացած, մի մարմին ու մի հոգի դարձած: Երերվող բնաւորութիւններ կային, շատ շատերի համար պարզ չէր արիւնհեղութեան անհրաժեշտութիւնը: Վասակը գիտէր այդ. և պարսից բանակից էլ շարունակում էր թուլացնել դիմադրութիւնը, երկար բանակցութիւններ էր վարում որ ուխտապահ նախարարները ցած դնեն զէնքը: Խղճալի է այդպիսի մի բանակը, որի մէջ միութիւն չը կայ, որ տարուբերվում է վճռական, ահաւոր րօպէին...

Բայց և այդպէս, 451 թւականի յունիսի 2-ի օրը մէկն է այն հազուագիւտ պատմական օրերից, որոնք յաւիտեան դրոշմվում են մի ժողովրդի սրտում և դառնում են ամենաբարձր, ամենանուիրական մի պաշտամունք: Ազգերը ունեն իրանց սեփական տօները, որոնց հետ կապված են սքանչելի, յու-

զիչ յիշատակներ: Եւ մեր ամբողջ անցեալում չը կայ մի ուրիշ օր, որ այդ օրվայ հմայքն ունենայ: Նա ապրում է իբրև ազգային սրբութիւն և գուցէ կանյայտանայ նոյն այդ ազգի հետ միայն:

Առաւօտից սկսվեց պատերազմը: Տեսարանը շատ էլ մխիթարական չէր: Առաջին բաղխումքներից յետոյ հայոց բանակը թուլացաւ, շփոթվեց. նրա մի մասը չը կարողացաւ կանգնել և փախուստ տուեց դաշտից:

Բայց այդ թոյլերն ու վախկոտները չէին օրվայ վիճակը տնօրինողները: Կուտողներ էլ կային դաշտում, քաջ, յամառ կուտողներ, որոնք ամեն ինչ մոռացած՝ առաջ մղվեցին որ ցոյց տան պարսիկներին մի ժողովրդի ինքնաճանաչութեան ամբողջ բուռն թափը: Ահա դրանք էին մեծ օրվայ խորհուրդը կատարում:

Կոտորածը մեծ էր, երկու կողմից ընկան հազարաւոր մարտնչողներ: Ծանր, ճշնշող էին հայերի կորուստները: Վարզանը չուզեց պահպանել իրան. վաղուց նա ձգտում էր դէպի մարտիրոսութիւն, իսկ կազմալուծված բանակը պիտի նրան աւելի ևս համոզէր, որ այլ ևս չարժէ ապրել: Եւ նա մահ գտաւ իր զինուորների շարքում, պատերազմի փոթորիկի մէջ: Նրա հետ ընկան և միա-

բանված նախարարութեան ծաղիկները: Ի՞նչ
ակներբի մի ահաւոր կոչաւ: Նրանց արիւնտով
գրվեց պատմութեան էջերում մեծ եղիլու-
թիւնը: Արեւելեան հարցի բազմադարեան
արիւնոտ շղթայի մի օղակն էր գարբնվում
Տղմուտ գետի ափին: Հայի արիւնը վազում
էր իրանականութեան յանգուզն արշաւանքի
առաջն առնելու համար: Այդ արիւնը վերջ-
նականապէս ճեղքում, պատառում էր ժա-
մանակի դարաւոր շրջանները. անցեալը գը-
նում էր անվերադառնալի կերպով, հաս-
տատվում էր նոր ներկան: Հայութիւնը
ստանձնում էր որոշ հաստատուն վիճակ, մի
ծանր, մարտիրոսական դեր, նա դառնում
էր բրիտաննութեան առաջաւոր պահակը
Ասիայի այս խուլ անկիւնում, որ արիւնա-
ծարաւ ցեղերի և վայրենի պաշտամունքների
մի խառնարան էր դարերի սկզբից:

Բայց այդ մկրտութիւնը, այդ նոր կո-
չումը չափազանց թանգ նստեց հայերին:
Երկիրը բեմ էր հանել իր բոլոր ընտիր ոյ-
ժերը: Իրանցից դիակների կոչտեր կազմվե-
ցին, բայց այդ կոչտերը դեռ փնասների վերջ
չէին նշանակում: Կորուստը այն 1036 հոգի-
ները չէին, որոնք սպանվեցին պատերազմի
դաշտում: Երկարատե տանջանքները, որոնք
հոգեկան աւելի մեծ կարողութիւն էին պա-
հանջում, սկզվեցին պատերազմից յետոյ:

Դիմադրութեան ոյժը սպառովել էր, իսկ պարսիկները Աւարայրից Պարսկաստան չբժկեցողարձան, այլ զօրքի մի մասը մոցրին Հայաստան: Ապստամբութիւնը ամբացաւ լեռներում և մի առ ժամանակ կարողանում էր փոքրիկ խմբերով յարձակումներ գործել պարսիկների վրա: Բայց այդ գիմազրութիւնն էլ սպառվեց. Վարդանի եղբայր Հմայեակը սպանվեց այդ փոքրիկ յարձակումներից մէկի ժամանակ:

Այնուհետև պարսիկները սկսեցին անարեկել ազգաբնակութիւնը, դատել ու պատժել: Վասակը պարսից զորակառի խորհրդականն ու ղեկավարն էր: Նրա ցոլցմունքներով ամբստամբեան պիտաւորները կաւանաւորվեցին և բշկեցին Պարսկաստան իբրև պետական յանցաւորներ, իսկ երկրորդական գործիչներին սպանեցին տեղն ու տեղը: Պարսկաստան բշկածները երկու կարգի էին — հոգևորականներ և աշխարհականներ: Առաջիններին պարսից կառավարութիւնը չբխնայեց: Աւետդ երէցը, Յովսէփ կաթողիկոսը և այլ աչքի ընկնող հոգևորականներ մասնովեցին երկար տանջանքների, ասպա և դահիճների ձեռքը: Միերնեւրէնը անբացնում էր նահատակների թիւը, չիմանալով որ դրանով քրիստոնէութեան համար այժի նոր ազրիւրներ է բաց անում: Իսկ նախախար-

ներին, որոնց թիւը հասնում էր 35—37-ի, պահեցին գերութեան մէջ:

Այս բոլոր հարուածները թափվում էին Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցների վրա: Աւերվել էր երկիրը, բայց նրանց կրած աւերմունքը աւելի մեծ էր: Մնացել էին թոյլ ու փոքր բեկորներ միայն, որոնք քրիստոնէութեան հաւատարիմ մնացած տարրերի հետ հալածական էին դարձել և ապաստան գտան լեռների ու անտառների մէջ: Ի՞նչ էր թողել Աւարայրը: Երկիրը կորցրել էր իր անտեսական բարօրութիւնը, նրա քաղաքական ոյժը ոչնչացել էր: Եկաւ դժբախտ տարիների մի երկար շարք, երբ ամեն ինչ ձեռքից գնացած էր երևում, երբ թւում էր թէ ապստամբական շարժումը ոչինչ չէ թողել երկրին, բացի տանջանքներից և դժբախտութիւնից:

Գեղեցիկ, կենսատու վերածնութեան յաջորդեց մռայլ անտէրութիւնը. ասիականութիւնը շտապեց չորացնել լուսաւորութեան, առաջադիմութեան ծաղիկները.— այս է եղել նրա կոչումը միշտ:

Պարսկական կուսակցութեան կատարեալ յաղթանակն էր: Վասակը չը վայելեց իր ջանքերի պտուղը. նրան էլ կանչեցին Պարսկաստան, ուր Ղևոնդը և նախարարները ծանր մեղադրութիւններ բարդեցին նրա

վրա, բոլոր չարիքների պատճառ ցոյց տուին նրան և իբրև ապացոյց՝ բերին այն, որ Վասակը ապստամբութեան սկզբում քրիստոնեայ կուսակցութեան կողմնակիցն էր: Միհրնբերսէհի համար դա մի լաւ առիթ էր հեռացնելու Հայաստանի կառավարչին, որ, այնուամենայնիւ, մի հայ էր: Բայց Վասակի կողմնակիցների դրութիւնը այդպէս չէր: Նրանք գլուխ բարձրացրին Հայաստանում, նրանցն էր աջողութիւնը, նրանք էին տիրում ու վայելում:

Մտայլ բէակցիայի ամենավտանգաւոր երևոյթը այն քաղաքականութիւնն էր, որ մտցրեց պարսից կառավարութիւնը Հայաստանի մէջ: Քրիստոնէութիւնը ջնջող կարգադրութիւնը չը վերացվեց, բայց պարսիկները աւելորդ համարեցին այլ ևս բռնութիւնների դիմելը: Կարելի էր այնուհետև խաղաղ միջոցներով տարածել մազդեզականութիւնը: Իսկ խաղաղ միջոցների գլխաւորը այն խրախոյսն էր, որին արժանանում էր ամեն մի հաւատուրացութիւն: Կաշառքները, աշխարհային բարիքները պիտի կատարէին այն, ինչ պարսիկները ուզում էին իրականացնել զէնքով և հրամանով: Ով ուրացող էր հանդիսանում, ով օգնում էր պարսից մոզերին, ով մատնում էր իր դժբախտ հայրենակիցներին, նա արժանանում էր

սիւտքի և հարցաւորութեան, քանզի Եր. հոգևոր
նախնորութեան շրջում էր բարձրագոյնը, իբր
ընտրութեամբ ինչ որ անհրաժեշտ էր իր
... Այս անուակ միջնորդութեամբ Կարող էն
դարձանալ միայն ստոր հակումները և կեղծ
ծաւորութեանը, վատութեանը, սրբաշահանք
դուրսիցը, դարձան կեանքի խնամտութեան,
աջողութեան, գրաւակման, Անբարոյակամութեան
թիւնը, սկսեց անբարձրել լայն չափերով
դարձաւ մի անգելի չարիք, որից երկիրը պո
ւելի շատ էր տանջվում, քան նոյն իսկ պա
տերազմական աներկունքներէց, և պար
տիկները իրանք քարտում էին իրանց անբար
նածու Յազկերտի յաջորդ Պերագր ասում էր
«Իմ պետութեան մէջ անպիտան վարքը և
յետին գունդը ստորին է» բայց անորուց ա
ւելի հայն է յետին և անպիտան վարքը
Բայց այդպէս չէր խօսում նրա հայր Յազ
կերտը Վարդանի, հայ նախարարների և սա
հասարակ հայ գործի մասին: Իրանի մէջ հայ
կական հեծելագործը շատ բարձր համբա
ունէր զեռ հին ժամանակից: Երբ խրախուս
վում են միայն ստոր հակումները, երբ ան
արդարութիւնը դարձում է զեկուկարող
սկզբունք, մարդկանց մէջ կորչում է ստա
բիւնութիւնը: — սա բնական է, և զարմանալի
է որ հայ ժողովուրդը մի կարճ միջոցում
այդքան ընկել էր...

Եւ լքման, կազմալուծութեան, այն շրջանը երկար շարունակվեց։ Աեռաւ Յազ-կերաթը, թագաւորեց նրա օրդի Պերոզը, որ սակապն, իր ճօր հզօղութեան էր հետեւում։ Միերնեքուէնը հեռացաւ ասպարէզից և Պե-րոզը միայն այն արաւ, որ բունական համարեց հայ նախնաբաների գերութիւնը, ար-ձակեց նրանց, Աօտ ԵՏ ասորի գերութիւն և կառնանքներ կրելուց յետոյ վերազարձան նրանք իրանց հայրենիքը, բայց այդ վերա-դարձը փոխութեամբ չը մտցրեց գրութեան մէջ։ Մշիւանները գտան շուքեան մասնված մի երկիր, ուր թոյլատրված էր միայն պարս-կանօղութիւնը և սրակվում էր միայն ստո-րութիւնը նրանք անխափած արտի լինէին քաջվել իրանց կարուածները, ասորել իրանց կարօտած ընդանիքների ծոցում։

Բայց ամեն ինչ կորած չէր։ Կայծեր էին մնացել աներակների տակ։ Մինչգեւ Հայաստանի քաղաքներում և գիւղերում պաշտվում էր կապիտ ճիւթականութիւնը և ամեն ինչ ծախու էր մի կտոր փառքի, մի կտոր հարստութեան համար, — զազախարա-կանութիւնը, հօգևոր բարձր շահերի պաշ-տամուծը մոռացութեան ապաստաններ էր որանում լեռնային կիրճերում, անտառների մթութեան մէջ, տանջվում էր լուռ, նահա-տակվողի համբերութեամբ Քրիստոնէու-

Թիւնը թագնւած կրօն էր: Նրա հետ սարերն ու անտառները քաշվեց այն ամենը, ինչ մնացել էր լուսաւորութեան և գրագիտութեան փայլուն ժամանակից: Այդ թանգազին բեկորները սուրբ աւանդի պէս էին պահւում վայրենի և անլոյս տեղերում, զրկանքների, կենդանի նահատակութեան այն աշխարհում: Եւ աւանդապահները մեծ մասամբ հայ կանայք էին: Ո՞ւմ չեն յայտնի Նղիշէի այն գեղեցիկ, բանաստեղծական էջերը, ուր հայ կինը հանդէս է գալիս իբրև կոչման, անձնագոհութեան սքանչելի օրինակ: Երկիրը դատարկվել էր, բոլոր լաւագոյն ոյժերը հեռացրված էին այնտեղից: Եւ այդ ժամանակ ազնուական հայ կինը դուրս է գալիս իր ապարանքներից, որպէս զի բռնէ իր տանջված, տարագիր ամուսնու տեղը: Կուել, յաղթել նա չէր կարող, բայց դրա փոխարէն զինվեց անսահման անձնագոհութեամբ և զընաց լեռներում, բնութեան անմատչելի վայրերում պահելու այն, ինչ չէր կարելի պահել տանը այդ ապականված ժամանակներում: Այդ կամաւոր զրկանքների մէջ հայ փափկասուն տիկիներին ոգևորողը, մխիթարութիւն տուողը Սահակ-Մեսրոպեան գանձն էր: Նրանք մրմնջում էին աղօթքներ, նրանք կարդում էին հոգևոր գրքեր:

Իսկ նրանց գերի ամուսինները և սի-

րելիները Պարսկաստանի խորքերում նոյնպէս ուրիշ մխիթարութիւն չունէին, բացի գրքերից: Նախարարների հետ գերի էին գընացել և շատ ազնուական երիտասարդներ; որոնք վարակվել էին ընդհանուր ոգևորութեամբ, բայց դեռ չէին ճաշակել այն սքրութիւնը, որի համար կուում էին: Եւ ահա հեռու հայրենիքից, գերութեան և տառապանքների մէջ, կարելի է նշմարել մի այսպիսի տեսարան: Հասակաւոր նախարարները երիտասարդների ուսուցիչ են դառնում, սովորեցնում են մայրենի դպրութիւնը:

Հայաստանի սահմաններից դուրս էր դարձեալ, որ Մամիկոնեան տան մի այրին, Ձուիկ տիկինը, Վարդանի եղբայր Հմայեակի ամուսինը, իր երեխաներին դաստիարակեց, գիր սովորեցրեց: Ձուիկ տիկինն էլ Սահակ Մեսրոպեան դպրոցների մի պտուղն էր: Եւ նրա դաստիարակութիւնը պատրաստեց մի այլ մարտնչող հայրենի ազատութեան և մտաւոր անկախութեան համար: Դա նրա որդի Վահանն էր:

Ահա ուր էին թագնված կայծերը: Հայը սկսել էր պաշտել իր մայրենի գրականութիւնը, որ և թոյլ չը տուեց նրան կորչել ժամանակի վատութեան մէջ: Նա սկսեց նորից պատրաստվել իր դատը պաշտպանելու համար: Եւ Աւարայրի ճակատամարտից հա-

գիւն մի՛ երկնումն տարի՛ստացան՝ ճայստանունը
 դարձեալ՝ անդունտ մանկանս՝ դրո՛ւթ եզնս՝ Եջ՝ էջր
 Երդունիւ՝ Եջր՝ Եսխս՝ յընկա՛ստանդան՝ Եթսի՛քը
 Եւ՝ հարստալ՝ Մամրիդնեմանս՝ տոհմն էր՝ մայր
 շարս՝ ման տալ՝ Երդնի՛ք, նկնս՝ տոհմն, Եր՝ մայրս
 քան՝ մանր՝ գոհեցր՝ էր՝ նմուխ, Երայց՝ դեմ՝ շան
 բողնանդուն՝ էր՝ Երհնստոգնն՝ նայք՝ մարը՝ բանն
 բի՛ւր՝ Երդունի՛ք եմն՝ դէմն՝ Եւհանն, Մամրիդնեմանը
 նորից՝ պատեց թիւտն՝ մարմն՝ միտքը, նորից
 տարաւ՝ երկրիը՝ դէպի՛ր շահատանդունի՛քը
 Եւ՝ Երայց՝ Եւհաննի՛ գրով՝ երկրիը՝ մայրախոր
 մեծ պատրանանդունի՛քը՝ էր՝ գնաց՝ պատեւ
 ինզմի՛ դաշտը՝ ինչպէս՝ նրա՛ հոգնակաւոր հոր
 Երդնի՛ք ժամանակը՝ ճանդանակը՝ Եր՝ թէ՛ ինչու
 իրքանս՝ գործիչներ՝ էր՝ կորցրել՝ հայ՝ նպէր,
 որքանս՝ տանջանքներ՝ էր՝ կրել՝ նպդ՝ երեսուն
 տարիներէ լինեացքուն՝ Երքանն՝ էր՝ մեծ բան
 էր, որ յճոտութեմ՝ երկրից՝ էր՝ դուրս՝ եկան
 այնքանս՝ կուտիներ, սր՝ Եւհանն՝ Մամրիդնեմանը
 թեթեւ, արագանչար՝ իմրեր՝ էր՝ կազմում,
 արդաւանքներ՝ էր՝ գործուն, մեծ՝ հոգներ՝ Ե
 անհանգստութիւն պատճառելով՝ Պարսկանս
 քանի՛քը, Պատերազմի՛ այդ՝ եղանակը՝ ցոյց էր
 տալի՛ք թէ՛ որքանս՝ լաւ՝ էր՝ հանդանումն՝ Եւ
 հանը՝ իրերի՛ գրողութիւնը՝ Եր՝ ճեղքի տակ՝ ու
 նեցած՝ իմրերը՝ հա, Եւրդանի՛ հանսն, դուրս
 չը բերեց՝ պարսկից՝ նանգին՝ բանակը՝ դէմ,
 բաց՝ դաշտում՝ կուեկուն՝ Եւ՝ կազմակերպեց

մանր, յամառ ժողովրդական պատերազմ, որ երկար տևեց, յաղթական էր և չէր նեղուժ ժողովուրդը, չէր լարում նրա ամբողջ ոյժերը: Մի թոյլ ու խեղճ երկիր այդպէս միայն կարող էր կուռել. Վարդանի սխալներից մէկն այն էր, որ նա չը հասկացաւ այս իրողութիւնը և միանգամից սպառեց երկրի ոյժերը:

Մօտ չորս տարի հայերը այս եղանակով կուռեցին պարսիկների դէմ: Եւ Վահանը իր հօրեղբորից անհամեմատ բախտաւոր էր, նա հասաւ իր նպատակին: Բայց միամտութիւն կը լինէր կարծել թէ միայն այդ մանրը յաղթութիւններն էին աջողութիւն պատրաստում:

Պարսկաստանը նոր չը պիտի սովորէր երկարատե, յամառ պատերազմներ մղելը, իսկ նրա ոյժերը բաւական էին որ հայերը վերջ ի վերջոյ յոգնէին և անձնատուր լինէին: Վահանին միայն քաջութիւնն ու աջողակ գործողութիւնները չէին հովանաւորում: Աւելի զօրեղ հովանաւոր հանդիսացան քաղաքական հանգամանքները: Երբ գլուխ քարձրացրեց Վահանի ապստամբութիւնը, Պարսկաստանը ոչ մի զիջումի մասին չէր էլ մտածում. նա իսկոյն զինուորական ոյժ հանեց ապստամբութիւնը ճնշելու համար, և եղաւ մի ժամանակ, երբ նա համարեաւ հասել էր իր նպատակին: Բայց անակնկալ կերպով նրա

գլուխը խառնվեց և բախտը առ ժամանակ երես դարձրեց նրանից:

Պերոզի թագաւորութեան վերջը շատ գժբախտ էր: Նա պատերազմի բռնվեց հեփթագների հետ (484) և մի մեծ ճակատամարտի մէջ սպանվեց: Հեփթագները ողոզեցին Պարսկաստանը, քարուքանդ արին նըրան: Գահը առժամանակ թափուր մնաց, պարսիկները պիտի մոռանային ամեն ինչ և իրանց ներքին գործերը կարգաւորելու մասին էին մտածում: Վերջապէս Պերոզին յաջորդեց Վաղարշը, որ ամենից առաջ ցոյց տուեց թէ վերանում է վաթսուն տարվայ պարսկական այն քաղաքականութիւնը, որի ամենամոլեռանդ ներկայացուցիչն էր Յագկերտ երկրորդը: Վաղարշը մոզերի և ազնուականների տիրապետութեան դէմ գնաց. այդ կողմից նա Յագկերտ առաջինի ժառանգն էր: Եւ բացվեց հին, ծանօթ տեսարանը—սաստիկ մրցութիւն պարսից արքունիքում: Մոզերն ու մեծամեծները իրանց ազգեցութիւնը ձեռքից չը տալու համար կռիւ սկսեցին թագաւորի դէմ: Նշանակում էր որ քրիպտոնեաները կարող են հանգիստ ապրել:

Ահա թէ ինչն էր Վահան Մամիկոնեանի աջողութեան գլխաւոր պատճառը: Վաղարշը յօժարութիւն չունեցաւ հայերի դէմ

կրօնական պատերազմ շարունակելու. նա աւելի մեծ հոգսեր ունէր: Հեփթաղների արշաւանքը դատարկել էր պարսից գանձարանը, իսկ առանց դրամի թագաւորը չէր կարող իր կողմը գրաւել զօրքը և առհասարակ կաղմել կուսակցութիւն՝ մոգերի և իշխանների ջանքերը ոչնչացնելու համար:

Այս շատ կարևոր հանգամանքը, սակայն, աւելորդ չէ դարձնում Վահանի ապստամբական գործողութիւնները: Եթէ չը լինէին նրանք, եթէ զէնքով և արիւնով մի երկարատև բողոք չը պահպանվէր պարսկական ըէժիմի դէմ, Վաղարշը ոչ մի առիթ չէր ունենայ Հայաստանի վերաբերմամբ կարգադրութիւններ փոփոխելու: Իր երկրի հոգևորականութեան դէմ մղած կռիւը դեռ չէր նշանակում թէ նա Սասանեան տոհմից չէ, ոչ էլ ջերմեռանդ մազդեզական: Քաջ, յանդուգն դիմադրութիւնը, որ չէր թուանում Հայաստանի մէջ, հասկացրեց նրան որ այդպիսի մի դժուար ժամանակամիջոցում աւելի լաւ է խաղաղութիւն հաստատել: Եւ նա հայերին նոյն իսկ պատերազմող կողմ ճանաչեց և հաշտութեան բանակցութիւն սկսեց:

Հայաստանի սահմանագլխի վրա, Հերզաւառի Նուարսակ գիւղում, պարսից և հայոց լիազօրները մշակեցին հաշտութեան

պայմանները: Հայերը չէին էլ մտածում պարսկական հպատակութիւնից ազատելու մասին. նրանք միայն պահանջեցին իրաւունքներ, արդարութիւն: Այդ պահանջը ձեւակերպված էր երեք կէտերի մէջ:

Առաջինը և ամենակարևորը, իհարկէ, կրօնական ազատութիւնն էր: Քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ճանաչված և քաղաքական իրաւունքներ ունեցող կրօն է յայտարարվում. պարսիկները հայերին չը պիտի գրաւեն դէպի մոզութիւն, և հաւատափոխութիւնը չը պիտի վարձատրվի իշխանութեան և հարստութեան հրապոյրներով: Հայաստանի մէջ մտցրած մաղդեղականութիւնը վերացվում է: Քահանաները և աշխարհականները իրաւունք ունեն բացարձակ կերպով քրիստոնէութիւնը պաշտելու ուր և կամենան:

Պակաս կարևոր չեն և միւս երկու կէտերը: Հայերը առաջարկում էին որ վատ ու անպիտան մարդկանց պարսից կառավարութիւնը առաջ չը քաշէ, երկրի իսկական տրամադրութիւնը և բուն հանգամանքները իմանալու համար նրանց չը դիմէ ու նրանց չը լսէ և հաւատայ: Թագաւորը անմիջապէս, առանց միջնորդների է գործ ունենում հայ ժողովրդի հետ. նա անձամբ քննում և իմանում է ամեն ինչ և ապա զատաստան է անում:

Այս բանակցութիւնների մէջ երևում է մի աստիճանով ժողովրդի ձեռք բերած փորձատեսութիւնը: Այստեղ մենք տեսնում ենք թէ ինչ ցաւերից էր տանջվում հայ ժողովուրդը, ինչ անարդարութիւնների դէմ էր բողոքում, վառնգի ենթարկելով իր ամբողջ բարեկեցութիւնը, կեանքն անգամ:

Եւ արիւնոտ ջանքերը, վերջապէս բերին իրանց պառլամենտը, երբ պայմաններն էլ ընդունվեցին, Վահանը Հայաստանի մարդպան նշանակվեց: Ահա այստեղ միայն ջնջվեց թաղկերտ երկրորդի այն հրամանը, որով քրիստոնէութիւնը ոչնչացրված էր Հայաստանում: Վահանի մարգպանութիւնը խաղաղութիւն և բարեկարգութիւն բերեց: Կրօնը ստացաւ իր արժանաւոր գիրքը, նա այլ եչ գործիք չէր դառնում փառասէր, վատ մարդկանց ձեռքին, որոնք ծախու էին հանում նրան պարսից հրապարակներում, պատիւ ու հարստութիւն ստանալու համար: Մի հաշիւ, որի պատճառով Հայաստանը լցվել էր ուրացողներով և դառածաններով:

Այսպէս վերջացաւ հինգերորդ գլուխ շարժումը: Ութսուն տարվայ մի շրջան է դա, որի սկզբում դրված է հայոց ստորեր գիւտը (404), իսկ վերջն է նուարասակի դառ:

նադրութիւնը (485): Քառասուն տարի հայ ժողովուրդը սովորում էր Սահակ-Մեսրոպեան գրականութիւնը, իսկ երեսուն և հինգ տարի (449-ից) պաշտպանում էր իր ստացածը սրով, նահատակութիւններով, տանջանքների գնով: Հազիւ թէ հին ժամանակներում ասիական երկիրներից մէկի ժողովուրդը այսքան ճիգ թափած, այսքան յուզումներ կրած լինի իր բարոյական և մտաւոր երջանկութեան համար: Հազիւ թէ մի ուրիշ երկրում ասիականութեան և եւրոպականութեան պայքարը այսքան մեծացրած լինի պատմական արիւնոտ դրամայի չափերը...

Հինգերորդ դարից դէնը մինք չենք անցնի: Նուարսակի հաշտութիւնը Սահակ-Մեսրոպեան գործի քաղաքական յաղթանակն էր: Բայց մի քանի խօսքով կը գծագրենք նրա ապագայ ճակատագիրը:

Կռիւների, տանջանքների, քաղաքական թշուառութիւնների ամբողջ պատճառն այն էր, որ յունական սկզբունքներն էին թագաւորում այդ գործի մէջ: Բայց շուտով, դեռ հինգերորդ դարի վերջանալու վրա, կտրվեց կապը արևմտեան լուսաւորութեան հետ.— հայոց եկեղեցին բաժանվեց յունականից, չը համաձայնվելով դաւանական այն սկզբունքների հետ, որ մշակել և ընդունել էր Քաղկեդօնի ժողովը: Այդ բաժանման մէջ գուցէ

և քաղաքական անհրաժեշտութիւն կարգուցէ Պարսկաստանի կասկածներից ազատվելու միջոցներից մէկն էր դա: Կատաղի թշնամութիւն ծագեց երկու եկեղեցիների մէջ: Պարսիկները և նրանց յաջորդած մահմեդական իշխողները կարող էին հանգիստ մնալ դոնէ այն կողմից, որ հայ-յուճնական միութիւն չէր կայանայ, քանի որ յոյները մազդեզականներից և մահմեդականներից պակաս խստութեամբ չէին հալածում հայերին, համարելով նրանց հերձուածողներ:

Եւ չը մնաց քրիստոնեայ մի երկիր (եթէ չը հաշուենք Աղուանից աշխարհը), որի հետ հայերը դաւանակից և բարեկամ չինէին: Կրօնական առանձնութիւնը ազգի համար բերեց կատարեալ կղզիացում, որ աղէտալի էր քաղաքական տեսակէտից: Բայց այդ անջատումը չէր նշանակում թէ հայերը կտրվեցին Արևմուտքից, նորից ընկան ասիականութեան գիրկը: Առանձնացումը չընդհատեց աշխատանքը: Հայոց եկեղեցին աւելի ևս ազգայնացաւ, աւելի նեղ, սահմանափակ շրջանակի մէջ ամփոփվեց. նա չը մօտեցաւ ոչ նեստորականներին, ոչ յակոբիտներին, ոչ քաղկեդօնականներին, այլ դարձաւ հայ ազգի ինքնուրոյն աշխատութեան, մտաւոր կարողութեան մի շինուածք, որ իր կղզիացած դրութեան մէջ, իր տանը բաւական հիւթեր

գործը իր գոյութիւնը շարունակելու համար՝
եւ այդ հիւթերը հինգերորդ գարուսթնդուն-
ված ընդհանուր քրիստոնէական հեղափոխու-
կան սկզբունքներն էին:

Ներկիւմ յայնքան նախատեսկեցի ան-
րիւնոյ, անարվոր ստացած այնքան ըն-
դունակ, տաղանդաւոր գործիչներից, հինգ-
երորդ դարը յետագայ ժամանակներէ համար
ոչ միայն քրական ոսկեդար էր, այլ և մի-
այնպիսի նախնական հեղինակութիւն, որի
դէմ ոչինչ չէր կարող դուրս գալ: Հայերին
հինգերորդ դարի վերջում տաղանդեցին ըն-
դունել Քաղկեդոնի ժողովը: Անչալի-
սի մի հարց կարող էին վճռել մեծ շարժման
մարդիկ, նրանք չը կարողացան վճիռ կայա-
ցնել, որովհետև Քաղկեդոնի ժողովը տեղի
ունեցաւ այն իսկ տարին, երբ Աւստրայի
պատերազմն էր պատրաստվում: Այնուհետև
յայտնի դարձաւ որ հայերը միայն այն կտե-
րող էին պահպանել ինչ ֆեսցեր էր Սպիտակ-
ներից, Մեսրոպներից, Ղևոնդներից:

Եւ դաւանական տեսակէտով ոչինչ փաստ
չը կար դրանից: Այժմեան ժամանակի քրիս-
տոնեայան թիւ եկեղեցիները այն են ցոյց տա-
լիս, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ իր տեսակ
է ըմբռնում կրօնը: Այսպէս է եղել դարերի
սկզբից: Երկնքի համար նշանակութիւն ու-
նեցողը քրիստոնէութիւնն է և ոչ թէ մարդ-

կանց ստեղծած ծէսերն ու ձևերը: Հայոց եկեղեցին ապրում էր իր համար, դաստիարակվում էր հինգերորդ դարի գրականութեան վրա, որ ամբողջ ժամանակ բարձր հեղինակութիւն մնաց, մի և նոյն ժամանակ մտաւոր փոխառութիւններ էր անում Արևմուտքից, որքան այդ թոյլ էին տալիս քաղաքական դժբախտ հանգամանքները:

Իսկ այդ հանգամանքները երկար ու երկար կախված էին հայոց աշխարհի վրա: Արիւն-աւերանքի դարեր եկան ու գնացին, գահեր հիմնվեցին, գահեր խորտակվեցին, ազգաբնակչութիւնը սպառվելու չափ ջնջվեց, ստրկութեան ամենադաժան լուծեր կրեց իր վզին: Բայց խաւարի ու անէծքների մէջ չէին մարում կենդանութեան կրակները: Դրանք ամեն ժամանակ, ամեն տեղ մի և նոյն կերպարանքն ունէին—Մեսրոպեան գիրը: Մեր հազարամեայ անցեալի այն երկար ճանապարհին, որի վրա փռված են մեր անհուն տառապանքները, ոչ բանակներ ունէինք մեր պահպանութեան համար, ոչ ոյժ, ոչ հնարաւորութիւն, ոչ էլ դրսի օգնութիւն, այլ մի հատիկ բան միայն—Մեսրոպեան գիրը:

Կամենում էք տեսնել նրա հրաշագործութիւնը, դիտեցէք մեր պատմութեան ամենամուայլ, զարհուրեցնող շրջանները՝ երբ բռնաւորի սուրը գերեզմանոց էր գարձնում

մեր երկիրը: Դուք կը տեսնէք խաւար և մեռելութիւն, գրականութիւնը դադարում է, երկիրը վայրենանում է, անապատի փոխվում: Բայց մէկ էլ նշմարում էք, որ մի փոքրիկ լոյս վառվեց.—հեռաւոր մի խորշում բացվել է դպրոց և մարդիկ գիշեր-ցերեկ գիրք են կարդում: Փոխվում է տեսարանը: Կամաց-կամաց երևան են գալիս մարդիկ, աշխարհը ձգտում է դէպի բարեկարգութիւն և արիւնոտ պատմութեան էջերում լոյս են տալիս ժպիտ ու յոյս պատճառող երևոյթներ:

Անցան բռնութեան երկաթէ դարերը, նոր ժամանակներ լուսացան, երբ ազգերը պիտի մկրտվէին եւրօպական լուսաւորութեան մէջ: Գրականութիւնը բաժանվեց եկեղեցուց, աշխարհիկ կերպարանք ստացաւ: Հայերի առաջ էլ դրված էր լինել—չը լինելու անողորմ հարցը: Այդ խորհրդաւոր ժամանակում դարձեալ Մեսրոպն էր, որ եկաւ մեզ առաջնորդելու դէպի այդ նոր պահանջը: Եւ մենք էլ մտանք կրթվող, առաջադիմող ազգերի շրջանը:

Հազար հինգ հարիւր տարի է ահա, ինչ մեզ հետ է Մեսրոպը:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Հանգարտ ու հեզիկ սահում է ամառ-
նային օրը Օշականում: Կանաչներ, ստուեր-
ներ, յուլիսեան ջերմ լոյսեր:

Ս. Մեսրոպի փոքրիկ ծառերը կամ օ-
րօրում են իրանց ճիւղերը, վրադ թափելով
երերուն, թռթոող շուաքներ ու մեղմ շշուկ-
ների քրթմնջիւն, կամ անշարժանում են որ
արևը լաւ տաքացնէ նրանց: Ամեն ժամա-
նակ նրանց բունների մօտ ստուեր կայ, իսկ
այդ ստուերի մէջ խտացած են զարերը: Նը-
րանք խօսում են, նրանք պատմում են: Այս-
տեղ ամեն ինչ պատմութիւն է, այստեղ
բացված են գերեզմանները:

Ու միմեանց ետևից ուղևորին հրաժեշտ
են տալիս Օշականի համեստ, բայց անմո-
ռանալի գեղեցկութիւնները:

Ահա ծածկվեց Վահան Ամատունին:
Աւարայրի կուռղներից էր, կենդանի մնաց,
գերի գնաց նախարարների հետ Պարսկաս-

տան, վերագարձաւ, իր ուսուցչի մօտ հող մտաւ: Ամատունեաց այս գաւառը Վարդանի ժամանակ չը մոռացաւ որ Մեսրոպ ունի իր հողում: Նա գինված էր ամբողջովին, Ղևոնդի և Յովսէփի հետ էր: Կուի դաշտ գնացին, գերութեան տանջանքները ճաշակեցին և Ամատունի տոհմի կրտսեր իշխանները:

Արգէն ձորն ենք իջել, Քասախը իր վճիտ, աղմկարար ալիքներով բարի ճանապարհ է մաղթում գնացողին: Եւ յետոյ—երկնքի մէջ խրված պսպղուն գազաթները— Արագած ու Մասիս:

Գարձեալ Արարատեան կրակված դաշտը, դարձեալ տօթ ու տանջանք: Բայց Օշականի յիշատակները նստած են քո մէջ, բռնել են սրտիդ բոլոր խորշերը: Նրանք քաղցր, անմեռ զգացմունքների աղբիւր դարձան, և այլ ևս ոչինչ չէ կարող չորացնել էլամ սառցնել այդ աղբիւրը—ճշ այս խեղդող տօթը, ոչ Մասիսի սառցարանները:

Մեսրոպը ամեն տեղ: Միշտ Մեսրոպը...

ՔՐԱԿԱՆՈՒԹԵՐՆԵՐ

1. Փառասոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1832.
2. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն. Վենետիկ, 1862.
3. Կորիւն. Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոցն Մեսրոպայ վարդապետի. Վենետիկ, 1894.
4. Եղնկայ Կողբացւոյ Բագրեանոյայ Կախկոպոսի Եղծ Ագանդոց. Վենետիկ, 1826. «Византизм. — «Учреждениям и учредителям» Եղնկայ Կողբացւոց», Հանդէս Ամսօրեայ, 1893, 1894.
5. Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, Քէղդոսիա, 1861. Աշխարհաբար Բարգմանութիւն Հ. Ղուկասեանի, Քիֆլիս, 1891. Պատմութիւն Եղիշէի և ըննադատութիւնը Մ. Փաշայի Փորթուգալ. Վենետիկ, 1902.
6. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1891.
7. Սրբոյ Կօրն մերոյ Մովսէսի Սորենացւոյ Մատենադրութիւնը. Վենետիկ, 1864. Պատմութեան աշխարհաբար թարգմ. Սորէն եպիս. Ստեփանէի, Պետերբուրգ, 1897.
8. Պատմութիւն վասն սրբոյն Մահակայ Կայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին («Սոփեբը Հայկականը», Բ.). Վենետիկ, 1853.
9. Գիրք Թղթոց. Քիֆլիս, 1901.
10. Հ. Վ. Ալիշան. Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց. Վենետիկ, 1890.
11. Հ. Յ. Գաթրճեան. Տիեզերական Պատմութիւն. հատ. Բ. Վիեննա, 1852.
12. Ա. Մ. Դարադաշեան. Բննական Պատմութիւն Հայոց. 4 հատոր, Քիֆլիս, 1894.
13. Թ. Նէօլդէքէ. Պատմութիւն Մասսաչուսէ Եւրոպեան, թարգմ. Ն. Բարամեան, Վաղարշապատ, 1896.
14. Ս. Մալխասեան. Դասընթաց Հայոց Մատենադրութեան Պատմութեան. Քիֆլիս, 1899.

15. Հ. Գ. Մէն. Մազունի հայ տառից (մատենախօս.)
Հանդէս Ամսօրեայ, 1896.
16. Նորայր Ն. Բիւզանդացի. Կորիւն վարդապետ և
նորին Թարգմանութիւնք. Քիֆլիս, 1900.
17. Պրօֆէսոր Հ. Գեղեցի. Համառոտ Պատմութիւն
Հայոց. Թարգմ. Հ. Գ. Գալէմքեարեան. Վիեն-
նա, 1897.
18. Հ. Արսէն Այտրեան. Քննական Քերականու-
թիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լե-
զուի. Վիեննա, 1866.
19. Масперо. Древняя Исторія Востока. М. 1894.
20. I. Г. Дройзень. Исторія Эллинизма. 3 т. М. 1890.
21. Т. Момсенъ. Римская Исторія 4. т. М. 1887.
22. В. Коршъ. Всеобщая Исторія Литературы. т. I, Спб.
1880.
23. Г. Кольбъ. Исторія Человѣческой Культуры. т. I,
Кіевъ, 1897.
24. А. Мензисъ. Исторія Религій. Спб. 1897.
25. Беттани и Дугласъ. Великія Религіи Востока. М. 1899.
26. Проф. А. Крымскій. Арсакиды, Сасаниды и завоеваніе
Ирана арабами. Лекціи. М.
27. Г. Халатъянцъ. Армянскіе Аршакиды въ «Исторіи Ар-
меніи» Моисея Хоренскаго. М. 1903.
28. Архиманд. Месропъ Теръ-Мовсесянъ. Исторія перевода
Библіи на армянскій языкъ. Спб., 1902.
29. Н. Марръ. Телсты и разысканія по армяно-грузинской
филологіи. V. Критика и мелкія статьи. Спб., 1903.
30. В. Райтъ. Краткій очеркъ Исторіи Сирійской Lite-
ратуры. Спб. 1902.
31. Я. Шницеръ. Иллюстрированная Всеобщая Исторія
Письменъ. Спб. 1903.
32. З. Рагозина. Исторія Мидіи, второго Вавилонскаго цар-
ства и возникновенія Персидской державы. Спб.,
1903.
33. В. Виндельбандъ. Исторія Философій. Спб., 1898.
34. Гиббонъ. Исторія упадка и разрушенія Римской Им-
періи. т. III, М. 1876.
35. Бокль. Исторія Цивилизаціи въ Англіи. Спб., 1895.

ԿԱՐԵՒՈՐ ՍՆԱԼՆԵՐԸ.

Եր.	Տող	Սխալ	Ուղիղ
8	3 ն.	1902	1903
25	8 վ.	հարկադրութիւնը	հակադրութիւնը
36	11 վ.	որ և	որ և է
76	9 ն.	վարդապետունը	վարդապետութիւնը
91	8 »	անյատութիւն	անյայտութիւն
116	3 »	մօտ	մօտ.
151	4 »	և	և
170	1 »	այդպէս	այդպէս
194	3 »	ունարէնից	յունարէնից
306	1 »	ելու	անելու
309	1 վ.	վր	իւր

